

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
VIII

GRIGORE BRÂNCUȘ

CERCETĂRI ASUPRA
FONDULUI TRACO-DAC
AL LIMBII ROMÂNE

București 1995

CERCETĂRI ASUPRA FONDULUI TRACO-DAC AL LIMBII ROMÂNE

Editat de: S.C. CAROTRADING '94 S.R.L.

Tipărit la: S.C. Fabrica de Timbre S.A.

I.S.B.N.: 973-95349-12-0

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

**INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
VIII**

GRIGORE BRÂNCUȘ

**CERCETĂRI ASUPRA
FONDULUI TRACO-DAC
AL LIMBII ROMÂNE**

București 1995

SUMAR

Cuvânt înainte	7
Bibliografie - Abrevieri	11
Transferul în onomastică al cuvintelor din substrat	18
Un procedeu de compunere comun românei și albanezei	48
Elemente lexicale autohtone în dialectul aromân	51
Vocala ă	67
Consoana h	75
Consoana ș	82
Rotacismul	86
Originea structurii numeralului românesc	94
Note în legătură cu postpunerea articolului definit	98
Rezumat	111

CUVÂNT ÎNAINTE

Am reunit în acest volum nouă studii asupra substratului lingvistic românesc. Două dintre acestea, de cea mai mare întindere, *Transferul în onomastică al cuvintelor din substrat* și *Note în legătură cu postpunerea articolului definit*, se publică acum pentru prima oară. Celelalte au fost deja tipărite în revistele *Studii și cercetări lingvistice* și *Thraco - dacica*; unele dintre ele, însă, sunt refăcute fundamental, în special cele consacrate vocalei *ă* și consoanelor *ș* și *h*. În studiul consacrat rotacismului, nu am profitat de cercetările lui A.Avram, publicate în urmă într-un volum aparte.

Cercetările noastre acoperă toate compartimentele limbii: vocabularul, fonetica, gramatica, în acord cu concepția noastră privind direcțiile de acțiune a substratului traco-dac asupra latinei dunărene.

Intensitatea acestei influențe primare, care participă la procesul de genază a limbii române, a fost remarcată de numeroși învățați, cu observația metodologică, făcută de toți, că diversitatea de trăsături atribuite substratului poate fi studiată cu succes în primul rând prin comparația istorică cu albaneza.

La începutul secolului nostru, B.P.Hasdeu, pe care domeniul prelatin al limbii române îl preocupase toată viața, insistă asupra trăsăturilor fonetice și gramaticale comune românei și albanezei: *Caracteristice mai ales sunt înădălnirile între români și albanezi nu prin vocabular, ci prin particularitățile fonetice, morfologice și sintactice, care nici într-o ipoteză nu se pot împrumuta de la străini, nu se pot altoi în cursul timpului, ci datează de la însăși obârșia limbii*¹. Mai aproape de noi, la fel vede lucrurile Eq.Çabej, bineînțeles din perspectiva albanezei. Dintre toate limbile balcanice care au trăsături în comun cu albaneza *primul loc* - afirmă Çabej - *îl ocupă, fără îndoială, limba română. Albaneza și româna au legături strânse în domeniul foneticii, al morfologiei, al vocabularului, al formării cuvintelor, al sintaxei și frazeologiei, al zicalilor și al locuțiunilor proverbiale, încât - fără a lăsa neobservate deosebiri - adesea ai impresia că este vorba de unul și același spirit al limbii manifestat sub două forme. În sensul acestor raporturi dintre aceste două limbi pot înlocui într-o anumită măsură perioada lor preliterară. Cred că aceste raporturi pot fi apreciate la justa lor valoare doar atunci când sunt considerate în cadrul mai amplu al relațiilor culturale dintre cele două popoare*². De fapt, raporturile complexe dintre română și albaneză fuseseră relevate încă din prima jumătate a sec. al XIX-lea. B.Kopitar admitea chiar ideea că sunetele particulare din română s-ar datora influenței substratului traco-dac manifestată în modul de evoluție a latinei orientale. Fr.Miklosich³ înșiră câteva trăsături gramaticale și fonetice pe care le au în comun limbile balcanice (nu numai albaneza

1 B.P.Hasdeu, *Cine sunt albanezii*, în AAR, s.II, t. XXIII, 1901, p. 103; reeditat în B.P.Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, II, Ed. Minerva, București, 1988, p. 470 ș.u.

2 Eqrem Çabej, *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, în SCL, 4, X, 1959, p. 531.

3 Fr.Miklosich, SER, 1862, p. 7-8.

și româna, ci și bulgara, neogreaca și sârbocroata). Puțin mai târziu, H.Schuchardt ⁴ reia o idee valoroasă a înaintașilor săi, arătând, cu dreptate, că elementele comune din română și albaneză sunt, de fapt, rezultatul influenței substratului asupra latinei vulgare, nu împrumuturi târzii făcute direct din albaneză în română (vocala *ă*, consoana *ș*, grupul *pt* provenit din *ct* etc.).

La începutul secolului nostru, W.Meyer-Lübke ⁵ stăruie mult asupra deosebirilor mari care există între română și albaneză (observație reluată de Al.Philippide și, în urmă, de I.I.Russu), în ciuda asemănărilor importante pe care le au cele două limbi. După părerea noastră, deosebirile, firești la două limbi de origini diferite, nici n-ar trebui să conteze; importante sunt asemănările, coincidențele, care, prin natura lucrurilor, sunt mai puține decât diferențele. Elementele comune, prelatine, grupează laolaltă cele două limbi și pun în lumină înrudirea lor prin substrat. Către 1930, Meyer-Lübke ⁶ încearcă să scoată din izolare așa-numitele balcanisme ale românei, raportându-le la tendințe similare în alte limbi romanice. După părerea noastră, ideea aceasta, extrem de importantă, trebuie considerată mult mai în profunzime, în sensul că anumite tendințe ale latinei vulgare târzii devin legi în latina dunăreană pentru că sunt susținute de influența substratului autohton, caracterizat, probabil, prin aceleași fenomene spre care evoluau aceste tendințe. Se adaugă aici, bineînțeles, influența limbii grecești vechi. Consoanele africte, vocala *ă*, sincretismul cazual din flexiunea nominală, genul neutru, caracteristicile numeralului cardinal compus, tipul de viitor cu *volo*, construcțiile conjunctivale etc. își află punctul de plecare chiar în latină, dar numai sub formă de tendințe ale unor manifestări incipiente și izolate, care au devenit caractere generale ale românei numai datorită intervenției substratului. De altfel, foarte devreme s-a observat că elementele autohtone românești, evident, cele lexicale, au avut, în evoluția lor, același tratament cu al elementelor de origine latină ⁷. Această remarcă, deosebit de valoroasă, exclude, din capul locului, posibilitatea de a explica elementele prelatine din română drept rezultat al influenței albaneze târzii asupra românei; aceste elemente au fost asimilate de latina dunăreană în tot cursul perioadei de romanizare a Daciei, fiind moștenite în română ca fond latin propriu-zis ⁸.

În rezumat, se poate spune că există trei moduri de a explica geneza elementelor pe care româna le are în comun cu albaneza: 1. împrumut din albaneză în română (mai rar invers), teorie susținută mai cu seamă de N.Jokl și de elevul său Eq.Çabej; 2. evoluții independente în fiecare dintre cele două limbi, inovații spontane în fiecare dintre ele; 3. moșteniri independente din substrat (traco-dac în română, ilir sau iliro-trac în albaneză). Ultimele două teorii se pot reduce, de fapt, la una singură: româna și albaneza sunt înrudite prin substrat, sub înrăurirea căruia au apărut inovații comune. O simplă influență (albaneză asupra românei sau invers) nu poate explica numărul atât de mare de asemănări dintre cele două limbi; numai printr-un

4 Hugo Schuchardt, *Vokalismus*, III, 1868, p. 42 ș.u.

5 W.Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în *MRIW*, 1914, p. 1 ș.u.; Philippide, *OR*, II, p. 587 ș.u.

6 *Id.*, *Rumänisch und Romanisch*, în *AAR*, *Memoriile lit.*, II, 1930.

7 Pentru aceasta, v., între alții, C.Treimer, *Albanisch und Rumänisch*, în *ZRPh*, XXXVIII, 1914, p. 385 ș.u.

8 Vezi Vi.Georgiev, *Trakite*, p. 283.

substrat comun se pot justifica trăsăturile comune atât de frapante (vocala *ă*, rotacismul lui *n* intervocalic, postpunerea articolului etc.).

Am afirmat mai sus că anumite tendințe latinești târzii au fost favorizate de acțiunea substratului traco-dac, ceea ce explică apariția unor fenomene generale în română. Ilustrăm această ipoteză cu procesul nașterii consoanelor africcate în română.

Se știe că dentalele *t*, *d* urmate de *i* în hiat se palatalizează încă de la începutul secolului al II-lea. Grafiile *tz*, *si*, *s* dovedesc pronunțarea asibilată a lui *t* către secolul al III-lea - al IV-lea; *fonemul t* *capătă o variantă combinatorie care în secolul al III-lea se articula aproape sigur ca un ț românesc*⁹.

După Al.Graur¹⁰, *ts* pătrunsese de timpuriu în latina vorbită. Dar trebuie observat că aproape toate exemplele conținând africata *ts* (ortografiat *z* sau *s*) aduse de Graur par împrumuturi din limbile balcanice (greacă, iliră sau tracă); *zappus*, de exemplu, pare iliro-trac (cu reflexe ulterioare în rom. *șap*, alb. *cap*, *cjap*, gr. *tsápos*).

Dentala *d*, în poziție palatală, a avut o evoluție similară celei privitoare la *t*. Din inscripții, se pot reține exemple ca: *adzutor* (= *adjutorium*), *zaconus* (= *diaconus*, din gr.), *oze* (= *hodie*), *zebus* (= *diebus*, abl. pl. al lui *dies*)¹¹, cu *dz*, *z* prin care se reda africata *dz*.

Cele două africcate dentale s-au fonologizat probabil mai târziu, când au putut apărea în alte contexte decât cel caracterizat prin *iot*, ceea ce a permis crearea opozițiilor de tipul *tine* / *ține*¹².

Procesul africcatizării dentalelor a fost constatat devreme de către gramaticieni. Palatalizarea s-a extins asupra oclusivelor velare *k* și *g*. Pentru română e important de reținut că velara *k* urmată de *i* în hiat s-a transformat în *ț*: *brachium*, *facies* (lat. pop. *facia*) au devenit *braț*, *față*. De observat și fenomenul invers: *ti* în hiat devenit *č*: * *petiolus* > rom. *picior*, *matteuca* > rom. *măciucă*, dar reflexul *ț* al lui *c* + *i* e mult mai vechi, el se va fi produs chiar în latină. După părerea noastră, tendința latinei târzii de a-și crea o corelație de palatalizare - tendință constatată de numeroși lingviști - a fost mai puternică în română (în aria orientală a latinei vulgare) decât în restul Romaniei¹³.

Materialul traco-dac oferă exemple conținând africcate. Astfel, toponimul *Cerna* (râu și localitate în sud-estul României) e atestat în secolul al II-lea sub formele: *Tsierna*, *Tierna*, *Dierna*, *Zerna*, care par să conțină la inițială africcata *ts*. E posibil ca forma de mai târziu, *Cerna*, cu africată palatală, să fie o reamenajare datorată influenței slave. În treacăt fie spus, aproape toate numele de râuri din nordul Olteniei sunt autohtone: *Cerna*, *Motru*, *Jieț*, *Jaleș*, *Jiu*, *Cerna* (în județul Vâlcea), *Olteț*, *Olt* și, probabil, *Amaradia*.

În lista numelor de plante a lui Dioscorides ne întâmpină *pro-diárna* *Veratrum nigrum*, cuvânt din fondul limbii dacilor, care pare să se regăsească în rom. *zârnă* *Solanum nigrum* (de aci top. *Zărnești*, lângă Brașov), rostit și cu africată la inițială: *dzârnă*¹⁴.

9 Sorin Stati, în *ILR*, II, 1969, p. 34-35.

10 Al. Graur, *Ts en latin*, în *Mélanges linguistiques*, Paris - București, 1936, p. 9 - 11.

11 Exemple la Al. Rosetti, *ILR*, p. 113.

12 Cf. S. Stati, *loc. cit.*

13 Mai în detaliu, sub consoana *ș*, în acest volum.

În fondul lexical preroman din română și albaneză se găsesc unele cuvinte care presupun, pentru o perioadă mai veche, prezența lui *ṭ*. Astfel, alb. *th*, spirantă interdentală surdă, corespunde rom. *ṭ* în cuvinte ca: *thapë* (din **thep*), rom. *ṭapă*, *ṭeapă*; *thark*, rom. *ṭarc*. Consoana inițială pare să fi fost la origine *ṭ*, după opinia, de mult dovedită, a lui N.Joki¹⁵. La fel, sonora *dh* din albaneza actuală corespunde în vechea albaneză unei africte *dz*, ca în română. Aceasta este concluzia la care se ajunge prin compararea alb. *bredh* (un plural singularizat al unui mai vechi **bradz*) cu rom. *brad* (la origine **bradz*) sau alb. *vjedhullë* cu rom. *viedzure* etc.

În fondul lexical comun româno-albanez există și cuvinte care au la inițială africata *č* în română și *s* în albaneză: rom. *cioară*, alb. *sorrë*; rom. *ciută*, alb. *sutë* (și *shytë*); într-o fază mai veche africata *č* e de presupus și pentru albaneză: **čorrë*, **čut*¹⁶.

Deci, din compararea materialului lexical preroman din română și albaneză rezultă că africte au apărut foarte devreme în română și că, foarte probabil, tendința de africanizare din latina vorbită în aria balcanică a fost sprijinită de o tendință similară a substratului.

Exemple de acest fel, care să ilustreze ipoteza că tendințe latinești au fost susținute de realități lingvistice balcanice, se pot da încă. Unele dintre ele sunt reprezentate chiar de studiile din această carte.

Am arătat mai sus că influența substratului traco-dac asupra latinei carpato-dunărene s-a manifestat nu numai în vocabular, ci și în celelalte sectoare ale limbii. Compartimentul cel mai puțin studiat este sintaxa. Material comparativ româno-albanez privind sintaxa se întâlnește însă, incidental, în diferite cercetări mai vechi. Dintre lucrările relativ recente în care e aprofundat acest domeniu, două ni se par mai importante: Mahir Domi, *De quelques concordances et parallélismes syntaxiques albano- roumaines* și Spiro Floqi, *Constructions tautologiques en albanais contemporain (et concordances albano-roumaines)*, prezentate sub formă de comunicări la primul congres internațional de studii balcanice și sud-est europene, ținut la Sofia în 1966. Adăugăm aici contribuțiile valoroase datorate lui W.Fiedler și Odei Buchholz, autori, între altele, ai unui dicționar albanez-german și ai unei excelente gramatici a albanezei actuale.

În partea a doua a acestei cărți, pe care o vom publica într-un volum separat, vom prezenta o mare bogăție de coincidențe româno-albaneze privind frazeologia, expresiile figurate, derivarea, valorile semnatice ale unor cuvinte etc., punându-se în lumină identități de cultură și civilizație din istoria celor două popoare.

Sperăm că acest prim volum, care este, de fapt, o continuare a cărții noastre *Vocabularul autohton al limbii române*, EȘE, București, 1983, va întruni adeziunea celor avizați.

14 Cf. C.Poghir, în *RRL*, 1, 1967, p. 24.

15 N.Joki, *IF*, XXIV/VII, p. 217; v. și Çabej, *Rev. Shkodra*, 1, 1964, p. 17.

16 Vezi, pe larg, partea introductivă a cărții noastre *Vocabularul autohton al limbii române*, EȘE, 1983; Eq.Çabej, în *Rev. Shkodra*, 1, 1964, p. 17 ș.u.

BIBLIOGRAFIE - ABREVIERI

- AAR - *Analele Academiei Române*, București, 1881 ș.u.
- AAS - *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, urednik H.Baric, 3 volume, Belgrad, 1923 - 1926
- AKI - *Akten des internationalen albanologischen Kolloquiums Innsbruck*, 1972, zum Gedächtnis an Norbert Jokl, hgg. v. Hermann M. Ölberg, Innsbruck, 1977
- ALR, s.n. - *Atlasul lingvistic român*, serie nouă, sub direcția acad. Emil Petrovici, I - VII, București, 1956 - 1972
- Avram Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, extras din SCL, XV, 1964, fasc. 1 - 5; și Avram, *Grafia*
- Balotă A.B., *La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise*, București, 1925
- Barić, Albanorum. St. - Henrik Barić, *Albanorumänische Studien*, I. Teil, Sarajevo, 1919
- Barić, Hÿmje - Henrik Barić, *Hÿmje në historin e gjuhës shqipe*, Prishtinë, 1955
- BL - *Bulletin linguistique*, p. p. A.Rosetti, București - Paris, 1933 ș.u.
- Bogdan, Glosar - Damian P.Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, Institutul de studii și cercetări balcanice, seria filologică, nr. 1, București, 1946
- Bogrea, Pagini - Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, ediție de Mircea Borcilă și Ion Mării, Ed. Dacia, Cluj, 1971
- Boissin Henri, *Essai provisoire de classification des noms propres albanais*, "Studia albanica", Tirana, 1, 1965, p. 117 ș.u.
- Brâncuș, VALR - Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, EȘE, București, 1983
- BSS - *Buletin për shkencat shoqërore*, Instituti i Shkencave, Tirana, 1953 - 1956
- BUST - *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*, Seria shkencat shoqërore (continuare la BSS), Tirana, 1957 - 1963
- Buzuku - "Meshari" i Gjon Buzukut (1955), botim kritik punuar nga Eqrem Çabej, I - II, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Tirana, 1968
- Çabej, SGJ - Dr. Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore*, I - VI, Rilindja, Prishtinë, 1976
- Çabej, St. etim. - Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, II: A - B, III: C - D, Tirana, 1976, 1987
- Çabej Eqrem, *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, în SCL, 4, X, 1959, p. 531
- CADE - I. - A. Candrea și Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, "Cartea Românească", București, 1931
- Capidan, Arom. - Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, Academia Română, Studii și cercetări, XX, București, 1932
- Capidan Th., *Fărșeroji*, în DR, VI, 1929 - 1930, p. 1-210
- Capidan, Megl. - Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I - III, Academia Română, Studii și cercetări, București, 1925 - 1936
- Capidan Th., *Raporturile albano-române*, în DR, II, 1921

- Capidan Th., **Toponymie macédo-roumaine**, în "Langue et littérature", bulletin de la section littéraire de l'Académie Roumaine, III, 1946, p. 5 ș.u. (abrev. LL)
- Caragiani I., **Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică**, în "Revista pentru istorie, arheologie și filologie", București, 1891
- Caragiu - Marioțeanu M., **Compendiu de dialectologie română**, EȘE, București, 1975
- CDDE - I.-A.Candrea și Ov.Densusianu, **Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (a - putea)**, Socec, București, 1907 - 1914
- Cimochowski, Dushm. - W.Cimochowski, **Le dialecte de Dushmani. Description de l'un des parlers de l'Albanie du nord**, Poznań, 1951
- Cipariu T., **Elemente de limbă română după dialecte și monumente vechi**, Blaj, 1855
- Cipo, Gram., - Cipo, **Gramatika shqipe**, Instituti i Shkencavet, Tirana, 1949
- Cipo, K., **Rreth disa kompozitave**, în "Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe", I, Tirana, 1972
- CL - **Cercetări de lingvistică**, Cluj, 1956 ș.u.
- Coja I., **Gramatica rațională a limbii române. I. Gramatica articolului**, EȘE, București, 1983
- Col. Tr. - **Columna lui Traian, revistă pentru istorie, lingvistică și psihologie populară**, dir. B.P.Hasdeu, București, 1870 ș.u.
- Conea, Vrancea - I.Conea, Vrancea. **Geografie istorică, toponimie și terminologie geografică**, ed. îngrijită de dr. Lucian Badea, dr. Dimitrie I. Oancea, dr. Nicolae Stoicescu, EA, București, 1993
- Contributions onomastiques publiées à l'occ. du VI-e Congrès International de Sciences Onomastiques à Munich du 24 au 28 Août**, EA, Bucarest, 1958
- Conv. lit. - **Convorbiri literare**, Iași - București, 1867 ș.u.
- Coteanu I., **Morfologia numelui în protoromână (româna comună)**, EA, București, 1969 (și Coteanu, Morf.)
- Coteanu, Originile - I.Coteanu, **Originile limbii române**, București, 1981
- Coteanu, SELR - Ion Coteanu, **Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)**, EA, București, 1981
- CT - **Cartea abonaților la serviciul telefonic**. Municipiul București. Editat de Ministerul Transporturilor și Telecomunicațiilor, București, 1977
- DA - Academia Română, **Dicționarul limbii române, A - C, F - L (lojniță)**, Socec și Sfetea, București, 1913 ș.u.
- Dalamestra - I.Dalamestra, **Dicționarul macedo-român**, București, 1906
- Damé - Frédéric Damé, **Nouveau dictionnaire roumain-français**, Imprimerie de l'état, Bucarest, 1893
- Damé, Term. - Fr.Damé, **Încercare de terminologie populară română**, Socec, București, 1898
- Dan Ilie, **Toponimie și continuitate în Moldova de nord**, Iași, 1980
- Dečev, Thrak. Spr. - D.Dečev, **Die thrakischen Sprachreste**, Wien, 1957
- Demiraj Shaban, **Gramatikë historike e gjuhës shqipe**, Tirana, 1986
- Demiraj Shaban, **Cështje të sistemit emëror të gjuhës shqipe**, Tirana, 1972
- Densusianu, Hațeg - Ovid Densusianu, **Graiul din Țara Hațegului**, Socec, București, 1915
- Densusianu, HLR - Ovide Densusianu, **Histoire de la langue roumaine, I - II**, Paris, 1901, 1914 (vers. rom. **Istoria limbii române I - II**, București, 1962)

- Densusianu Ov., *Urme vechi de limbă în toponimia românească*, în "Studii de filologie română", București, 1898, p.1-16; Id., *Opere*, I, București, 1968, p. 467 ș.u.
- DERS - *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo- române*, red. resp. Gh.Bolocan, EA, București, 1981
- DEX - Academia RSR, Institutul de Lingvistică, *Dicționarul explicativ al limbii române*, EA, București, 1975; Supliment, 1988
- Dialektologjia shqiptare*, V, Tirana, 1987
- Dimitrescu Florică, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, București, 1967
- DLR - Academia RSR, *Dicționarul limbii române*, serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T), EA, București, 1965 ș.u.
- DNFR - Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, EȘE, București, 1983
- Dodi Anastas, *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1970
- DOR - N.A.Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, EA, București, 1963
- DR - *Dacoromania*, buletinul "Muzeului Limbei Române" condus de Sextil Pușcariu, Cluj, 1920 ș.u.
- Dragomir, Vlahii - Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, EA, București, 1956
- Drăganu N., *Numele proprii cu sufixul - șa*, Cluj, 1933
- Drăganu, Rom. - Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX - XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933
- DTB - Vasile Frățilă, Viorica Goicu, Rodica Suflețel, *Dicționarul toponimic al Banatului (A - B)*, Universitatea din Timișoara, 1984
- DTR - *Dicționarul toponimic al României, Oltenia*, I, A - B, cu introducere de Gh.Bolocan, Craiova, 1993
- Dumistrăcel, Infl. - Stelian Dumistrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne*, EȘE, București, 1978
- Duridanov, Ez. - Ivan Duridanov, *Ezikăt na trakite. Nauka i izkustvo*, Sofia, 1976
- FD - *Fonetică și dialectologie*, Academia Română, Institutul de Lingvistică, București, 1958 ș.u.
- Fischer, Lat. dun. - I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, EȘE, București, 1985
- Fj. shq. - *Fjalor i gjuhës shqipe*, Instituti i Shkencave, Tirana, 1954
- Frâncu, Candrea, Apuseni - Teofil Frâncu și Gh. Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888
- Frâncu, Candrea, Rot. - Teofil Frâncu și Gheorghe Candrea, *Rotacismul la moți și istrieni*, București, 1886
- Frățilă, Lexic și top. - Vasile Frățilă, *Lexicologie și toponimie românească*, Ed. Facla, Timișoara, 1987
- FS - *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tirana, 1980
- Găitănanu Șt., *Numeralul în limba română. Studiu descriptiv și istoric*, Ed. Calende, Pitești, 1993
- Georgiev, Trakite - Vladimir I.Georgiev, *Trakite i tehniat ezik*, Bălgarska Akademiia na naukite. Institut za bălgarski ezik, Sofia, 1977
- Gheție, Mareș, Graiurile dr. - Ion Gheție și Al.Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, EA, București, 1974

- Giordano - Emanuele Giordano, **Dizionario degli albanesi d'Italia**, edizioni Paoline, Bari, 1963
- Giuglea, **Cuv. rom.** - George Giuglea, **Cuvinte românești și romanice**, EȘE, București, 1983
- Giuglea, **Fapte** - George Giuglea, **Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc**, EȘE, București, 1988
- Giuglea, **Uralte Schichten** - G.Giuglea, **Uralte Schichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der dakorumänischen Sprache**, Sibiu, 1944
- Gram.Acad. - Academia R.P.R., **Gramatica limbii române**, I - II, ed. a II-a, EA, București, 1963
- Graul Al., **Nume de locuri**, EȘ, București, 1972
- Graur Al., **Nume de persoane**, EA, București, 1975
- Graur Al., **Scrieri de ieri și de azi**, București, 1970
- Graur Al., **Ts en latin**, în Al.Graur, **Mélanges linguistiques**, Paris - București, 1936, p. 9 - 11
- GS - **Grai și suflet**, revista Institutului de Filologie și Folclor publicată de Ov. Densusianu, I - VII, București, 1923 - 1937
- Haarman Harald, **Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen**, Hamburg, 1972
- Hahn, Alb. Stud. - Georg von Hahn, **Albanesische Studien**, I - III, Wien, 1853
- Hasdeu, AIR - B.P.Hasdeu, **Arhiva istorică a României**, I - IV, București, 1864 - 1868
- Hadseu, CB - B.P.Hasdeu, **Cuvente den bătrâni**, I - II, București, 1978 - 1979
- Hasdeu, B.P., **Cine sunt albanezii**, în AAR, s. II, t. XXIII, 1901
- Hasdeu, EMR - B.P.Hasdeu, **Etymologicum Magnum Romaniae**, I - III, ed. Gr.Brâncuș, Minerva, București, 1972 - 1976
- Hasdeu, B.P., **Studii de lingvistică și filologie**, I - II, Ed. Minerva, București, 1988 (îngrijire de text și note de Gr. Brâncuș)
- ILR - Academia R.S.R., **Istoria limbii române**, II, EA, București, 1969
- Iordan, DNFR - Iorgu Iordan, **Dicționar al numelor de familie românești**, EȘE, București, 1983
- Iordan, **Top. rom.** - Iorgu Iordan, **Toponimia românească**, EA, București, 1963
- Ivănescu, ILR - Gh. Ivănescu, **Istoria limbii române**, Junimea, Iași, 1980
- Ivănescu, **Probl.** - Gh.Ivănescu, **Probleme capitale ale vechii române literare**, Iași, 1947
- JB - **Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (rumänisches Seminar)**, hgg. v. Gustav Weigand, Leipzig, 1894 ș.u.
- JF - **Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde**, Strassburg - Berlin, 1892 ș.u.
- Jokl, LKU - Norbert Jokl, **Linguistisch - kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen**, Berlin - Leipzig, 1923
- Konferenca e dytë e studimeve albanologjike, III, Tirana, 1969
- Kostallari Androkli, **Contributions à l'histoire des recherches onomastiques dans le domaine de l'albanais**, "Studia albanica", Tirana, 1, 1965, p. 31 ș.u.
- Kostallari, A., **Kompozitat ekzocentrike të shqipes si tema fjalëformuese**, în "Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe", I, Tirana, 1972
- Krahe Hans, **Die alten balkanillyrischen geographischen Namen**, Heidelberg, 1929

- Krahe Hans, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929
- Kretschmer P., *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896
- KZ - *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf den Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen*, hgg. v. Th. Aufrecht und Adalbert Kuhn, Berlin, 1852 ș.u.
- La Piana, SLA - M. La Piana, *Studi linguistici albanesi, I. Prolegomeni allo studio della linguistica albanese*, Palermo, 1939
- Lausberg H., *Linguistica románica, I. Fonética*, Madrid, 1965
- Leotti - Angelo Leotti, *Dizionario albanese - italiano*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1937
- LL - *Langue et littérature*, Bulletin de la section littéraire, réd. par Th. Capidan et D. Caracostea, Académie Roumanie, București, 1940 ș.u.
- Lombard Alf, *Le verbe roumain. Étude morphologique*, I - II, Lund, 1954
- LR - *Limba română*, Academia Română, Institutul de Lingvistică, București, 1952 ș.u.
- Macrea D., *Limbă și lingvistică română*, București, 1973
- MDGR - *Marele dicționar geografic al României întocmit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, vol. I - V, București, 1898 - 1902
- Meyer, Alb. St. - Gustav Meyer, *Albanesische Studien*, I - VI, Viena, 1883 - 1897
- Meyer, EWA - Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, 1891
- Meyer - Lübke W., *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în MRIW, 1914, p. 1 ș.u.
- Meyer - Lübke W., *Rumänisch und Romanisch*, în AAR, *Memoriile lit.*, II, 1930
- Mihăescu, Lat. dun. - Haralamb Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, EA, 1960
- Mihăilă, DRV - G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. al X-lea - începutul sec. al XVI-lea)*, EER, București, 1974
- Mihăileanu - Șt. Mihăileanu, *Dicționar macedo-român*, București, 1901
- Miklosich, SER - Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Viena, 1862
- Moise, Top. arg. - Ion Moise, *Toponimie și istorie argeșeană*, Ed. Calende, Pitești, 1992
- MRIW - *Mitteilungen des rumänischen Institut an der Universität Wien*, hgg. v. W. Meyer - Lübke, I, Heidelberg, 1914
- Nandriș, Phon. hist. - Octave Nandriș, *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963
- Niculescu Al., *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, I - II, București, 1965 - 1970
- Papahagi, DDA - Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, ed. a II-a, EA, București, 1974
- Papahagi, NE - Pericle Papahagi, *Notițe etimologice*, în AAR, *Memoriile secțiunii literare*, seria II, tom. XXIX, 1906 - 1907, p. 201 - 248
- Papahagi Pericle, *Scritori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavallioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909
- Pașca, Olt. - Ștefan Pașca, *Nume de persoană și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1936
- Paul Radu I., *Flexiunea nominală internă în limba română*, București, 1932
- Pătruș, Onom. rom. - Ion Pătruș, *Onomastica românească*, EȘE, București, 1980

- Pătruș, Studii - I. Pătruș, *Studii de limba română și de slavistică*, Ed. Dacia, Cluj, 1974
- Pedersen H., *Albanesische Texte mit Glossar*, 1895
- Pekmezi, Gramm. - Dr. Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache (Laut - und Formenlehre)*, Viena, 1908
- Petrovici, ALR, II - E. Petrovici, *Atlasul Lingvistic Român, II. Introducere*, editat de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, coord. I. Mării, Universitatea din Cluj-Napoca, Inst. de Lingv. și Istorie literară, Cluj, 1988
- Petrovici, ALRT - Emil Petrovici, *Texte dialectale culese de...*, *Suplement la ALR II*, Sibiu - Leipzig, 1943
- Petrovici, SDT - Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, EA, București, 1970
- Philippide, OR = Al. Philippide, *Originea românilor, I. Ce spun izvoarele istorice; II. Ce spun limbile română și albaneză*, *Viața Românească*, Iași, 1923, 1927
- Pisani V., *Saggi di linguistica storica*, Torino, 1959
- Poghirc, Phil. et ling. - Cicerone Poghir, *Philologica et linguistica*, *Ausgewählte Aufsätze* (1953 - 1983), herausg. v. Dr. Helmuth Frisch, Bochum, 1983
- Pop Sever, *Recueil posthume de linguistique et dialectologie*, Roma, 1966
- Popescu, Inscriptiile - Emilian Popescu, *Inscriptiile grecești și latine din secolele IV - XIII descoperite în România*, București, 1976
- Popescu R., Gorj - Radu Popescu, *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1980
- Popovici Iosif, *Dialectele române (Rumänische Dialekte)*, IX: *Dialectele române din Istria*, II (texte și glosar), Halle, 1909
- Popovici Iosif, *Fiziologia vocalelor românești ă și î*, Cluj, 1921
- Popovici Ivan, *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960
- Procopovici A., *Despre nazalizare și rotacism*, în AAR, 1908, p. 265 ș.u.
- Ps. Sch. - Psaltirea Scheiană comparată cu celelate psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește, edițiune critică de I. - A. Candrea, I (Introducerea), II (textul și glosarele), Socec, București, 1916
- Pușcariu, Cercetări - Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, Ed. Minerva, București, 1974
- Pușcariu, ELR - Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Imprimeria Națională, Cluj, 1937
- Pușcariu, EW - Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, I. Lateinisches Element*, C. Winter, Heidelberg, 1905
- Pușcariu, S., *Limba română, I. Privire generală*, 1940; II. Rostirea, București, 1959
- Pușcariu, SIR - Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, III, București, 1929
- Reichenkron, Dak. - Günter Reichenkron, *Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg, 1966
- Reichenkron G., *Zur Geschichte des H - Lautes im Rumänischen, mit der Überschrift "Vorrömische Bestandteile des Rumänischen"*, "Sudost - Forschungen", XIX, 1960, p. 344 - 368
- RESEE - *Revue des études sud-est européennes*, Bucarest, 1963 ș.u.
- Rev. Shkodra - *Revistă shkencore e Institutit Pedagogjik dyvjeçar të Shkodrës*, 1, Shkodër, 1964
- Romania - *Romania. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes*, publié par Paul Meyer et Gaston Paris, Paris, 1871 ș.u.

- Rosetti, B - Al. Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)* publiées par..., București, 1926
- Rosetti, Cercetări - Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, București, 1930
- Rosetti, ILR - Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I, de la origini până în secolul al XVII-lea*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, EȘE, București, 1978
- Rosetti, ML - Al. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague - București, 1947
- Rosetti, Rhot., - Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, Champion, 1924
- RRL - *Revue roumaine de linguistique* (până în 1964: *Revue de linguistique*), Academia RSR, București, 1956 ș.u.
- Russu, Etn. rom. - I.I.Russu, *Etnogeneza românilor*, EȘE, București, 1981
- SA - *Studia albanica*. Université d'État de Tirana, Institut d'Histoire et de Linguistique, Tirana, 1964 ș.u.
- Sala, Contrib. - Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, EA, București, 1970
- Sandfeld, Ling. balk. - Kr.Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Champion, Paris, 1930
- Schuchardt, Vokalismus - Hugo Schuchardt, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, I - III, Leipzig, 1866 - 1868
- SCL - *Studii și cercetări lingvistice*, Academia Română, Inst. de Lingvistică, București, 1950 ș.u.
- Seidel Eugen, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958
- SF - *Studime filologjike*, Universiteti Shtetëror i Tiranës (continuare la BUST), Tirana, 1964 ș.u.
- Studime për nder të Aleksandër Xhuvani*, volum omagial editat de Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tirana, 1986
- Suciu, Dicț. ist. - Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I: A - N, II: M - Z, EA, 1966
- Șăineanu, Semasiologia - Lazăr Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887
- Teaha, Crișul Negru - Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, EA, București, 1961
- Teodorescu, Gheție, Ieud - Mirela Teodorescu și Ion Gheție, *Manuscrisul de la Ieud*, text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice, EA, București, 1977
- Tiktin, DRG - Dr. H.Tiktin, *Dicționar român-german*, Imprimeria Statului, București, 1903 - 1925
- Todoran, Contrib. - Romulus Todoran, *Contribuții de dialectologie română*, EȘE, București, 1984
- Treimer Carl, Albanisch und Rumänisch, in ZRPh, XXXVIII, 1914, p. 385 ș.u.
- Väänänen Veikko, *Introduzione al latino volgare* (în traducere italiană), Bologna, 1971
- Vasiliu Emanuel, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, EA, București, 1968
- Weigand, Ol. - Wal. - Gustav Weigand, *Die Sprache der Olympto- Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute*, Leipzig, Barth, 1888
- Xhuvani Al., *Kompozitat*, în "Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe", I. Tirana, 1972
- Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat* - Al.Xhuvani dhe Eq. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1962
- ZRPh - *Zeitschrift für romanische Philologie*, hgg. v. Gustav Gröber, Halle, 1877 ș.u.

TRANSFERUL ÎN ONOMASTICĂ AL CUVINTELOR DIN SUBSTRAT

Vocabularul autohton al limbii române ocupă o poziție aparte în ansamblul lexical românesc, concluzie care rezultă atât din examinarea etimologică a cuvintelor respective cât și din comportamentul acestora în evoluția generală a limbii.

Astfel, e de presupus că în epoca românei comune (perioada de dinainte de separația dialectală sud- și nord-dunăreană) aproape toate cuvintele moștenite din substrat erau răspândite pe întreg teritoriul de limbă română, de la nord și de la sud de Dunăre. Această dispersiune geografică generală e motivată prin caracterul unitar al latinei dunărene (în care a fost integrat fondul lexical traco-dac) și, respectiv, al românei comune. În plan extralingvistic, motivația răspândirii cuvintelor traco-dace pe tot teritoriul de geneză al limbii române trebuie căutată în unitatea grupurilor sociale de români și, mai vechi, în unitatea politică a Daciei din vremea lui Decebal, unitate menținută și consolidată de stăpânirea romană.

Dispariția ulterioară a unui număr important de elemente autohtone din dialectele sud-dunărene, care s-a petrecut paralel cu dispariția a numeroase cuvinte de origine latină, se explică mai ales prin substituirea acestora cu elemente din limbile vecine (albaneza, neogreaca, sârbocroata, turca, italiana). În dacoromână, care a avut avantajul de a se dezvolta ca limbă oficială de stat (în general, ca limbă a unei comunități sociale stabile), fondul lexical autohton, ca și cel latin, s-a dovedit foarte rezistent și, în același timp, unitar. Cazurile de sinonimie între cuvinte traco-dace și latine s-au menținut datorită specializării semantice (Pentru detalii privind aceste probleme, v. lucrarea noastră VALR, p.157 - 177).

Importanța deosebită a cuvintelor românești din substrat este dată și de capacitatea lor de a crea, cu sufixe și prefixe, familii numeroase de derivate. În statistica pe care am întocmit-o asupra derivatelor de la cele 90 de cuvinte comune pe care le-am considerat de proveniență sigură din substrat, am constatat că revin în medie 6 derivate la un cuvânt de bază, ceea ce este enorm dacă avem în vedere faptul că la elementele latine proporția este de 4 la 1. Unele cuvinte, ca **mânz**, **copil**, **buză**, **mare**, **baltă**, **gard**, **groapă**, **mazăre**, **rață**, **moș**, **murg**, **brânză**, **brâu**, **căciulă**, **cioară**, **grumaz**, **măgar**, au între 7 și 15 derivate.

În marea lor majoritate, afixele sunt latinești, de unde rezultă că, foarte probabil, derivatele respective s-au constituit de timpuriu.

O dovadă de mare vechime a derivatelor este și faptul că cca 50 de cuvinte de bază apar în documente vechi, de până la 1600 (fără a lua în seamă aici textele religioase din secolul al XVI-lea).

După toate probabilitățile, aproape 70 de cuvinte din substrat făceau parte din lexicul fundamental al românei comune. În româna actuală s-ar încadra, dintre acestea, aproape 40 de

unități în așa-numitul fond principal de cuvinte, ceea ce înseamnă că din două unul se înscrie în cercul foarte restrâns, de aproximativ 1500 de unități, al celor mai importante elemente de vocabular al limbii române.

Altă trăsătură foarte importantă a vocabularului autohton, considerată din perspectiva poziției pe care acesta o ocupă în ansamblul lexical, este în legătură cu capacitatea de transfer în domeniul numelor proprii. De această problemă, a trecerii numelor comune provenite din substrat în antroponimie și toponimie, ne ocupăm în paginile care urmează.

Am examinat din acest punct de vedere 83 de cuvinte din repertoriul care a format obiectul cercetării noastre etimologice mai vechi. Am lăsat deoparte din lista completă cuvintele **droaie, gata, lete (îndelete), scrum și strepede**, pentru că acestea nu apar decât ca nume comune. Nu am luat în seamă adjectivul **mare** (considerat latin de către cei mai mulți lingviști), deși e recunoscut în numeroase compuse care denumesc dealuri, munți, văi, sate, râuri: **Ocolul Mare, Fața Mare, Groapa Mare, Valea Mare** etc. și chiar **Marele**, substantivat, pentru un pârau în Dorohoi (MDGR, IV, p. 236 - 237). Prezența acestui adjectiv în structura toponimelor nu e o particularitate care trebuie reținută: prin specificul său semantic (ca și alte adjective de acest tip: **mic, negru, alb, rău** etc.) **mare** apare în denumiri topice din orice localitate a țării.

Nu am avut intenția de a întocmi statistici (numai în câteva cazuri am recurs la cifre), de aceea am folosit surse de informație puține, suficiente pentru a demonstra, cu material vechi și nou, transferul în onomastică al cuvintelor din substrat (v. bibliografia). Ne-au interesat în mod special vechimea termenilor proprii și aria lor de răspândire; de asemenea, existența lor în dialectele sudice. În cazurile posibile, am relevat și corespondentele albaneze, deși nu am dispus de material suficient. Am dat variantele așa cum apar în izvoarele folosite, fără însă ca ele să constituie pentru noi o problemă specială; de exemplu, **pârau** ne întâmpină în toponimie cu aceleași variante cu care e cunoscut ca entopic: **pârau, pârâu, părău, parău**; la unele cuvinte e notat articolul **l**, la altele nu, oscilația depinzând de varietatea surselor.

În redactarea fiecărui articol am respectat o anumită ordine, adică am inserat mai întâi valorile antroponimice, pe considerentul că cel mai adesea toponimele descind din numele de persoană; procesul invers este mai rar, dar nu este exclusă nici proveniența din numele comune, în mod independent, atât a numelor de persoane cât și a celor de locuri. Nu am stăruit însă asupra acestei chestiuni pentru că raportul dintre toponime și antroponime (cu toate detaliile pe care le implică acesta) a fost îndeaproape studiat în onomastica noastră (v. în acest sens, mai recent, studiile lui Gh.Bolocan și ale unor lingviști clujeni).

Cea mai importantă constatare care rezultă din cercetarea noastră este că toate cuvintele comune din substrat, cu cele cinci excepții, relevate mai sus, apar și ca nume proprii (de persoane și de locuri). Chiar și unele la care nu ne-am fi așteptat să se fi extins în domeniul onomasticii, din cauza semanticii lor, figurează în repertoriul nostru, întemeiat pe informații sigure, ca nume proprii. Acesta e cazul cuvintelor: **abur, bâr, bască, druete, fărâma, hameș, jumătate, noian, sarbăd, scăpăra, știră**. Faptul că aproape toate numele comune moștenite din substrat au intrat și în onomastică nu trebuie considerat ca o dovadă directă privind vechimea populației românești pe teritoriul nord-dunărean. Deci nu trebuie trase de aci concluzii etnologice sigure. Capacitatea de transfer în onomastică pune însă în lumină valoarea

excepțională pe care o are sectorul lexical moștenit de la traco-daci în cadrul general al vocabularului românesc.

Marea majoritate a elementelor autohtone sunt folosite atât ca antroponime cât și ca toponime. Sunt puține cuvintele care au pătruns numai într-unul din cele două domenii ale onomasticii. Astfel, ne întâmpină numai ca nume de persoane: **Abur, Bască, Brâu** (totuși, în aromână e toponim), **Ciump, Druete, Fărâma, Ghiuj, Hameș, Mugure, Noian, Spânz, Scăpăra, Sarbăd** (pentru unele dintre ele, avem îndoieli privind raportarea la numele comun; v. articolele respective). Numai ca toponim, rar: **Ceafă**.

Toponimele și antroponimele care descind din apelative autohtone au, cu rare excepții, răspândire generală, pe întreg teritoriul dacoromân. Este o nomenclatură care nu e localizată pe o zonă anume a țării, cum e cazul, de exemplu, al toponimelor de origine pecenegă și cumană (numele în **-ui, -lui: Călmățui, Covurlui** etc.), difuzate în exclusivitate în aria de sud: Oltenia, Muntenia, sudul Moldovei (v. Conea și Donat, în "Contributions onomastiques", p.139 - 167). Cu toate acestea, s-ar părea că aria cu cele mai numeroase nume proprii, mai ales toponime, provenite din apelative de origine traco-dacă, este Oltenia de nord și de nord-vest, parțial Banatul și regiunea Hunedoarei, în general aria cea mai puternic romanizată, care, din multe puncte de vedere, este și foarte conservatoare. De fapt, această difuziune geografică generală, ușor mai îngroșată în zonele Daciei Traiane, concordă cu aceea a numelor comune de la baza nomenclaturii onomastice. Nu e lipsit de interes să arătăm că acest sector al onomasticii românești poate fi pus în legătură cu fenomenul transhumanței pastorale de odinioară. Frecvența mare a acestor nume în sudul Olteniei și mai ales în estul Munteniei (aria Buzăului) și în Dobrogea se explică și prin migrațiile păstorești dinspre zonele montane ale Transilvaniei în spre ținuturile de baltă din apropierea Dunării.

Altă trăsătură foarte importantă a acestui fond onomastic este aceea că e atestat, aproape în totalitate, în cele mai vechi documente de limbă română. Multe cuvinte ne întâmpină în documente slavo-române din sec. al XIV-lea - al XVI-lea sau în documente latinești, ceva mai vechi, privitoare la Transilvania și la zonele învecinate cu aceasta, în spre nord și vest. Nu puțini sunt și termenii din aria populată în evul mediu de așa-numiții români apuseni. Astfel, sunt cunoscuți de timpuriu termeni ca: **Baci, Balaure, Balegă, Baltă, Bâră, Brad, Brânză, Brusture, Bucur, Buză, Cătun, Ciut, Copac** și mulți alții, care figurează în repertoriile întocmite de către diferiți cercetători ai elementelor românești strecurate din abundență în documente vechi latine, slave, maghiare; toate acestea atestă atât viabilitatea românei la nordul Dunării, cât și expansiunea etnică românească, în cursul evului mediu, pe o arie foarte întinsă.

Foarte probabil, aceste nume proprii se creaseră, fie ca antroponime, fie ca toponime, încă din perioada românei comune. Nu dispunem de material suficient (din dialectele sudice, din albaneză sau din alte limbi balcanice) pentru susținerea cu certitudine a unei astfel de concluzii. Suntem însă siguri că vor fi aparținut românei de dinainte de separația dialectală termeni proprii proveniți de la apelative ca: **baci, baltă, buză, cătun, ciut, copac, curpen, groapă, mal, măgură, moș, murg, pârau, strungă, vatră** etc., chiar dacă unele dintre acestea nu mai apar astăzi în româna din sudul Dunării.

Se știe că onomastica este un domeniu mai conservator decât acela al numelor comune.

Acest principiu se poate ilustra cu elemente care figurează și în lista noastră. E vorba, adică, de apelative ieșite din uz sau cu apariție extrem de rară, în schimb bine păstrate ca nume proprii, cum este cazul adj. **bucur**, subst. **bung** (der. **bunget** e rar), **dru** (**druete**), **leurdă** ș.a.

Se poate constata, de asemenea, că unele nume proprii apar în regiuni din care apelativul a dispărut de mult sau că numele proprii au o extensiune geografică cu mult mai mare decât aria celor comune.

Se știe că vocabularul autohton al românei se raportează, aproape în totalitate, la realități pastorale, la universul de viață simplă a crescătorilor de vite din Dacia. Această constatare este valabilă și în cazul numelor proprii. Cele mai multe denumiri de locuri (sate, dealuri, văi, munți, păduri, râuri) amintesc pulsația vieții pastorale de odinioară din ținuturile românești.

Unele cuvinte, legate mai intim de păstorit, și-au dezvoltat în onomastică familii foarte bogate, mult mai bogate decât ale apelativelor, cum e cazul lui **Baci**, **Baltă**, **Bâlc**, **Bâra**, **Brad**, **Brânză**, **Brusture**, **Bucur**, **Bung**, **Buză**, **Cioară**, **Cioc**, **Ciut**, **Copac**, **Mal**, **Măgură** etc. De altfel, trebuie remarcat că în onomastică cuvintele din fondul autohton s-au impus mai ales sub formă de derivate, acestea având caracter intern, adică sunt formate pe teren românesc, cele mai multe cu sufixe străvechi, latine și traco-dace. În general, însă, numele proprii bazate pe apelative autohtone intră în sistemul dominant de constituire a toponimelor și antroponimelor românești.

În cazul toponimelor, foarte multe sunt compuse, cu substantive și adjective de felul: **cap**, **colț**, **deal**, **față**, **izvor**, **munte**, **pârâu**, **vale**, **vârf**; **mare**, **mic**, **vechi** etc.

Reținem și observația, foarte importantă, că unele nume proprii conțin fonetisme arhaice, sunt mai conservatoare decât apelativele, ca de exemplu: **Bradz** și **Braz** (sing., ca n. pers.), **Bardz**, **Brândză**, **Budză**, **Grumadz**, **Madzăre**, **Vedzure**; **Copaci** (sing.); **Brănaș** (cu n. comp. pl. **brâne**). Apar, de asemenea, formele simple **Brust**, **Bung** (comp. n. com. **brusture**, **bunget**), pierdute ca apelative, pl. **Groapele** (și sing. **Gropul**), sing. nou **Argel**, accentuarea **Cópil** etc. După cum se vede, particularitățile fonetice sunt puține; ele se întâlnesc (de ex. **dz**) și la numele comune într-o fază mai veche a limbii sau, astăzi, în graiuri periferice. În general, onomastica, deși mai conservatoare, se identifică cu domeniul numelor comune. Observația aceasta e valabilă și pentru semantica acestor cuvinte. Există unele nume proprii, foarte puține, legate de sensurile vechi ale apelativelor sau chiar de sensurile mai apropiate de ale corespondentelor albaneze. **Argea**, de exemplu, ca toponim, concordă mai bine cu alb. **Rragam**, **Rragal**, raportat la locuri pietroase. La fel, **Baltă**, **Băltina**, din Banat și Crișana, par să se apropie de sensul alb. **baltë** "noroi, mocirlă". **Bucur**, cu mulțimea de derivate și compuse, e legat sigur de semnificația adjectivală de "frumos" (comp. alb. **bukur** "frumos"), iar **Cătun**, prin derivatele colective **Cătunet** și **Cătuniște**, s-ar raporta la sensul primar al alb. **katun** de "cabană, colibă, stână, locuință".

O observație specială se impune cu privire la numele proprii de familie, anume aceea că foarte multe dintre ele au fost mai întâi (unele mai sunt și astăzi) porecle și supranume. Cu puține excepții, fondul lexical autohton se pretează bine la transferul în antroponimie prin intermediul celor două modalități de individualizare: porecle (modalitate afectivă) și supranume: **Abur**, **Aburel**, **Baciu**, **Balaure**, **Baligă**, **Barză**, **Bărzoi**, **Brad**, **Brânză**, **Brustur**, **Bucur**, **Bungu**, **Buză**, **Buzatu**, **Căciulă** și foarte multe altele.

Numele proprii autohtone pun aceleași probleme de sinonimie cu elementele de origine latină ca și apelativele (pentru acestea din urmă, v. VALR, p. 157 ș.u.) Unele par foarte rezistente în onomastică, cu o mare frecvență și capacitate derivativă, cu posibilități mari, în cazul toponimelor, de referință la diversitatea entopică. Așa sunt, între altele, **baci** (față de păcurar și păstor), **baltă** (față de lac), **bâră** (oaie), **brânză** (caș), **bucur** (frumos), **copaci** (arbure, lemn), **mal** (țârm; munte), **moș** (bătrân) etc. Superioritatea acestor elemente din substrat față de corespondentele sinonimice latine se explică, bineînțeles, prin specializarea semantică a celor dintâi petrecută în limbajul pastoral, ceea ce a determinat ca raporturile de sinonimie să fie numai parțiale.

Am făcut în aceste pagini numai câteva considerații cu caracter general privind transferul în onomastică al cuvintelor din fondul autohton al limbii române. Interpretări de detaliu am dat în cuprinsul fiecărui articol. Din examinarea globală a materialului pe care l-am avut la dispoziție rezultă că aproape toate cuvintele din repertoriul etimologic traco-dac, cu corespondente albaneze, au un statut foarte important în ansamblul vocabularului românesc, ceea ce a permis expansiunea lor în onomastică, proces petrecut devreme în toate zonele țării (cu preponderență în aria de romanizare intensă).

Abur, ca n. fam., figurează în CT cu următoarele forme: **Abur**, **Aburei**, **Aburel**. Nu l-am întâlnit ca nume topic.

Argea, ca apelativ, circulă astăzi rar și mai cu seamă în limba populară. E bine atestat însă în toponimie: un sat **Argeaua** în Tecuci, altul în Putna; **Argeaua de Jos**, **Argeaua de Sus** și **Argeaua de Mijloc** în Neamț, muntele **Argel** în Muscel, altul, **Argelele**, în Gorj (Hasdeu, EMR, II, p. 313 - 314; MDGR, I, p. 104; Iordan, *Top. rom.*, p. 497), **Argele**, **Vârful Argelelor**, pădure și pășune în Banat (DTB, p. 22). De la n. top. provine n. fam. **Argeanu**, rar (DNFR).

În Albania de nord, se află numele de locuri **Rrgal e Madhe**, **Kodra Rrgalave**, **Rragam**, legate de zone muntoase și pline de piatră (Çabej, SF, 3, 1965, p. 71-72).

Din comparația cu albaneza s-ar părea că în toponimia românească **argea** s-a impus inițial cu sensul de "loc pietros, loc sărac pentru agricultură, stâncă" (v. Çabej, SGJ, II, p. 94).

Baci apare în CT de peste 260 de ori, la care se adaugă, tot ca nume de familie, derivatele: **Băceanu**, **Băcel**, **Băcescu**, **Băcilă**, **Băcioiu**, **Băciuca**, **Băciulescu**. Alte forme: **Băcia**, **Băcița**, **Băciucu**, **Băciuț** (v. și DNFR). Bineînțeles că unele dintre acestea, cum este cazul formei de bază **Baciu**, au devenit mai întâi supranume, care exprimă o îndeletnicire (v. CL, XIV, 1, 1969, p.117; acolo și **Băciulea**, soția lui **Baciu**; v. și Pașca, Olt., p. 166).

În toponimie, satul **Baciu** în Săcele, un cătun **Baciul** în Vlașca; același nume pentru o baltă în Constanța, un munte și un pârâu în Muscel. Tot ca toponime,

derivatele **Băceasca**, sat în Muscel, **Băceni**, cătun în Buzău, **Băcești**, comună în Gorj și târgușor în Roman, **Băciolul**, sat în Tecuci, **Băcioala**, deal în Neamț (MDGR, I, p. 262 - 264). Prin oieri transilvăneni, termenul a intrat și în toponimia Dobrogei: **Dealul Baciului**, în Medjidia (ibid., p. 189).

Atestările sunt timpurii: satul **Băcești** în Moldova, la 1468 și numele pers. **Baciul** în Muntenia, la 1488 (DERS, p. 9).

Hasdeu observă că atestarea cea mai veche e de la sfârșitul sec. al XIII-lea (EMR, II, s.v.); la fel, Drăganu (Rom., p. 69, 443), care remarcă termenul în Panonia, în Croația etc.

Deși concurat încă din perioada românei comune de **păstor** și **păcurar**, de origine latină, iar mai târziu și de **cioban**, termen oriental, sau de **oier**, creat în română, **baci** s-a menținut și s-a impus profund în onomastică prin specializarea semantică cu care a fost moștenit: "mai mare peste ciobani, cel care prepară brânza la stână".

Balaur(e). La antroponimele **Balaur(e)**, **Balaurea**, **Balaurescu**, trebuie adăugat **Bală**, **Bala**, **Balu** (Pentru legătura etimologică dintre **bală** și **balaure**, v. VALR, s.v.).

În toponimie, denumește sate, munți, coline, văi, ape: **Balaurul**, **Bălăurelul**, **Gura Văii Balaurului**, **Măgura Balaurului**, **Muchea Balaurului**, **Valea Balaurului** (Iordan, Top. rom., p. 245; MDGR, I, p. 212); **Dealul Balului** în Apuseni (Frâncu, Candrea, Rot., p. 83); probabil și **Bala**, sat în Mehedinți (dacă nu cumva e slav, inițial **Beala** "Alba", în sec. al XV-lea, cf. Bogrea, DR, I, p. 211), **Bălești** în Gorj etc.

Pentru atestări vechi în antroponimie, v. Hasdeu, EMR, III, p. 446; DERS, p. 11.

Balaura e cunoscut, incidental, și în onomastica aromână (Capidan, DR, II, p. 810), de unde a pătruns, tot ca antroponim, în greacă. Numele **bular** din aromână nu l-am întâlnit în onomastică.

Baligă e cunoscut ca poreclă în vorbirea locală. În CT figurează n. fam. **Băligoi**. Cu valoare toponimică, e amintit un sat **Bălegoși** în Țara Românească la 1545, (DERS, p. 14; v. și D. Bogdan, Glosar, p. 231: **Belegoși**, la 1589); de asemenea, un râu **Băligoasa** (Poghirc, Phil. et ling., p. 369). În MDGR, I, p. 215, 297, sunt înregistrate satul **Baliga** din Vaslui, moșia **Băligelul** și culmea **Băligoasa** din Buzău, precum și satul **Băligoși** din Brăila. E foarte probabil ca transferul în toponimie să se fi realizat în acest caz prin intermediul unei porecle și al unui supranume; nu este exclusă însă nici originea metaforică, având în vedere culoarea gălbuie a terenului și a viiturilor de apă.

Baltă apare în antroponomastică cu formele: **Baltă**, **Balteș**, **Bălteanu**, **Băltenoiu**, **Băltescu**, **Băltog**, **Băltoiu** etc, care provin, evident, de la numele topice, acestea fiind foarte frecvente, fie sub forma simplă, fie în compuse și derivate, răspândite pe întreg cuprinsul României, ca denumiri de sate, dealuri, văi, zăvoaie, bălți, lacuri, pâraie, mocirle: **Cetatea de Baltă**, **Baltacul**, **Baltina**, **Baltoiu**, **Baltași**, **Balteanca**, **Bălteni**, **Bălțișul**, **Bălți**, **Bâlta**, **Bălțișoara** (Iordan, Top. rom., p. 53; v. și Petrovici, SDT, p. 145 - 146), **Bălтан**,

Băltățeua, Băltățelele, Băltina, Băltoc, Băltoni, Băltonița, Bălțu (cf. DTB, p.51-52).

În MDGR, I, p. 221-236, sunt înregistrate nu mai puțin de 104 de denumiri **Balta** sau compuse cu **Balta**, la care se adaugă 60 de derivate. De remarcat că în hidronimie **Baltă** denumește adesea o apă curgătoare, un pârâu, o vale, o gârlă.

În unele cazuri, foarte rare, cum este **Baltă** din Crișeana, denumire a unui loc mlăștinos (Teaha, Crișul Negru, p. 131) sau **Băltina** "loc mai rătos, cu apă" din Banat (Frățilă, *Lexic și top.*, p. 126), termenul românesc pare să se apropie bine de semnificația corespondentului albanez: **baltë** "noroi, mocirlă".

În aromână există **Baltă, Bălțâle**, munte și râu (Capidan, în LL, III, 1946, p. 5; v. și I. Mării, în CL, XVI, 1, 1971, p. 187, unde se rețin și megl. **Balta-Mare** și **Balta-Mică**; pentru alte exemple, v. Capidan, *Megl.*, III, p. 32).

Baltă începe să fie atestat ca toponim încă de la sfârșitul sec. al XV-lea: **Baltă, Băltenii, Bălteștii**, nume de sate (DERS, p. 11).

S-ar părea că există și atestări mai vechi, chiar din sec. al XIII-lea; în documente latinești privitoare la Transilvania, Drăganu (*Rom.*, p. 447) remarcă o formă **Bolta**, interpretabilă ca **Balta**, din 1261.

La albanezi, se află satele **Beltoja** (lângă Shkodra) și **Bulticë** (în apropiere de Tirana; cf. BUST, 4, 1960, p. 40); de asemenea, n. top. **Baltëza**, cu suf. **-zë** (Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 109); în Labăria: **Balt e Bardh**, compus ca rom. **Balta Albă**.

Pentru atestări topice în tracă și iliră, v. Dečev, *Thrak. Spr.*, p. 122; Poghirc, în ILR, II, 1969, p. 328.

Barz(ă) ca nume de familie e cunoscut sub formele: **Barza, Barză, Bărzoiu, Bărzeanu** (DNFR), **Barzea, Barzu, Bărza, Berza, Bărgan, Bărzilă, Bărzuica** (DOR), **Barzan** (Conea, *Vrancea*, p. 80), **Bărzoancă**, supranume (Pașca, *Olt.*, p. 173). Unele dintre acestea, cum e cazul lui **Barzu**, provin direct de la adjectiv, altele (de ex. **Bărzoiu**) de la numele păsării, care e secundar, iar altele de la toponime. Se înțelege de la sine că antroponimele, cu excepția celor care se explică de la numele de locuri, au fost mai întâi supranume. Și astăzi, un derivat ca **Bărdoň** apare ca supranume în Berzovia (CL, VII, 2, 1962, p. 330). **Barză** ne întâmpină, cel mai devreme, într-un document slav de la 1590 din Țara Românească (DERS, p. 12); după Drăganu (*Rom.*, p. 395), **Bardz** e cunoscut ca nume de pers. la 1566.

În toponimie, ca de altfel și în antroponimie, acest cuvânt e relativ rar: **Barza**, sat în Hunedoara și Gorj, cătun, pârâu în Teleorman, coastă de deal în Vâlcea (MDGR, I, p. 244), **Bărzuica**, deal în Peștișani, Gorj, cătun în Romanați (*ibid.*, p. 334), **Dealul Berzii**, în Gorj.

Reprezentarea slabă în onomastică a lui **barz, barză** se explică prin concurența cu **alb**, din latină, în fața căruia termenul de substrat (ca nume comun e folosit mai cu seamă în Muntenia) a cedat mult.

În aromână e numit **Barza** un munte de lângă Tirana (Capidan, LL, III, p. 54).

În albaneză, trecerea lui **bardh** "alb" în onomastică e mai obișnuită decât în

cazul rom. **barz(ă)**, căci lipsește o concurență sinonimică de felul celei din română: **barz: alb**. Ca nume de persoană, **Bardhë** fem., **Bardhok** masc. sunt frecvente în Dibra (cf. BUST, 4, 1963, p. 141; v. și Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 105: **Bardhushe**, n. pers. și n. top. în Dibra). Răspândit e și numele de sat **Barç** (în Skrapar) etc., de la **bardhë** cu suf. -ç (SF, 3, 1989, p. 121). Un sat **Barzan** e atestat la 1497 în Muntenegru (Ajeti, SF, 3, 1974, p. 17). Sunt obișnuiți, ca nume de persoană, în diferite zone ale Albaniei, termeni ca: **Bardhi**, **Bardhaj**, **Bardhej** (cf. BSS, 4, 1956, p. 104), **Bardha** fem., **Bardhan**, **Bardhec**, **Bardhim**, **Bardhuk**, **Bardhush** (derivate cu sufixe, cf. Palok Daka, SF, 3, 1970, p. 150 ș. u.). Autorul operei *Dictionarium latino-epiroticum*, Roma, 1635, este **Franciscus Blancus** (alias: **Frangu i Bardhë**). Se pare, de asemenea, că numele cunoscutului umanist shkodran din sec. al XV-lea **Marinus Barletius** este, în fapt, **Bardheci** (cf. Çabej, *Rev. Shkodra*, 1, 1964, p. 19; Injac Zamputi, SF, 3, 1970, p. 171 ș. u.). După cum se știe, acest nume e bine cunoscut în iliră: **Bardus**, **Bardylis** (Krahe, *Lexikon altillyr. Personennamen*, p. 17).

Pentru toponimie, exemplificăm cu **Gur i Bardh** (= Piatra Albă), sat în Mati (cf. BUST, 3, 1963, p. 271), **Bardhaj**, sat lângă Shkodra (SF, 3, 1974, p. 50); de notat că top. **Bardha(n)j** și **Barzanj**, cu **z**, variantă mai veche, (din **Bardh** cu suf. -**a(n)j**) e foarte răspândit pe teritoriul albanez (cf. Idriz Ajeti, în *Studime për nder të Aleksandër Xhuvani*, Tiranë, 1986, p. 350).

Bască e atestat ca nume comun în dacoromână o singură dată, așadar nu se poate vorbi de posibilitatea unui transfer în onomastică. Totuși, în CT găsim numele **Bască** (dacă nu cumva o fi **Bâscă**, de la numele râului din Buzău sau o variantă feminină a lui **Bascu**, iar acesta din gr. **Baskos**, **Bascou**). Iordan (DNFR) raportează însă n. fam. **Bască** la n. comun din substrat **bască** "totalitatea lânii de pe o singură oaie"; v. și Pătruț, *Studii*, p. 177, 179: probabil de la **Basu**, de origine bulgară.

Bâlc s-ar recunoaște ca antroponim în **Bâlca**, **Bâlcan**, **Bâlcu**, probabil și în **Bălcescu** (acesta din urmă după Cihac, dar Hasdeu, EMR, III, p. 624, 626, consideră radicalul **Balc**, diferit de **bâlc**).

În toponimie e mai răspândit, chiar în toată țara, nu numai în Moldova (precizarea e utilă pentru că entopicul **bâlc** e cunoscut mai cu seamă în aria de răsărit a țării), denumind, în general, locuri mocirloase sau văi, pâraie etc., dar și sate: **Bâlc**, **Bâlcoiul**, **Bâlcu**, **Dealul Bâlcului**, **Valea Bâlcului** (Iordan, *Top. rom.*, p. 54, unde se adaugă, în notă, ca probabile: **Bâlca**, **Izvorul Bâlcilor**, **Bâlcuța**, **Bâlcoiaia**, **Bâlcoiul**, **Dealul Bâlcilor**, **Bâlcuța**, **Valea Bâlcului**, "în majoritate nume de ape", înregistrate în MDGR, I, p. 292-293, 440-441; cf. și Poghiric, *Phil. et ling.*, p. 368); **Bâlca**, nume de locuri în Putna (Hasdeu, RMR, III, p. 625), **Bâlcu**, munte în Apuseni (Frâncu, Candrea, *Rot.*, p. 83). **Bâlc**, cătun în Crișeana (Suciu, *Dict. Ist.*, p. 82; la Teaha, *Crișul Negru*, p. 131: **Bâlc**).

Bâr interj. presupune un subst. **bără**, care va fi avut înțelesul de "oaie"; de aci derivatele **bârâiac**

"miel" și a bârâi "a mâna oile strigându-le bâr". Cred că Hasdeu are dreptate să pună în legătură cu bâr un mare număr de nume proprii; cum sunt antroponimele Băra (Bâra), Bărilă, Băroaie, Bărcă, Bârlea etc. (EMR, III, p. 586-588). Băra mi-e cunoscut ca supranume la Peștișani, Gorj, iar ca nume de familie e înregistrat în Vrancea (Conea, Vrancea, p. 78) și în Făgăraș (Pașca, Olt., p. 170; acolo și Bârcea, Bârcea); în Valea Jiului, apare n. fam. Băraiac (CL, VI, 1961, p. 177). Ca nume de persoană (chiar și ca prenume), Băra e atestat în documente din 1437 și 1485, iar Bârul din 1489 (Pătruț, Onom. rom., p. 39-40; ibid., p. 95-96: top. Bârla, Bârlea provin de la același radical Bâr); s-ar integra aici și n. pers. Bârcașu, Bârceru, Bârcu, Bârcoș intrate și în toponimia din Banat (DTB, p. 87-88).

Băra e numele unor sate din Bacău, Ilfov, Băraști (Berești) e un oiconim foarte frecvent în Muntenia și în Moldova; Băranul e un sat în Dolj, Băraiacul e un cătun în Mehedinți, Dealu Băraiacului, la Ponoare, Mehedinți, Bârca, Bârcul, Bârlești (Berlești) sunt denumiri de sate (MDGR, I, p. 376-380, 445-452).

Acest larg evantai onomastic nu se putea forma decât de la un substantiv (bâră), care, folosit mai întâi ca supranume, s-a impus în cele două mari compartimente ale onomasticii.

Brad e foarte frecvent în antroponimia dacoromânei. În CT figurează de 74 de ori Brad și Bradu, apoi derivatele Bradea, Bradzi (o formă de pl. ?), Brădățean(u), Brădean(u), Brădescu, Brădilă, Brădiș, Brădișteanu, Brăduleț, Brăduț și, de două ori, Brazu. Această din urmă formă e interesantă pentru că ne asigură de existența variantei originare braz (de la care s-a refăcut de timpuriu sing. brad), comparabilă cu alb. bredh (< *bradh < *braz). Bineînțeles că brad a devenit nume de persoană trecând mai întâi prin starea de supranume. În cazul unora dintre derivatele de mai sus, trebuie pornit, evident, de la numele de locuri.

În toate zonele țării, mai cu seamă în cele muntoase și de transhumanță pastorală, sunt foarte numeroase nume de așezări (sate, comune, orașe), de ape, văi, coline, munți, piscuri, izvoare rediate prin Brad și compuse cu acesta: Brad(ul), Braduri, Brazi, Brădățeană, Brădățelul, Brădeanca, Brădeanul, Brădești, Brădetul, Brădeții, Brădiceni, Brădicești, Brădișorul, Brădițelul, Brădoanea, Brădulețul, Brăduțu (MDGR, I, p. 582-607; Iordan, Top. rom., p. 61; v. și DTB, p. 121-124); de reținut și pl. neutru Braduri, nume de râuri (Poghirc, Phil et ling., p. 383) și pisc în Neamț (MDGR, I, p. 585). Nu este exclus ca în compusele Colțul Brazului (în Făgăraș) și Teiul Brazului (în Romanaji), citate de Iordan (p. 356), să avem de-a face nu cu o variantă a adj. breaz, greu de explicat, ci tot cu forma străveche braz a subst. brad.

În aromână apar: Brădetu, sat în Zagorie, Bradoya, Bradzi, coline (Capidan, LL, III, 1946, p. 56-57), iar în meglenoromână, unde apelativul brad s-a pierdut, sunt cunoscute numele topice Bradz și Brădet (Capidan, Megl., III, p. 44). De adăugat Bradel, n. de loc la vlahii meridionali în sec. al XIV-lea (Hasdeu, AIR, III, 1867, p. 169-191; v. și Dragomir, Vlahii, p. 50, 59; aici și Bradar, Bradić, p. 69).

Termenul a pătruns și în onomastica din unele limbi vecine (v. Drăganu, Rom., indice; Rosetti, ILR, p. 389, 391).

Larga răspândire a toponimului **Brad** (ceea ce nu e cazul alb. **bredh**; Gropa e **Bredhit**, pădure în Skrapar, SF, 3, 1989, p. 115) ar fi un indiciu că în epoca dacică pădurile de conifere de la noi erau mai bine reprezentate decât în epocile târzii (H. Daicoviciu, **Materiale**, 6, 1959, p. 346).

Cât privește albaneza, notăm, între altele, că numele adevărat al cărturarului Naum Veqilharxhi, participant la revoluția lui Tudor Vladimirescu, era **Naum Panajot Bredhi**. E posibil ca **Bredhi** să fie corespondentul rom. **Brad**u.

Brânză e foarte frecvent astăzi ca nume de familie, mai ales sub forma derivatelor. În CT găsim: **Brânza**, **Brânzac**, **Brânzan**, **Brânzaru**, **Brânzănescu**, **Brânzăniuc**, **Brânzea**, **Brânzeanu**, **Brânzei**, **Brânzel**, **Brânzescu**, **Brânzeu**, **Brânzilă**, **Brânzoi**, **Brânzoiu**; în plus, la Iordan (DNFR): **Brândza**, **Brândzaie**, **Brânzaș**, **Brânzău**, **Brânzică**. În satele comunei Peștișani, Gorj, sunt numeroase familii care poartă numele **Brânzan**. Ca supranume: **Brânza**, **Brânză**, poate și **Brânda** (Petrovici, ALR, II, p. 58, 65, 38, în județele Alba, Hunedoara și Arad; în Crișeana, **Brânda** e nume de familie, cf. Teaha, **Crișul Negru**, p. 145; pentru atestări vechi ale lui **Brânda**, v. DOR).

În toponimie, ne întâmpină **Brânza**, munte în Neamț și podiș în Suceava, **Brânzan**, deal în Vâlcea, **Brânzari**, sat în Rm.Sărat, **Brânzăni**, sat în Mehedinți, **Brânzea**, munte în Buzău etc. (MDGR, I, p. 649), **Brânzani**, parte de sat, **Brânzaru**, uliță, **Brânzău**, șes, **Brânzela**, pădure, toate în Banat (DTB, p. 131). Mai notăm numele de sate **Brânzari** din Argeș și Focșani (Iordan, **Top. rom.**, p. 224), provenit de la numele comun de agent; în Năsăud, nume de loc **Fața Brânzeștii** (Giuglea, **Cuv. rom.**, p. 337). În aromână, **Brândza**, n. fam. (P.Papahagi, DR, IV, p.1499).

Cele mai vechi atestări ca nume de persoană sunt de la 1573 în Țara Românească: **Brândză Veche** și de la 1576 în Moldova: **Brândză** (Rosetti, ILR, p. 253). Ca nume de sat apare încă de la 1490, într-un document din Moldova (D.Bogdan, **Glosar**, p. 231; Mihăilă, DRV, p. 79); top. der. **Brânzoe**, în Țara Românească la 1560. **Brânză** a pătruns, evident prin păstori, și în limbile vecine (Drăganu, Rom., *passim*).

Brâu s-ar părea că se află în radicalul antroponimelor din CT: **Brânaș**, **Brănete**, **Brănici**, **Brânaș**, **Brânariu**, **Brânaru**, toate cu **n** păstrat, ceea ce înseamnă că s-au format de timpuriu. Iordan (DNFR) înregistrează și derivatele **Brăulete** și **Brăușor**. Ca toponim, **Brânași**, n. loc. în satul Stejaru din Mehedinți. De adăugat, la fârșeroji, numele **Bărru Mare** (cu **rn** > **rr**), dat unei păduri din com. Pleasa, Albania (Capidan, în LL, III, 1946, p. 54).

Brustur(e) e cunoscut ca nume de familie: **Brustur**, **Brustureanu** (acesta de la un toponim).

Ca nume de locuri (munți, ape, văi, sate), termenul e atestat începând cu sec. al XVI-lea: **Brusturii**, **Brusturoasa** (D.Bogdan, **Glosar**, p. 133; v. și DERS, p. 24).

Derivate numeroase (aproape toate cu sufixe latinești) sunt înregistrate, după MDGR, I, p. 661-663, de Iordan (*Top. rom.*, p. 62): **Brustura, Brusturata, Brustureanca, Brusturei, Brusturetul, Brusturețul, Brusturi, Brusturișul, Brusturoasa, Brusturosul** și, bineînțeles, **Brustur(ul)**, răspândite pe tot cuprinsul țării (v. și Giuglea, *Cuv. rom.*, p. 335; v. și DTB, p.133). O atenție specială merită top. **Brustura**, format cu suf. toponimic **-a** de la un nume de persoană **Brusture** (cf. Pușcariu, DR, II, p. 532, unde se citează exemple similare ca: **Arbora, Boura, Bujoara, Busuioaca, Cărbuna, Jidova, Taura** etc.). Despre **Brusturata**, Pașca (DR, VIII, p. 95) crede că ar conține suf. colectiv de origine latină pl. **-eta**; exemple similare: **Albinata, Bumbata, Căsata** (de la **casă**: loc **căsat** "loc de casă") etc. (v. și cele spuse sub **Căciulata**). Trebuie remarcat că foarte multe dintre acestea, mai ales cele cu forma de pl. **Brusturi**, apar, foarte devreme, în regiunile transcarpatice (v. Suci, *Dicț. ist.*, p. 107).

Ne întâmpină și o formă cu radicalul străvechi **Brustul**, nume de apă (Poghirc, *Phil. et ling.*, p. 372, care consideră, greșit, că ar fi o haplogogie).

Buc apare ca nume de familie sub formele: **Bucu, Buculeanu, Buculei, Buculescu, Buculesel, Buculete, Buculeț** (DNFR); **Buc**, n. pers. în Bihor (nesigur, Drăganu, *Rom.*, p. 293, 298). Trebuie să privim cu oarecare îndoială aceste cuvinte, pentru că e posibil ca în relația derivativă să fie implicat radicalul lui **bucă** (din lat. **bucca**) sau chiar al lui **buc** "fag" (sl.), folosit, rar, în regiunile nordice ale țării.

Bucura. Se pornește de la adj. **bucur** (comp. alb. i **bukur** "frumos"), presupus ca bază a verbului **a se bucura** și a substantivului **bucurie**. Adjectivul, cu înțelesul "frumos", trebuie să fi existat în româna comună; astăzi se păstrează substantivizat și numai în categoria numelor proprii. Ca antroponim e foarte frecvent în româna actuală. În CT sunt înregistrate peste șase sute de persoane cu numele de familie **Bucur** sau derivate ale acestuia: **Bucura, -aș, -e, -eanu, -ei, -el, -enci, -enciu, -esc, -escu, -eșteanu, -i, -ică, -oala, -olu**. De adăugat aici arom. **Bucurlu** (Caragiani, *Studii ist. as. rom. din Pen. Balc.*, p. 53). Evident, unele dintre acestea provin de la nume de localități. Transferul în antroponomastică al lui **bucur** s-a făcut de timpuriu prin intermediul valorii de supranume în limbajul pastoral. Nu e nevoie să mai arătăm că **Bucur** e bine cunoscut și ca prenume (v., de ex., Densusianu, *Hațeg*, p. 73, Pașca, *Olt.*, p. 190).

Bucur e bine răspândit și în toponimie, denumind, mai ales în compuse, sate, dealuri, păduri etc.: **Bucur, Movila lui Bucur, Dealu Bucurului, Lacul Bucura, Bucura Bătrână, Bucureasa, București** (Densusianu, *Urme vechi de limbă în toponimia românească*, în "Studii de filologie română", București, 1898, p. 1-16; v. și *Opere*, I, București, 1968, p.467 ș.u.); **Bucuroaia** (Iordan, *Top. rom.*, p. 179; Petrovici, DR, X, p. 538). În Mehedinți există comuna **Bucura**, în Gorj **Bucureasa**, iar în Argeș **Valea Bucurii**, pârâu și vale (Moise, *Toponimie și istorie argeșeană*, 1992, p. 73). Unele sate din Fălțiceni, Tecuci, Teleorman, Vâlcea, Rm.Sărat erau denumite **București** (MDGR, II, p. 35). Mai notăm din Banat **București, Bucureștiu Nou**, parte de sat, **Bucurosu**, izvor, **Bucuroșoanea**, pârâu,

Bucurușu, șa de munte și pârau (cf. DTB, p. 138-139), **Dealul Bucureștilor**, în Mehedinți. La vlahii din Serbia medievală sunt cunoscute satele **Bukurevac** și **Bukurica**, precum și valea **Bukurovska Reka** (formate de la n. pers. **Bucur**; cf. Dragomir, **Vlahii**, p. 54).

Indicațiile privind vechimea atestării acestui termen sunt numeroase. **Bucur** și **Bucura** apar ca nume de persoane în texte slave din sec. al XV-lea (Hasdeu, **AIR**, I, nr. 12, din 31 oct. 1864, p. 89). Fem. **Bucuria**, nume de persoană identic într-un tot cu alb. **Bukuria**, e atestat în același tip de texte la 1572 (DERS, p. 26), iar **Bucureasa** încă de la 1528 (D. Bogdan, **Glosar**, p. 134). Un sat **București** e atestat lângă Brad la 1464 (Suciu, **Dict. ist.**, p. 109; v. și Frâncu, Candrea, **Rot.**, p. 83). În excelentul studiu al lui Densusianu sunt date atestări mult mai vechi: într-un document slav de la 1222-1228 se vorbește de patru păstori vlahi cu numele **Bukor**, **Bokor**, iar în două documente ungurești (bineînțelese, în latină) din 1075 și 1124 se vorbește de un râu **Bocur**, despre care Densusianu crede că nu poate fi decât rom. **Bucur**. Se trage de aici concluzia permanenței românești în Transilvania.

În albaneză e obișnuit numele de pers. fem. **Bukuria** și, la fel, **Bukurosh m.** și **Bukuroshe f.** Lângă Shkodra, în nordul Albaniei, există un sat numit **Bukurisht**; **Fusha e Bukur**, numele unui câmp în Mati (cf. **BUST**, 3, 1963, p. 274).

Nu e lipsit de interes să notăm, în încheiere, o observație pe care Pușcariu i-a comunicat-o lui Ștefan Pașca: "În unele regiuni, cum e de pildă aceea a Brașovului (com. S. Pușcariu), e obiceiul până azi ca un copil înainte de botez să fie numit **Bucur**, iar fata **Bucura**, deși acest nume nu e din cele mai întrebuițate în antroponomastica locală" (Pașca, **Olt.**, p. 182, care observă, la p. 190, că **Bucur**, **Bucura** sunt atestate totuși ca nume de botez încă din sec. al XVI-lea). Obiceiul de a ura pruncului să fie "frumos", dându-i-se numele **Bucur** până la dobândirea prin botez a unui nume creștinesc, are, probabil, rădăcini străvechi, în credințele geto-dacilor.

Bucur devenise nume propriu încă înainte de perioada românei comune. În concurență cu sinonimele **mușat** și **frumos**, se observă că în antroponomastică **Bucur** e mai rezistent decât acestea.

Bung(et). Deși **bung** "stejar" ca nume comun nu mai există astăzi (chiar der. col. **bunget** e rar), în onomastică el apare frecvent.

Numele de familie **Bungu**, **Bungescu**, **Bungeanu**, **Bungilă**, **Bunget**, **Bunget**, **Bungetea**, **Bungeteanu**, **Bungoiu** se întâlnesc în mod obișnuit; unele dintre ele (**Bungeanu**, **Bungescu**, **Bunget**) vin de la nume de locuri.

Cu valoare toponimică ne întâmpină în toate regiunile țării, denumind sate, pâraie, dealuri, păduri: **Bungalești** (derivat, probabil, de la un n. pers. **Bungală**), **Bungeșița**, **Bungetul**, **Bungeni**, **Bungelatul**, **Bungești** (acesta ar proveni de la n. pers. **Bungu**), **Bungetani**, **Bungeti**, **Bungetoiaia** (Iordan, **Top. rom.**, p. 69; v. și MDGR, II, p. 75).

În toponimia din Oltenia de nord-vest ne sunt cunoscute **Bungu** și **Bunga**, denumiri de păduri și de dealuri, **Dealul Búnget** în Vâlcea (cu accent pe radical).

Pentru Albania trebuie semnalate toponimele **Bunga e Re**, **Bunga e Vjetër**

Buză Ca multe dintre cuvintele care denumesc părți ale corpului, **buză**, împreună cu derivatele sale, pătrunde adânc în onomastică. În CT ne întâmpină: **Budz** (de 5 ori), **Buz**, **Buza**, **Buzac**, **Buzagiu**, **Buzan**, **Buzaș**, **Buzata**, **Buzatoiu**, **Buzatu** (de 110 ori), **Buză**, **Buzămurgă**, **Buzărea**, **Buzea**, **Buzescu**, **Buzică**, **Buzilă**, **Buzoiu**, **Buzuloiu**, **Buzura**. La Iordan (DNFR) apar și: **Buzaia**, **Buzalan**, **Buzăuscată**, **Buzec**, **Buzecan**, **Buzelan**, **Buzelovici**, **Buziloaiei**, **Buzulea**. În aromână, n.fam. **Budzia** (P.Papahagi, DR, IV, p. 1499). De reținut var. cu **dz** (și **Budzâlă**, n. fam. în Caraș-Severin, cf. Petrovici, ALR, II, p. 17), indice de vechime; de asemenea, cele două compuse cu adjectivele **murgă** și **uscată**, care au paralele identice, ca tip de compunere, în albaneză. **Buzură** trebuie să aibă accentul pe radical, ca adjectivul: (oaie) **búzură** (cu suf. -ură, ca în **fúmură**). În Hațeg, **Búzurea** și **Buzurica** sunt nume de oi, iar **Búzuru**, de țap (Densusianu, *Hațeg*, p. 82, 83).

Buză e bine cunoscut și în toponimie denumind sate, păduri, râuri: **Buza-Plaiului**, **Buzișoarele**, **Buzata**, **Buzatul**, **Buzoaia**, **Buzești** etc. (Iordan, *Top. rom.*, p. 19, după MDGR, I, p.95-96), **Buza**, **Buza Piscului** (Giuglea, *Fapte*, p. 177, 179; v. și DTB, p. 149-150). Unele sunt, la origine, metafore, altele provin de la nume de persoană.

Pentru vechimea termenului, v. mai întâi DERS, p. 30: antrop. **Budză**, **Budzat**, top. **Budzații**, **Budzeștii**, atestate în sec. al XV-lea (v. și Rosetti, ILR, p. 247, nume proprii vechi cu **dz**: **Budza Gruului**, **Mihăilă Budzea**, **Mihul Budzat**; de la porecla **Budzatu** derivă patronimicul **Budzătoń**, în Banat, cf. Petrovici, DR, V, p. 578). Un sat **Buza**, de pe lângă Gherla, s-ar fi aflat pe la 1220 (Suciu, *Dicț. ist.*, p. 115; pentru probabile atestări din sec. al XIII-lea, v. și Drăganu, *Rom.*, p. 139; Pătruț, *Onom. rom.*, p. 41).

Alb. **Buza** apare ca toponim în Dibra (cf. BUST, 4, 1963, p. 143).

Căciulă ca nume de familie (mai întâi supranume) circulă frecvent în onomastica actuală: **Căciulă**, **Căciularu**, **Căciuleanu** etc. Drăganu (*Rom.*, p. 326) îl descoperă și în documente vechi privind prezența românească în Carpații de nord-est: **Kesula** (cu s, ca alb.kësulë).

Dintre toponime, cel mai interesant este, evident, **Căciulata**, sat în Vâlcea, vârf de munți în Gorj, Vâlcea, Buzău; aici, poate, și varianta **Cuciulata** (cu asimilație vocalică), pentru care v. Iordan, *Top. rom.*, p. 463. Alte nume de sate: **Căciulatul**, în Dolj, **Căciulați**, în Ilfov, **Căciulătești**, în Dolj, **Căciulești**, în Neamț (MDGR, II, p. 243 - 247).

În română există, după cum se știe, numeroase nume de locuri în -at, formații aparent adjectivale: **Adâncata**, **Brusturata**, **Belciugata**, **Lăpușata**, **Viezurata** etc. (v. și Graur, *Nume de locuri*, p. 159).

În albaneză numele proprii (de persoane și locuri) în -at sunt frecvente, mai cu seamă în aria de sud (Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 23, care consideră că sufixul at

e de origine iliră: **Autariatæ, Labeates, Ulcinatae** etc., nume de triburi). În Skrapar, top. **Mali i Kësulit** (SF, 3, 1989, p. 176), în care **Kësul** pare un nume de pers. masc.

Călbează (și var. **gălbează**) apare extrem de rar în onomastică. **Călbăjos, Calb(e)ază, Gălbează**, notate de Iordan (DNFR) ca nume de familie, trebuie să fi trecut mai întâi prin stadiul de porecle. Se menționează și un "neam brașovean" **Călbăzești** (evident, nume de grup) la Constantinescu (DOR).

Gălbează e cunoscut ca toponim în Țara Românească încă din sec. al XVI-lea (DERS, p. 89). În Gorj există o **Poiana de la Călbegioara** (R. Popescu, Gorj, p. 146).

Căpușă s-a impus în antroponimie sub formele **Căpușă, Căpușea, Căpușan, Căpușnă**.

Cât privește toponimia s-ar părea că termenul există în numele localităților **Căpușul de Câmpie**, în Luduș, **Căpușul Mare** și **Căpușul Mic**, în Huedin, toate trei atestate, după Drăganu (**Numele proprii cu sufixul -șa**, Cluj, 1933, p. 25), încă din sec. al XIII-lea și al XIV-lea, care consideră însă că la baza lor ar sta magh. **kapus** "janitor; portarius", opinie pe care o acceptă și Pătruț (**Onom. rom.**, p. 61); de notat și **Căpușu**, nume de apă (Poghirc, **Phil. et ling.**, p. 372).

Cătun e bine cunoscut în antroponomastică: **Cătun(ă), Cătuna, Cătuneanu, Cătunescu**, nume care provin, evident, de la cele de locuri. Un **Stan Cătun** e atestat deja în sec. al XVI-lea în Țara Românească și tot de atunci datează numele de sate: **Cătun, Cătunul** (DERS, p. 36, 37). Mai obișnuit apare în județele din sudul țării denumind mai cu seamă sate: **Cătunul, Cătuna** în Buzău, **Cătunele** în Mehedinți și în Gorj, **Cătunul-Moara** în Prahova, **Cătunul din Deal** în Argeș, **Cătunele** în Roman, **Cătuneanca** în Vlașca etc. (MDGR, II, p. 303 - 305). Pluralul **Cătunele** (ar. colectiv **Cătunet, Cătuniști**) ar proba că sensul inițial al lui **cătun** a fost cel de "casă, locuință", pe care îl presupune analiza etimologică, făcută mai întâi de Jokl (v. VALR, p. 58); comp. sensul străvechi al alb. **katund** "locuință temporară de păstori" (cf. FS, s.v.).

Două localități **Catun** apar în Istria, care, de bună seamă, vor fi fost întemeiate de români (Pușcariu, SIR, II, p. 32, harta; v. și Drăganu, **Rom.**, harta).

În aromână, e cunoscut numai ca nume topic: **Cătună** (cf. DR, IV, p. 335), **Cătunet**, sat în Albania abandonat, **Cătun** (expresia locală: **La Catun**), sat în Albania, lângă muntele Tomor, unde mai sunt și alte așezări aromânești; **Cătuniști**, nume de loc, odinioară tot sat, în Albania (Capidan, LL, III, 1946, p. 62). În meglenoromână, **cătun** (cu multe derivate) e cunoscut numai ca nume comun.

În albaneză, **Katun** e frecvent în toponimie, de exemplu: **Gurra Katunit** (= Izvorul Cătunului), **Katuni Vjeter** (= Cătunul vechi), **Zabeli Katunit** (= Crângul Cătunului), în zona Elbasan (Q. Haxhihasani, în **Dialektologjia shqiptare**, V, Tirana, 1987, p. 145 - 147).

Ceafă nu apare ca nume de persoană, fiind cunoscut doar în toponimia minoră, ca denumire a "părții de dincolo a unui deal, a unui munte": **Ceafa dealului**.

În schimb, echivalentul albanez, **qafë**, cu semnificația geografică de "trecătoare, pas, prislop, șa pe un deal sau pe un munte de trecere dintr-o parte în alta", sens inexistent la rom. **ceafă**, are o frecvență neobișnuit de mare în toate regiunile țării, denumind sate, păduri, coline, dar mai ales trecători. Iată câteva exemple: **Qafa**, sat în Sulova (BSS, 3, 1955, p. 168), **Qafë Thanës**, **Qafë Kuçokut**, **Qafë Gllavës**, **Qafë e Dardhës** etc. (BSS, III, 1953, p. 32 - 33); pentru alte exemple, v. SF, 3, 1967, p. 61 - 63; *id.*, 3, 1974, p. 36, 44, 50).

Sensul de bază al apelativului **qafë** este de "gât"; prin semnificația geografică din toponimie, **Qafë** se identifică cu rom. **culare** (< lat. **collare**, -is, un derivat al lui **collum**). M. Homorodean, care s-a ocupat de acest termen, observă că se întrebuințează mai ales în Hunedoara, cu înțelesul de "șa pe o culme de deal pe unde trece o cărare spre satul vecin". La Uricani, pe Valea Jiului, "**Cularea** este numele unei trecători înguste" (CL, XIX, 1, 1974, p. 86; și alte reflexe romanice ale lat. **collum** au acest sens, de ex. fr. col "dépression formant passage entre deux sommets montagneux").

S-ar putea adăuga că top. alb. **Qafë** ar fi echivalent semantic în română și cu Dos, un termen frecvent mai ales în compuse (MDGR, III, p. 212 - 214).

În română există însă un număr mare de nume de trecători devenite toponime. La origine sunt nume comune din latină, din substrat sau din slavă. Ele au fost studiate de E. Petrovici (SDT, p. 264 ș. u.): **cheie**, **crăpătură**, **cumpănă**, **curmătură**, **fereastră**, **pas**, **poartă**, ***predeal**, **prihod**, **prislop**, **strungă**, **șa**, **tarniță**, **trecătoare**, toate acestea apărând ca nume proprii, simple sau în diverse compuse. **Ceafă** nu există însă în grupul lor.

Cioară și derivatele **Cioran**, **Cioroiul**, **Cioroianul** sunt cunoscute ca antroponime. Evident, unele provin de la toponime, cum e cazul lui **Cioran**, iar altele vor fi fost mai întâi porecle (v., de ex., CL, XIV, 1, 1969, p. 115: **Cioara**, poreclă).

În toponimie, cu felurite derivate și compuse, **Cioară** pare mai frecvent în aria de sud a țării, denumind sate, dealuri, păduri, pâraie, vârfuri de munte: **Cioara**, **Cotul Cioarei**, **Dealul Cioarei**, **Valea Cioarei**, **Cioranca**, **Ciorani**, **Ciorăni**, **Ciorăști**, **Cioroiul**, **Cioroieni**, **Cioroiașul** (MDGR, II, p. 408 - 411, 427 - 434; Iordan, *Top. rom.*, p. 406, 414; v. și Bogrea, DR, III, p. 449, care crede că toponimul în discuție ar fi în legătură cu **cioroi** "șipot", cuvânt onomatopeic). E posibil ca **Cioară** să se afle și în compusul, probabil tautologic, **Ciorogârla**, sat și râu lângă București. Alte râuri: **Ciorile**, **Ciorica**, **Cioroiul** (Poghirc, *Phil. et ling.*, p. 372).

Cioara există și în aromână, ca denumire a unui munte lângă Samarina și a unei coline în Epir; **Ciorani**, sat aromânesc în Pind (Capidan, în LL, 1946, p. 113 - 114); ca nume comun, **cioară** a dispărut din aromână, iar în meglenoromână e rar.

În Albania, **Çorraj**, numele unui sat din Labăria, e posibil să provină de la un nume de persoană constituit încă din vremea când africata palatală nu devenise s (**sorrë** "cioară" presupune, într-un stadiu mai vechi, o africată la inițială; v. Çabej, *St. etim.*,

III, p. 133). Ali Dhrimo (SF, 3, 1974, p. 29 ș.u.) observă că n. top. **Çorra**j e mult mai răspândit, denumind, între altele, și un munte în Kurvelesh: **Mali i Çorrajit**. **Çorra**j apare și ca nume de familie.

Cioc se grupează etimologic cu derivatele **ciocă**, **ciocan**, **ciocârlă**, **ciocârlan**, **ciocârlie** (cf. VALR, p. 62), cuvinte recunoscute ușor și cu valoare antroponimică.

În toponimie sunt frecvente mai ales în zona ciscarpatică: **Cioaca** (singur sau cu diverse determinări), **Ciocova**, **Ciocoveni**; **Cioc**, **Ciocul**, **Ciocanul**, **Ciocani**, **Ciocănelul**, **Ciocănea**, **Ciocănari**, **Ciocănești**, **Ciocanele** etc. (Iordan, *Top. rom.*, p. 35, 40, 414, 464, 475), denumiri de munți, dealuri, păduri, sate (v. și MDGR, II, p. 414 - 420: **Ciocârlești**, sat în Vaslui, **Ciocârlia**, munte în Suceava, pârau în Vaslui, deal în Teleorman). Muntele **Ciocanul** și satul cu același nume din Argeș sunt atestate încă din secolele al XV-lea - al XVI-lea (DERS, p. 42).

Cioc s-a impus în toponimie mai ales prin metafore, desemnând o ridicătură, un vârf de deal, un colț de stâncă (v. și exemplele date de D.Loșonți (în LR, 3, XXIV, 1975, p. 239 ș.u., care discută, alături de **Cioc**, n. top. **Cioaca**, **Ciocanul**, **Ciocanele**, **Ciocănelul**, **Ciocălăul**, **Ciocălia**, **Ciocălina**, **Ciocârlău**, **Ciocârlia**, **Ciocârliul**, **Ciochina**, **Cioclovina**, **Ciocodan**, **Cioclodan**, care apar în special în compuse exprimând, în general, locuri înalte; toate acestea sunt legate, etimologic, de **cioc**).

Ciucă e cunoscut ca nume de familie: **Ciucă**, **Ciuc**, **Ciucu**, **Ciucea**, **Ciuceanu**.

Cred că transferul în onomastică s-a produs mai întâi în toponimie, unde e destul de răspândit, cu formele: **Ciucă**, **Ciucaș** (munte), **Ciucea**, **Ciucel** (pădure la Peștișani, Gorj) etc. După Drăganu (*Rom.*, p. 58), **Ciucă** (scris **Chuca**) e atestat în Panonia încă din 1210.

La aromânii din nordul Greciei, **Ciuca** denumește un munte, o pădure, un loc (Capidan, LL, III, p. 114: **Ciucă**, **Ciuca-naltă**, **Ciuca-roșe** etc.). Termenul există și în toponimia meglenoromânilor: **Ciucă-Dzâna**, n. de loc (Capidan, *Megl.*, III, p. 99).

În albaneză, **çukë** și var. **sukë** sunt foarte frecvente în toponimie. Exemple numeroase la Çabej (*St. etim.*, III, p. 139 - 140): **Çuk e Glatë** (în Ceamărie), **Çukë** (lângă Saranda), **Çukas** (în Lushnja). În regiunea Skrapar, **Çukë** e chiar foarte frecvent ca toponim (cf. Haredin Xhaferi, în SF, 3, 1989, p. 113 ș.u.: **Çuka e Çobos**, **Çuka e Kodrës**, **Çuka e Korbit** etc., denumiri de locuri înalte, vârfuri de deal, de munte etc., ca în cazul rom. **Ciucă**).

În sudul Albaniei, **Çuka** e folosit și ca nume de familie, după cum ne informează Çabej. În Jugoslavia, toponimele **Suka**, **Sukeza** reprezintă variante mai noi față de varianta cu africată (Ajeti, AKI, p. 678). De remarcat și der. **Çukalest** (de la **çukë**, cf. BSS, 3, 1955, p. 163), toponim în Sulova.

Ciuf (cu var. **ciuhă**) se recunoaște în numele de persoane: **Ciufu**, **Ciufescu**, **Ciuflea** (DNFR), **Ciof**, **Ciofu**, **Ciofoiu**, **Cioflea** (DOR). Pentru varianta cu **h**, acceptată în cele două

dicționare citate mai sus, notăm: **Ciuhu, Ciuahul, Ciuhureanu**. Ca supranume e surprins de Pașca (Olt., p. 208: **Ciuhan**).

În domeniul toponimiei, satul **Ciofeni** (DOR), **Ciuha**, dealuri în Oltenia și **Ciuhoiul**, cătun în Buzău (MDGR, II, p. 447).

Ciump apare rar în onomastică: numele de familie **Ciompec, Ciumpu**; probabil și **Pociump** (R.Popescu, Gorj, p. 165).

Ciut (șut) apare ca nume de familie: **Ciută, Clutea, Ciuteș, Ciutica; Șuta, Șutul, Șutescu** ș.a. (DOR; Conea, Vrancea, p. 77: **Ciută**, n. fam.); în Hațeg, **Șutu** e nume de ȝap (Densusianu, Hațeg, p. 83). Sub forma **Șut**, termenul e atestat ca nume de persoană la vlahii meridionali într-un document slav de la mijlocul sec. al XIV-lea (Hasdeu, AIR, III, 1867, p. 186). După Drăganu (Rom., p. 300), aceeași formă în Bihor chiar din sec. al XIII-lea.

Cum era și firesc, **ciut** a pătruns și în toponimie, de ex. **Dealul Ciuta**, în Apuseni (Frâncu, Candrea, Rot., p. 100), satul **Ciuta**, în Caraș-Severin (Petrovici, ALR, II, p. 12), cătunul **Ciuta**, în Buzău, **Ciutați**, sat în Ilfov, **Ciutești**, sat în Argeș, **Clutul**, râpă în Tecuci (MDGR, II, p. 463), **Dealul Ciutului**, în Mehedinți, **Ciutărie**, n. loc. la 1587 în București (D.Bogdan, Glosar, p. 145). Avem și varianta cu s (comp. alb. **sutë** "căprioară"): satul **Sutești**, **Dealul Suteștilor**, în Vâlcea; și var. cu ș (comp. alb. **shytë** id.): **Dealul Șutii**, satul **Șuta** în Gorj. În maghiară, unde a intrat din română, top. **Ciuta** e atestat încă de la începutul sec. al XV-lea, în aria Maramureșului și în Banat (Suciu, Dicț. ist., p. 154).

În albaneză, e cunoscut ca nume de familie: **Shyti**, în Sulova (BSS, 3, 1955, p. 169).

Coacăză apare, întâmplător, ca nume de familie în com. Peneș, jud. Alba (Petrovici, ALR, II, p. 57) și ca supranume în Făgăraș (Pașca, Olt., p. 210). În Alba, există numele topic **Cocăziș** "unde cresc coacăzi" (CL, XX, 2, 1975, p. 160) și, în Năsăud, **Vârful Coccozișului**, derivat de la **coacăză** (Giuglea, Cuv. rom., p. 352); la fel, **Cocozar**, deal cu coacăzi, în Căptălani - Cluj (CL, XII, 1, 1967, p. 119), **Valea Coacăzii**, în Bran (CL, IV, 1959, p. 146).

Copac. De remarcat că în onomastică s-a impus varianta veche, cu africană la finală: **Copaci** și **Copaciu, Copăceanu, Copăcescu**, în antroponimie. În toponimie: **Copăcioasa**, sate în Gorj și Mehedinți, derivat cu -os (aspect feminin), ca și **Aninoasa, Nămolosa, Pietroasa** (Gaur, Nume de locuri, p. 72); alte nume de sate și pâraie: **Copaciu, Copacea, Copăceana, Copăceanul, Copăceanca, Copăceaua, Copăcelul, Copăcenii** (Jordan, Top. rom., p. 386, 406, 469; Petrovici, DR, X, p. 538; v. și MDGR, II, p. 623 - 628), **Copăciș** (Giuglea, Cuv. rom., p. 339).

Termenul e atestat de timpuriu: ca nume de persoană, **Copaci** apare la 1491 în Țara Românească (Mihăilă, DRV, p. 90) și, tot pe atunci, var. **Copac** (DERS, p. 52); un sat **Copăcelul** exista în 1473 în Țara Românească, iar în secolul al XVI-lea, satele **Copaciu** și **Copăceanii** (Mihăilă, l.c.; DERS, p. 52).

De adăugat **Cupaciu**, nume de loc la aromânii din Bulgaria (Capidan, în LL, II, p. 65).

Copil există ca antroponim; **Copil**, **Copilu**, **Copilaș**, **Copilău**, **Copilescu**, **Copileț**. Cu această funcție se va fi impus prin intermediul valorii de supranume bazată pe semnificația "fiu nelegitim, bastard". Pot apărea ambele variante accentuale: **Copil** și **Cópil**, dar în localități diferite (Teaha, **Crișul Negru**, p. 145). E important de remarcat că la vlahii din Serbia medievală e înregistrat un nume de familie **Kopilaș** (Dragomir, **Vlahii**, p. 64).

În toponimie e rar: **Copilul**, lac în Dolj (Drăganu, **Rom.**, p. 447), **Copileț** "fânaș" (R.Popescu, **Gorj**, p. 122), **Valea Copilului**, în Bran (CL, IV, 1959, p. 145), iar la aromâni: **Cok'il'i**, sat în valea Salamvria (Capidan, **LL**, III, 1946, p. 64). Sensul de bază al apelativului de la care se pornește este același cu sensul antroponimelor.

Curpen apare ca nume de familie sub forma **Curpene** (CT).

În toponimie: **Curpen**, sat în Gorj (și **Curpenel**, un cătun în **Curpen**), atestate de Al.Ștefulescu încă din sec. al XVI-lea (cf. R.Popescu, **Gorj**, p. 174), **Curpeni**, în Hunedoara (Suciu, **Dicț. Ist.**, p. 184), **Fața Curpenilor**, **În Curpeni** (Giuglea, **Cuv. rom.**, p. 337), **Curpiniș**, deal (Teaha, **Crișul Negru**, p. 133), **Curpășelul**, vârf de munte în Bacău (MDGR, III, p. 22). La Drăganu (**Rom.**, p. 388): **Korpenič**, parte de hotar în Ugocea, în sec. al XV-lea.

În albaneză, avem lângă Tepelena numele de locuri **Kurpica**, **Kurpisht**, derivate cu sufixe de la **kurpër** (Dhrimo, **SF**, 3, 1974, p. 40, 63).

Cursă apare în derivatele: **Cursaru**, **Cursărelu**, nume de familie (CT).

Ca toponim: **Cursele**, munte în Buzău și **Cursești**, sat în Vaslui (MDGR, III, p. 22 - 23), **Dealul Cursele** în Apuseni (Frâncu, Candrea, **Rot.**, p. 100), **Cursaru**, sat în Gorj.

Druete. E posibil ca var. **dru** (din Hațeg și din Oltenia) să stea la baza n. pers. **Druia**, **Druiu** și chiar **Druică** (DNFR; CT). În toponimie nu l-am întâlnit. După cum se știe, etimonul lui **druete**, **dru** se regăsește în toponimia antică: **Drobeta**, **Droubetis**.

Fărâmbă ne întâmpină ca antroponim în documente slavo-române de la jumătatea sec. al XVI-lea (DERS, p. 78). În DOR, sunt înregistrate exemple numeroase: **Farma** (la 1450), **Fărmuță**, **Fărâmet**, **Fărmețescul**, **Frameș** (cu metateză, dar îndoielnic); **Fărâmiță**, **Fărâmea**, **Fărâm**, **Fărâmet**.

Fluier apare în antroponimie sub formele: **Fluieraș**, **Fluieraru**, **Fluiereci**, **Fluierici**, derivate cu sufixe (de nume de agent și de instrument diminutivale) prin care se precizează modalitatea de transfer în domeniul numelor proprii; în unele cazuri, e posibil ca transferul să se fi realizat prin intermediul numelor de păsări.

În toponimie: **Movila Fluierarului** în Prahova și **Fluierea**, deal în Mehedinți (MDGR, III, p. 398).

Fluture e cunoscut ca nume de persoană împreună cu derivate de felul: **Fluturel**, **Fluturescu** (DOR).

Fluturile e înregistrat și ca denumire a unui punct de hotar în Covurlui (MDGR, III, p. 398).

La albanezi, **Flutura** apare ca prenume feminin.

Gard și gardină (legate etimologic, cf. VALR, s.v.) apar ca nume de familie: **Gardin, Gardu, Gărdăreanu, Gârdea, Gărdescu, Gârdaș** (CT; DOR). **Gardu** e atestat în Moldova la 1488 (DERS, p. 59).

În toponimie e destul de răspândit, denumind sate, dealuri, văi, pâraie: **Gardul**, deal în Bacău și vale în Mehedinți, **Pârâul Gardului**, în Suceava, **Valea Gardului**, în Prahova, **Gardurile**, stânci în Neamț, **Gărdanul**, deal și pârâu în Mehedinți, **Gărdăreasa**, cătun în Mehedinți, **Gârdeanca**, vale în Dorohoi, **Gârdești**, sate în Teleorman și în Tutova, **Gârdoala**, pârâu în Mehedinți (MDGR, III, p. 471 - 487); **Gard**, localitate în nordul Ungariei la 1330 (Drăganu, Rom., p. 351).

În aromână: **Gârdețu**, platou la Siracu (Capidan, în LL, III, 1946, p. 77: sl. gradīć ?)

Ghimpe e destul de răspândit în antroponimie sub formele: **Ghimpa, Ghimpășanu, Ghimpățeanu, Ghimpău, Ghimpe, Ghimpu, Ghimpușan** (CT; DNFR).

Ca toponim, de remarcat: **Ghimpați**, sate în județe din sudul țării, **Ghimpețeni**, sat în Teleorman, **Ghimpoasa**, gârlă în Prahova (MDGR, III, p. 516 - 518).

În albaneză: **Gjembi** și **Gropa** e **Gjembit**, loc sterp și ghimpos în Skrapar (SF, 3, 1989, p. 115), **Gëmna** (pl. în -na al gheg **gem, gemb**, tosc **gjemb** "ghimpe", cf. SF, 3, 1974, p. 116).

Ghionoale reprezintă, sub forma **Ghionoala**, numele cunoscutului personaj feminin al unui basm românesc cules de Petre Ispirescu. Ca nume de familie: **Gheonoiu și Ghionoiu** (CT, unde figurează și **Gheonea, Ghionea**), foarte frecvente, atestate încă din sec. al XVII-lea atât în Muntenia cât și în Moldova (v. și DOR). Ca supranume, **Gheunoi** (Pașca, în DR, VIII, p. 209). După cum se vede, toate derivatele provin de la o bază **ghion**, neatestată în dacoromână.

În toponimie, avem **Ghionoala**, sat în Tecuci, **Ghionoiul**, deal în Prahova și **Ghioroiul**, sat și deal în Vâlcea (MDGR, III, p. 521); de asemenea, derivatul **Ghleuroești**, numele unui sat la 1459 (I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, p. 35, ap. Giuglea, Fapte, p. 295), probabil de la n. pers. **Gheuroiu**. În DERS, p. 91, sunt înregistrate, din sec. al XVI-lea, și numele de locuri: **Gheoroala și Gheonoale**.

În aromână e cunoscut **Ghioni**, nume de loc lângă Avdela și al unei păduri la Samarina și **Ghiónomă**, loc la Siracu (Capidan, în LL, III, 1946, p. 82).

Ghiuj ca nume de persoană apare numai o singură dată, sub varianta **Ghiuș** (CT), cu ș, ca n. com. arom. **ghiș**, care s-a adaptat fonetic la corespondentul albanez **gjysh**.

Alb. **Gjyshi** e cunoscut și ca nume de persoană în Muntenegru (Ajeti, SF, 3, 1974, p. 21).

Grapă ne întâmpină ca nume de familie: **Grapa, Grapă, Grăpeanu, Grăpescu** (CT). Șt. Pașca (Olt., p. 248; *Id.*, în DR, VIII, p. 209) surprinde și valoarea de supranume a lui **Grapă**; cu aceeași valoare și la Rucăr (LR, 6, 1976, p. 614).

În toponimie: **Grăpeni**, sat în Covurlui (MDGR, III, p. 629), iar la aromâni: **Grapa**, n. de loc în Pind (Capidan, în LL, III, 1946, p. 79).

Gresie e nume de persoană în derivatul **Gresoi** (probabil și **Gressianu**, CT).

Ca toponim, **Gresia** denumește un cătun în Buzău, sate în Prahova și Teleorman, un munte în Muscel, un pârau în Prahova (MDGR, III, p. 639); **Gresia, Gresarea**, nume de ape (Poghirc, *Phil. et ling.*, p. 370) și, la fel, **Pârău-Gresilor**, în Vâlcea (LR, 5, 1977, p. 548). E un toponim caracteristic ariei sudice a dacomânei, ca și numele comun **gresie**.

Groapă. Numele de persoană **Groapă, Gropeanu, Gropescu, Gropșanu, Gropșilă** provin de la nume topice, dintre care cităm după MDGR, III, p. 645 ș.u.: **Groapa Ciobanului**, sat în Constanța, **Groapele**, sat în Argeș, **Gropanile**, sat și munte în Mehedinți, **Gropanul**, vale în Vlașca, **Gropeni**, sate în Brăila, Argeș, Muscel, **Gropile**, sat în Bacău, **Gropnița**, sat în Iași, **Gropșani**, sat în Romanați, **Gropul**, vale în Iași (v. și Iordan, *Top. rom.*, p. 28). și munte în Gorj (R. Popescu, Gorj, p. 131), **Gropoiu "groapă mare"** (Teaha, Crișul Negru, p. 135). **Groapă** apare ca denumire și a unor cătune și sate din Banat și Transilvania (Suciu, *Dicț. ist.*, p. 271). De reținut forma de pl. cu oa: **Groapele**, apă, **Lacul Groapelor**, **Pârăul Groapelor** (Poghirc, *Phil. et ling.*, p. 383).

Groapă e atât de frecvent încât s-ar putea spune, fără prea mare exagerare, că el se află în microtoponimia fiecărei localități din țară.

În aromână: **Groapa al Țapu**, în Grecia, și **Groapa Moșăl'ă**, în Macedonia, (cf. Capidan, în LL, III, 1946, p. 80); **Gropa**, la vlahii din Serbia medievală (Dragomir, *Vlahii*, p. 159).

Aceeași mare frecvență în toponimie are și alb. **Gropë: Gropa, Gropaz, Grop-e-Ujku** (= **Groapa Lupului**), în Labărie (SF, 3, 1974, p. 36), **Gropa e Abazit, Gropëzat e Dinakut, Gropa e Bredhit, Gropa e Dhëlpres**, în Skrapar (SF, 3, 1989, p. 113 ș.u.), **Gropetosh, Gropishte**, în sudul țării (SF, 3, 1965, p. 121), **Gropast**, în Sulova (BSS, 3, 1955, p. 163). Exemplele pot continua.

Grumaz pătrunde de timpuriu în onomastică; n. pers. **Grumadz** ne întâmpină la 1499 în documente slavo-române (D. Bogdan, *Glosar*, p. 165), iar n. top. **Grumădzești** la 1445, în același tip de documente (DERS, p. 100). Antroponimicul **Grumaz** (și **Grumezea**) se află la baza numelor de sate din sudul Moldovei **Grumazanul, Grumezoala, Grumăzești** (Iordan, *Top. rom.*, p. 28; v. și MDGR, III, p. 657 - 658); **Dealul Grumaz** în Mehedinți; **Grumeza** e întâlnit ca nume de fam. în Vrancea și tot acolo numele de sat **Grumăzești** (Conea, *Vrancea*, p. 78, 83; v. și Russu, *Etn. rom.*, p. 326: n. fam. **Grumazea, Grumăzescu, Grumăzliă**, după DOR); **Dealul Grumaz**, în Mehedinți. În legătură cu

vechimea termenului, cred că **Grumač**, nume al unei părți de hotar în Ugocea din sec. al XV-lea (Drăganu, Rom., p. 388), trebuie considerat ca variantă a lui **Grumadz** (după Drăganu: * **grum** < lat. **grumus**).

Grunz e posibil să se regăsească în n. pers. **Grund**, **Grunzu** (DNFR) și în numele de sat **Grunju**, atestat la 1579 în Țara Românească (DERS, p. 100; v. și MDGR, III, p. 659: **Grunju**, sat în Buzău, **Grunji-Tari**, colină în Buzău).

Gușă a trecut mai întâi în domeniul supranumelor: **Gușă**, **Gușați**, **Gușel**, **Gușăllă** (Pașca, Olt., p. 250; id., DR, VIII, p. 204), **Gușata**, în Sebeș (CL, VI, 2, 1961, p. 399), **Gușatu**, în Alba (Petrovici, ALR, II, p. 58), **Gușoi**, **Gușata** în Gorj (R.Popescu, Gorj, p. 169). Ca nume de familie e foarte răspândit: **Gușa**, **Gușan(u)**, **Gușat(u)**, **Gușet**, **Gușetelu**, **Gușetolu**, **Gușetelu**, **Gușlă**, **Gușolu**.

Ca nume de locuri, s-ar explica prin metafore, ori prin numele și supranumele unor persoane: **Gușa-Mare** și **Gușa-Mică**, păduri în Vlașca, **Gușați**, sat în Muscel, **Gușetoala**, pădure în Muscel, **Gușitei**, sat în Fălciu, **Gușoleni**, sat în Vâlcea, **Gușolanca**, sat și gâră în Vâlcea, **Gușoiul**, sat în Dâmbovița (MDGR, III, p. 659 - 676; v. și Iordan, Top. rom., p. 318). De notat aici și **Gușulinka**, toponim de timpuriu la nord de Tisa (Drăganu, Rom., p. 390).

La Liumnița, în Macedonia, este muntele **Gușet** (Capidan, în LL, III, p. 82: de la **Gorșet**, **Gurșet**?).

În albaneză, compusul **Gushbarth**, un munte în Labărie, "cu brăuri albe de piatră" (Dhrimo, SF, 3, 1974, p. 38, 65).

Hameș. E greu de spus dacă n. fam. **Hameș** (CT) provine într-adevăr de la vechiul adj. **hameș**.

Jumătate, cu o etimologie curioasă: un cuvânt traco-dac (comp. alb. **gjymës**, **gjymëtë**) reamenajat în porțiunea finală după lat. **dimidietas**. Apare ca nume de familie: **Jumătate** și **Giumătate** (DOR; DNFR) și, de asemenea, ca nume de sat: **Jumătățeni**, în Botoșani (MDGR, IV, p. 118); **Capu Jumătășilor** (Bolocan, în SCL, 6, 1977, p. 625).

Primele atestări sunt încă de la 1403 ca antroponim: **Jumetate** și de la 1492 ca toponim: **Jumătățeni** (cf. DERS., p. 118).

Porecla **Jumătate** îmi este cunoscută de la Peștișani, Gorj.

Leurdă apare ca nume de familie sub formele: **Leorda**, **Leordeanu**, **Leurdan**, **Leurdă**, **Leurzeanu** (CT; DNFR); variantele cu sufix provin de la nume de locuri.

În toponimie, derivatele sunt numeroase: în afară de **Leorda**, **Leurda**, sate și plaiuri în Oltenia și Muntenia, apar **Leordeni**, sate în Muntenia, **Leordețul**, pârâu în Rm. Sărat, **Leordișul**, pădure în Bacău, **Pârâul Leordișului**, în Suceava, **Leurdeanca**, pădure în Muscel, **Leurdeanu**, munte în Buzău, **Leurdioara**, sat în Dolj (MDGR, IV, p. 153 ș.u.), **Leurgioara**, în Putna (DR, IX, p. 517), dealul **Leorda** și muntele **Leordiș**,

în Apuseni (Frâncu, Candrea, Rot., p. 121), **Leurdariu** (Pașca, DR, XI, p. 76), **Léorda**, **Leordița**, **Leordiște** în Năsăud (Giuglea, Cuv. rom., p. 343, 354), **Vârvu Leorzii**, **Colțu Leorzii**, în Alba (CL, XX, 2, 1975, p. 160), **Leurzéle**, spinare de deal (Teaha, Crișul Negru, p. 137), **Valea Leurdii**, apă în Vâlcea (LR, 5, 1977, p. 548), **Leordoasa**, sat în Dolj.

S-ar părea că top. rom. **Levărda**, **Levorda** se explică prin bg. **levurda** (cf. Bogrea, DR, III, p. 1087).

Leurda, **Leurdeni**, **Leurdești** sunt atestate devreme în toponimia din Țara Românească (DERS, p. 124).

În albaneză: **Urdhast** (cu suf. -as + articol), top. în Sulova (BSS, 3, 1955, p. 163), **Hurdhë**, **Hurdhat**, **Hurdhas**, nume de ogoare în Skrapar (SF, 3, 1989, p. 116).

Mal ca nume de persoană e rar, în câteva derivate de la toponime: **Măleanu**, **Mălureanu**, **Mălurică**. E foarte frecvent însă în nomenclatura topică: **Malul**, sate în Ialomița, Teleorman, Vlașca, Neamț, Muscel, **Malurile**, în Rm. Sărat și în Dâmbovița, **Dealul Malurilor** și **Dealul Măleni**, în Vâlcea, **Malul-Alb**, sat și deal în Vâlcea, **Malul-Baștei**, munți în Prahova, **Malul de Jos** (~de Sus, ~Mare, ~Mic etc.), sate în diferite județe din sud; la fel, **Mălureanu**, munte în Muscel, **Mălureni**, sat în Argeș, **Măluroasa**, vale în Vâlcea, **Mălușelul**, munte în Buzău, **Mălușteni**, sat în Covurlui, **Măluștețul**, munte în Neamț (MDGR, IV, p. 221 ș.u.). Primele atestări sunt de la 1483 (**Malul**, sat) și 1570 (**Malure**, sat), cf. DERS, p. 133.

Termenul există și în toponimia românilor sud-dunăreni: **Malu**, munte în Epir, **Malișor**, loc în reg. Mavrovo, **Malacăș** (după alb. **Mal i kafshëve** = Muntele vitelor), sat în Pind (Capidan, în LL, III, 1946, p. 87).

Din studiul toponimelor românești s-ar părea că **mal** conservă sensul străvechi, moștenit din traco-dacă, sensul de "munte, deal, ridicătură de pământ" (cf. Iordan, **Top. rom.**, p. 32 și, mai ales, Densusianu, SFR, I, 1898, p. 12-14 sau **Opere**, I, p. 474), pe care îl are echivalentul albanez.

Din română, **Mal** a intrat foarte devreme și în toponimia maghiară: **Mal** (la 1276) și în compuse: **Mons Zevlevmal** (la 1219), **Beseneumal** (la 1229), **Berenmal** (la 1243) etc. (v. Hasdeu, CB, I, p. 289-290; Densusianu, *op. cit.*, p. 12-14; Drăganu, DR, I, p. 125-126 și *Rom.*, p. 115).

Regiunea de munte din nordul Albaniei e denumită **Mal(ë)si**, **Mal(ë)ci**, nume abstract colectiv din radicalul **Mal** "munte" (Xhuvani, Çabej, **Prapashtesat**, p. 44). De adăugat aici alb. **Malëzi** (din **mal** "munte" + **zi** "negru") "Muntenegru".

Mal e cunoscut în albaneză și ca nume de familie, atestat cu această valoare încă din sec. al XV-lea (Palok Daka, SF, 3, 1970, p. 151).

Mal esre bine reprezentat în toponimia antică din Balcani: **Malua**, capitala **Daciei Maluensis** (tradus în latină prin **Dacia Ripensis**), **Ad Malum** (**Vidinul de astăzi**), **ilir. Malontum**, **Dimallum**, **Trimalia** etc. (v. acum în urmă Poghirc, în ILR, II, 1969, p. 331).

Mazăre apare devreme ca antroponim: **Drăgan Madzăre**, la 1570 în Țara Românească (DERS,

p. 135). Și astăzi e cunoscut sub formele: **Mazăre**, **Mazere**, **Măzărescu** (CT); **Măzăroale**, supranume în Rucăr (LR, 6, 1976, p. 616).

În toponimie e mai rar: **Măzărăt**, deal în Alba (Pașca, DR, XI, p. 96), **Măzărarul**, sat în Argeș (MDGR, IV, p. 301), **Valea Mazeril**, apă (Poghirc, Phil. et ling., p. 372), **Măzăroi**, cătun în Gorj (R. Popescu, Gorj, p. 137: "Numele îi vine de la **Mazăre** - nume al aproape tuturor familiilor din sat"), **Dealul Măzăriștilor**, **Măzăriște**, în Năsăud (Giuglea, Cuv. rom., p. 336, 343).

Măgar apare ca nume de persoană: **Magaru**, **Măgăreanu**, **Măgăreață** (DNFR).

Mai interesante ni se par toponimele: **Măgarul**, numele unui schit în Tutova, **Măgărețul**, sat în Dolj, dispărut, **Valea Măgarului**, în Prahova și Dâmbovița (MDGR, IV, p. 212 ș.u.), **Magariște**, în Năsăud (Giuglea, Cuv. rom., p. 342), **Dealul Măgarilor**, în Noslac, Cluj (CL, XII, 1, 1967, p. 120), **Măgărei**, în Transilvania (azi **Măgari**, Drăganu, Rom., p. 502).

Ar. Gumara, munte în Pind (Capidan, în LL, III, 1946, p. 80: gr. gomari).

În albaneză: **Gjurmë Gomarit**, în nord (SF, 4, 1976, p. 126), **Bacje Gomarit**, în nord (SF, 3, 1974, p. 109), **Qafë Agrit**, Agra (agër "măgar", la Buzuku, a. 1555), în nord (SF, 3, 1974, p. 109), **Gomăreza-t**, în Labărie (SF, 3, 1974, p. 39), **Gropa e Gomares** (Ibid.).

Măgură este unul dintre termenii cu cea mai mare răspândire, nu numai pe teritoriul României, ci și în zonele învecinate, de expansiune pastorală românească.

Cu valoare de nume de persoană sunt cunoscute formele **Măgura**, **Măgură**, **Măguran**, **Măgurean(u)**.

Mult mai frecvent însă apare acest cuvânt cu valoare toponimică, denumind sate, munți (sau vârfuri de munți), dealuri, păduri, ape. În MDGR, IV, p. 259 ș.u., sunt înregistrate următoarele nume: **Măgura**, sate în Buzău, Vâlcea, Argeș, Olt, Vlasca, munți în Bacău, Buzău, Neamț, Rm. Sărat; **Măgurălele**, sate în Prahova, Ilfov, Teleorman, **Măgureni**, sate în Prahova, Teleorman, Ialomița, Ilfov, Vâlcea, **Măguricea**, munte în Suceava, **Măgurile**, munte în Dâmbovița, **Măgurișul**, munte în Bacău, **Măgurița**, munte în Bacău și vale în Vlasca; la fel, compuse: **Măgura Cașinului**, **Măgura cu Leșile**, **Măgura - Lăcenii**, **Măgura - Mare**, **Măgura Odobeștilor** etc. Sunt peste o sută de denumiri **Măgura**, cu derivate și compuse, înregistrate în MDGR; "neobișnuit de multe, nu numai pe teritoriul locuit astăzi de români, ci și dincolo de granițele lui" (Iordan, Top. rom., p. 33). **Măgura** este bine reprezentat și în Transilvania (v. Suci, Dicț. ist., p. 383-384).

În aromână, de remarcat forma **Măgula** (după alb. *magulë*), nume de loc în Macedonia (Capidan, în LL, III, 1946, p. 87).

Pentru răspândirea top. **Măgură** în zona centrală a Europei și în Balcani, v. Drăganu, Rom., p. 202 ș.u.; Dragomir, Vlahii, p. 56; S. Pop, Recueil posthume, p. 239 ș.u.; Rosetti, ILR, p. 391, 398).

Mărar apare ca nume de familie: **Marar**, **Mărar**, **Marariu**, **Măraru** (CT; DNFR), dar acești termeni trebuie priviți cu rezervă, pentru că e posibil ca baza de formare a lor să fi fost

pl. **mere** (merar "vânzător de mere", cunoscut și în onomastică: **Meraru**). Totuși, există și alte nume de plante din aceeași categorie cu **mărar** care au intrat în clasa numelor proprii: **pătrunjel**, **leuștean** etc. În toponimie, **Dealul Mărarului**, în Vâlcea.

În albaneza de nord, **mërajë** e întâlnit în toponimie: **Mrajth** (cu suf. dim. -th), **Majë Mrajthit** (SF, 3, 1974, p. 52; SF, 4, 1976, p. 114).

Mânz. Ca nume de persoană, alături de **Mânzu**, apar o mulțime de derivate: **Mânzală**, **Mânzar**, **Mânzatu**, **Mânzălescu**, **Mânzăraru**, **Mânzărescu**, **Mânzână**, **Mânzicu** (CT; DNFR). Inițial, cuvântul va fi fost întrebuințat ca supranume, cum e cazul lui **Mânzu**, **Mânzoci**, surprinse cu această valoare de către Pașca (Olt., p. 275; id., în DR, VIII, p. 209).

În toponimie, termenul e frecvent, denumind sate, pâraie, văi, dealuri: **Mânjești**, sate în Iași și Vaslui, **Mânjina**, în Covurlui, **Mânzați-Boierești**, **Mânzați-Răzeși**, în Tutova, **Mânzălești**, în Buzău, **Mânzătești**, în Covurlui și Iași, **Mânzul**, în Buzău, **Mânza**, pârau în Neamț, **Mânzătehel**, pârau în Tutova, **Mânzica**, vale în Ialomița (MDGR, IV, p. 361 ș.u.), **Mânzați**, sat dispărut, în Moldova (Pașca, DR, XI, p. 92), **Dealul Mânzătoarea** și **Pârâul Mânzului** în Apuseni (Frâncu, Candrea, Rot., p. 122), **Dealul Mânzatului** în Dolj.

Ca nume propriu, termenul e atestat încă din sec. al XV-lea: **Mândzul**, nume de persoană, la 1443, **Mândzatul**, tot ca antroponim, la 1489 (de observat fonetismul arhaic), **Mânjeștil**, nume de sat, la 1400, **Mânzații**, tot nume de sat, la 1434 (DERS, p. 1400; v. și Mihăilă, DRV, p. 123-124; Hasdeu, CB, I, p. 188).

La aromâni, **Mândzi** "loc în Macedonia unde ierneză turmele" (Capidan, în LL, III, 1946, p. 88).

Moș, spre deosebire de sinonimul său **ghiu**, apare des în antroponimie: **Moșu**, **Moșuț**, **Moșuleț**, **Moșilă**, **Moșoiu**, **Moșescu**, **Moșanu**, **Moșneagu**, **Moșoianu**, **Moșteanu**, **Moșandrel** (DNFR; v. și Petrovici, ALR, II, p. 38, 70; Moș, n.fam. în Arad, **Moșoiu**, în Poiana-Sibiului). Nu e lipsit de interes să arătăm că fem. **Moașa**, ca nume de familie, e întâlnit în Valea Jiului (CL, VI, 1, 1961, p. 172; v. și CT; DNFR). În unele cazuri, transferul acestui termen în antroponimie s-a făcut prin intermediul valorii de supranume: **Moșol**, utilizat ca supranume în Sebeș (CL, VI, 2, 1961, p. 403) și la Rucăr (LR, 6, 1976, p. 616). **Moșu** e atestat în Țara Românească la 1480 (DERS, p. 146) și tot de pe atunci e cunoscut **Moșul** la românii din Serbia medievală (Dragomir, **Vlahii**, p. 50). Acest cuvânt e răspândit ca nume de persoană și în limbile vecine în epocile vechi (Drăganu, **Rom.**, p. 128-129).

În toponimie, ne întâmpină Muntele **Moașa**, în Prahova, **Moșaca**, pădure în Dorohoi, **Moșeștii-Noi** și **Moșeștii-Vechi**, sate în Rm. Sărat, **Vârful Moșlilor**, munte în Bacău, **Moșneni**, sat în Vâlcea, **Moșoala**, sat în Argeș, **Moșteni**, sat în Olt etc. (MDGR, IV, p. 372-399).

În aromână: **Moașa**, vârf de munte în Samarina (Capidan, în LL, III, 1964, p. 89).

Această bogată reprezentare în onomastică a rom. **moș** exclude categoric ideea împrumutului acestui cuvânt din albaneză (Pentru alte argumente semantice v. VALR, p. 101).

Mugure e rar în onomastică. Se cunosc însă numele de familie **Mugur**, **Mugureanu**, **Mugurel**. În toponimie nu l-am întâlnit. Totuși, **Mugurice**, cătun vlah în Serbia medievală (Dragomir, **Vlahii**, p. 150), dacă nu cumva e un derivat de la **Măgură**.

Murg e un cuvânt foarte frecvent în antroponomastică: **Murg(u)**, **Murgan**, **Murgă**, **Murgășan**, **Murgea**, **Murgeanu**, **Murgescu**, **Murgilă**, **Murgiu**, **Murgoci**, **Murgul**, **Murgulescu**, **Murguleț**, **Murguș** (CT, DNFR, DOR). Unele dintre acestea apar și ca nume de animale (boi, cai, oi) justificate prin raportarea la culoarea brună a părului și a lânii.

În toponimie, ne întâmpină, ca nume de sate, **Murgașul**, în Dolj, **Murceanca**, în Ialomița, **Murgeni**, în Tutova, **Murgești**, în Gorj, Olt, Rm. Sărat (MDGR, IV, p. 422 ș.u.), **Murgilești**, **Murgociul** (DNFR).

Ca toponim, e întâlnit și la aromâni: **Murgana**, munte în sudul Albaniei, **Murgu**, **Murga**, **Murgaș**, la aromânii din Bulgaria (Capidan, în LL, III, 1946, p. 92). De adăugat n. fam. **Murdzilă** la aromâni (P. Papahagi, DR, IV, p. 1499). La vlahii din Serbia medievală, **Murgaș** denumește un sat, un deal și un munte (Dragomir, **Vlahii**, p. 14, 54;; v. și Drăganu, Rom., p. 87).

Murg e atestat în onomastică încă din secolul al XV-lea în documente slavo-române: **Murgu**, **Murgă**, **Murge**, **Murguleț**, **Murga**, **Murgeni**, **Murgești** (cf. DERS, p. 149; v. și Mihăilă, DRV, p. 126).

Mușcol apare ca nume de familie, dar numai cu forma de bază: **Mușcă** (poate și var. **Muscu**, cu s; CT). Ca supranume e cunoscută la Peștișani, Gorj forma **Muscu**. La carașoveni, n. pers. **Muscu**, despre care Tomici (SCL, 1, 1974, p. 53) crede că provine din **muscă**. De adăugat numele de oaie **Múscura**, în Banat (cf. CL, XX, 2, 1969, p. 313) și **Muscurica** (cf. Damé, Term., p. 182).

Ca toponim, de reținut **Mușca**, sat în Alba (v. și Suciu, Dicț. Ist., I, p. 412) și **Valea Mușchii**, tot acolo (CL, XX, 2, 1975, p. 158). Cred că e vorba de același sat **Mușca** menționat în Apuseni de Frâncu, Candrea (Rot., p. 122); I. Pătruț (CL, XVII, 2, 1972, p. 292) crede că, de fapt, e **Mâsca** (de la un nume de persoană existent și azi), scris însă cu u de oficialitățile maghiare.

La albanezi, **Gjurma Mushkës**, toponim în aria Elbasan (Q. Haxhihasani, în *Dialektologjia shqiptare*, V, 1987, p. 145; v. și SF, 3, 1974, p. 110).

Năpârcă apare rar ca nume de familie (v. DOR; DNFR; R. Popescu, Gorj, p. 166).

În toponimie nu l-am întâlnit. E posibil, totuși, ca **Năpârteanu**, munte în Muscel (MDGR, IV, p. 87), să provină de la **năpârcă** (contaminat de alt cuvânt?) sau să fie raportat la ar. **nipărtică** (comp. alb. **nepërtkë**, la Cavallioti). **Ulița Năpârtenilor**, în Gorj (R. Popescu, op.cit., p. 107) presupune un nume de persoană. Capidan (LL, III, 1946, p. 68) citează n. loc la Șipsca **K'atra Nipărțiților**.

Noian e dat de trei ori (CT) ca nume de familie.

Pârâu ne întâmpină destul de des în antroponomastică: **Părău, Pârâu, Pârâianu** (DOR).

Ca nume de sate începe să fie atestat de la mijlocul sec. al XIV- lea (Drăganu, Rom., p. 265: **Părău** în Caraș-Severin la 1337; DERS, p. 182; v. și D. Bogdan, Glosar, p. 184: **Părăianii**, la 1484). Între altele, un sat în Gorj și unul în Bacău sunt numite **Părău**, iar în Vâlcea, altul, **Părăușani**.

Acest cuvânt intră într-un număr imens de compuse care denumesc, bineînțeles, ape curgătoare mici. În graiul gorjenilor de lângă munte au fost înregistrate aproape 60 de compuse cu **părău** urmat de un substantiv sau de un adjectiv: **Părău Prislopului, Părău Rău, Părău Stânii, Părău Mărului**, etc. (R. Popescu, Gorj, p. 141-142). De asemenea, în Vâlcea **pârâu** e cunoscut într-un număr mare de hidronime (cf. Burețea, în LR, 5, 1977, p. 546 ș.u.); de reținut, în mod special, numele de apă din Vâlcea **Pârâua** (Calotă, în LR, 5, 1969, p. 496). La cealaltă extremitate a țării, în Suceava, pe Valea Solonețului, Ilie Dan (Toponimie și continuitate în Moldova de nord, Iași, 1980, Indice) notează peste 100 de nume de râuri și râșoare compuse cu **pârâu** (în forma **părău**): **Pârâul Bălții, Pârâul Blândeț, Pârâul Caprei, Pârâul din Mijloc** etc. În Argeș, apar variantele **pârâu, pârău, părău** în diferite toponimice compuse (Moise, Top. arg., p.73). De adăugat faptul că multe compuse cu **pârâu** denumesc sate, dealuri, păduri (v. MDGR, IV, p. 745-747; sunt notate aci și **Pârâiele**, sat în Suceava și munte în Gorj, **Pârâianul**, munte în Prahova etc.).

În albaneză, toponimele compuse cu **përrua** (art. **prroi**) sunt, de asemenea, foarte numeroase. Astfel, numai în satele din Mati au fost înregistrate cca 30 de nume: **Prroi Larit, Prroi Linazit, Prroi i Madh, Prroi i That** etc. (cf. BUST, 3, 1963, p. 275), cu o structură identică cu a corespondentelor românești. În Albania de nord, **Parëni**, numele unui gol în munte, pare o formă mai arhaică (Fran Luli, SF, 3, 1990, p. 161).

Pupăză a devenit, mai întâi, supranume (Pașca, Olt., p. 308; id., în DR, VIII, p. 209), apoi nume de familie sub formele: **Pupăză, Pupăzan, Pupăzeanu, Pupeza** (probabil de la dim. **pupezea**, cf. Iordan, DNFR), **Pupăzolu** (CT). Ca supranume, **Pupăză** este și la Peștișani, Gorj, iar ca nume de familie, la Dobrița, Gorj.

Ca toponime, **Pupăză**, sat în Oltenița, **Pupăzeni**, sate în Ialomița și în Tutova (MDGR, V, p. 128), **Pupăzești**, în Olt (Iordan, Top. rom., p. 329; v. și DERS, p. 196).

Răț e cunoscut ca nume de persoană cu formele **Răț**, **Rățescu, Rățoi(u), Rățușcă** (v. alte forme în DOR). Apare și în toponimie: **Răț**, cătun în Teleorman și pădure în Ialomița, **Valea Răței**, în Tecuci, **Rățeni**, sat în Bacău, **Rățoiești**, deal în Suceava, **Rățoala**, sat în Dâmbovița, **Rățoiul**, sat în Olt (MDGR, V, p. 166 ș.u.), **Dealul Răței** în Dolj.

Ca nume de persoană, **Rățoi** e atestat mai întâi în Moldova, la 1487, iar ca nume de sat, la 1581, în Țara Românească (DERS, p. 200).

Trecerea în onomastică alui **răț** (mai întâi antroponomastică) s-a făcut prin intermediul valorii de supranume (v. Pașca, în DR, VIII, p. 209).

Rânză, ca antroponim: **Rânza** (CT), **Rânzescu** (DOR), iar ca nume de locuri: **Rânzești** (D. Bogdan, Glosar, p. 192: **Satul lui Rânză**, în Tutova, cf. și MDGR, V, p. 249), **Rânzești** (Russu, Etn. rom., p. 378). Top. A **Rânjiu**, pădure în Banat (DTB, p. 2), ar putea fi legat de un n. pers. **Rânzea**.

Sarbăd. Nume de pers. **Sărbuscă** (CT, DNFR,) ar părea că provine de la n. com. **sărbuscă** "mâncare preparată din lapte prins și mălai" (v. DLR, s.v., unde se face trimiterea, pentru etimologie probabilă, la **sarbăd**).

Scăpăra. Există n. pers. **Scăparu** (CT) despre care Iordan (DNFR) crede că ar proveni de la un postverbal **scapăr**, neînregistrat în dicționare (!). Se află însă în DLR, tom. X/1, p. 265, cu înțelesul de "fulgerare; scăpărare". În Albania de nord se află toponimele: **Maja e Shkrepit**, **Lugu i Shkrepit**, **Rrasa e Shkrepit**; **Krepat e Livadheve**, **Rruga e Krepit**, în care **shkrep** (și var. **krep**) are sensul de "stâncă" (Fran Luli, SF, 3, 1990, p. 161).

Sâmbure apare rar în onomastică. Numele de familie **Sâmburu** e atestat la 1600 în Țara Românească (DERS, p. 214); **Sâmburescu**.

Ca toponim, **Sâmburești**, sat în Olt (MDGR, V, p. 413).

Spânz, cuvânt aproape inexistent în onomastică. Totuși, e posibil să fi provenit de aici numele de familie **Spanțu** (var. grafică a lui **Spânțu**) și **Spinț**, **Spinzi** (DNFR). Ca toponim: **Spânzul** (Russu, Etn. rom., p. 384).

Strugure apare extrem de rar în onomastică. Ca antroponim: **Strugureanu**, **Strugurel**, **Strugurescu**, iar ca nume de loc: **Strugureni** (Russu, Etn. rom., p. 392); v. și **Strungă**, cu discuția privind var. **Strug**.

Strungă. Ca nume de persoană este cunoscut nu numai derivatul **Strungaru**, **Strugariu**, ci și termenul simplu **Strungă** (Iordan, DNFR).

Acest cuvânt e răspândit, în onomastică, mai cu seamă ca toponim geografic, în sintagmă cu alt substantiv sau cu un adjectiv: **Strunga Ciobanului**, **Strunga Doamnelor**, **Strunga Iezerului**, nume de trecători în Făgăraș; la fel, **Strunga Turnurilor**, în Bucegi, **Strunga Dracului**, în apropiere de Negoiu, **Șaua Strunga**, **Strungile Mari**, munte în Bucegi (Petrovici, în CL, XI, 1, 1966, p. 12-13); **Strunga Mare** și **Strunga Mică** în munții Gorjului (R. Popescu, Gorj, p. 152).

Termenul simplu sau derivat, **Strunga**, **Strugari**, **Strugașul** (și **Strungașul**, pârau în Gorj), ne întâmpină și ca nume de sate (Iordan, Top. rom., p. 230, 532). Un sat **Strunga**, la nord de Tisa, în Moravia, e atestat în epocile vechi (Drăganu, Rom., p. 208, 396; Rosetti, ILR, p. 391). Pentru atestări vechi, de la începutul sec. al XV-lea, v. și DERS, p. 224. **Strunga** e cunoscut ca toponim și la aromâni (Capidan, în DR, IV, p. 333: **Strunga** "nume de loc pe muntele Tomor", în Albania; **Strungula**, nume de loc la țărmul râului Arta).

Revenind la formele fără -n-: **Strugari**, **Strugu**, cunoscute prin Transilvania și Moldova, **Vârful Strugarului**, munte în Hațeg, **Pădurea Strugarului**, **Polana (Pârâu) Strugarului** (FD, V, p. 61), **Strugari**, munte, amintim că sunt considerate de Iorgu Iordan ca simple variante moldovenești ale lui **strungă**. M. Homorodean (CL, XIV, 2, 1969, p. 320) crede însă că e posibilă și derivarea de la **strug** "tulpină târătoare, rug" (**Strugu**, munte în Câmpul lui Neag, în Valea Jiului, **Izvorul Strugului**, **Pârâul Strugului**, tot acolo).

Șopârlă e atestat încă de la sfârșitul sec. al XV-lea atât ca antroponim: **Șopârlă**, cât și ca toponim: **Șopârlești** (D. Bogdan, Glosar, p. 204; DERS, p. 232).

Ca nume de persoană, e cunoscut și sub formele derivate **Șopârlan** (DOR), **Șopârlache** (CT; Pașca, Olt., p. 330). Ca supranume: **Șopârlea**, în Sebeș (CL, VI, 2, 1961, p. 400), valoare intermediară în procesul de trecere în domeniul numelor proprii.

Ca toponim, în afară de **Șopârlești**, citat mai sus, la origine un nume de grup social, termenul în discuție ne întâmpină și sub formele **Șopârliga**, sat în Țara Românească, la începutul sec. al XVII-lea (cf. DOR), **Șopârlița**, sat în Romanaji (Iordan, Top. rom., p. 460) și în Gorj, **Șopârloaia**, în Năsăud (Giuglea, Cuv. rom., p. 340). E posibil ca **Șopurka**, numele unei ape de la nord de Tisa, din Maramureșul cehoslovac (Drăganu, Rom., p. 396, 398), să provină de la numele comun **șopârcă**, rezultat din contaminarea lui **șopârlă** cu **năpârcă**.

Alb. **Shapë** apare ca nume de persoană bărbătească (Hahn, Alb. Stud., II, p. 117).

Știră e dat ca nume de persoană la 1652 (DOR; v. și Pașca, Olt., p. 331).

E posibil ca și n. top. **Stirka**, denumire a unei părți de hotar în Csepántelek, în Panonia, la 1270 (Drăganu, Rom., p. 60) să provină din română; **Ștircovița**, sat în Mehedinți.

În Albania, **Shtira** (scris: **Stira**), nume de sat la 1417 (cf. SF, 2, 1976, p. 153), **Mali i Shtirës**.

Țap e cunoscut ca supranume și ca nume de familie: **Țapu**, **Țapeș** (cu suf. -eș, ca în **Rareș**, **Lapteș**, **Brânzeș** etc.), **Țăpuleasa**, **Țăpulescu**, **Țăpurică**, **Țăpurin**, **Țăpuru**. Variantele cu r par legate de adj. **țăpur** (derivat de la **țap**, cf. alb. **capore** "țăpur, ca coarnele țapului").

În toponimie, **Țap** e în legătură directă cu antroponimul: **Țapu**, cătun în Alba (CL, XX, 2, 1975, p. 161), munte în Gorj (R. Popescu, Gorj, p. 155), **Vârful Țapului**, în Năsăud (Giuglea, Cuv. rom., p. 352); nume de loc la nord de Tisa, în documente vechi (Drăganu, Rom., p. 395); **Poiana Țapului**, oraș în Prahova, **Dealul Țapului** în Dolj.

La aromâni, **K'atra Țaplu**, munte în Avdela (Capidan, în LL, III, 1946, p. 68).

În albaneză, de remarcat numele de familie **Capo** (Hahn, Alb. Stud., II, p. 118); ca toponim, **Lugu i Sjapit** (= Valea Țapului), în Albania de nord (SF, 3, 1974, p. 109).

Țarc în antroponimie: **Țarcu**, **Țărcaru**, **Țărcatu**, **Țărcătoru**, **Țărchescu** (CT), **Țărcan** (DOR); unele dintre acestea pornesc de la verbul a înțărca, derivat de la **țarc**.

În toponimie apare ca nume de sate: **Țarcu** (DOR), **Țărculești**, în Prahova (MDGR, V, p. 673).

Țeapă se recunoaște în radicalul numelor de persoană: **Țepeș**, **Țepeluș**, **Țepuș**, **Țepelea**, **Țeposu** (și var. cu ă), **Țăpolu**, **Țapligă** (CT; DNFR).

Unele sunt atestate încă de la începutul sec. al XVI-lea: **Țepeș**, **Țepeluș** (D. Bogdan, Glosar, p. 209; DERS). Ele vor fi fost mai întâi supranume ori porecle (**Pașca**, Olt., p. 340: **Țepea**, **Țepeluș**, **Țepeș**, **Țeposu** apar astăzi ca nume de familie în Făgăraș).

Există și câteva sate denumite prin derivate de la **țeapă**: **Țepești**, în Vâlcea, **Țepoia** și **Țepul**, în Tecuci (MDGR, V, p. 673 - 674), **Țăpenii** (D. Bogdan, Glosar, p. 209).

Alb. **thep** apare în compunerea unui toponim din Gjakova: **Thepi i Meqinës** (cf. Çabej, SGJ, II, p. 207).

Urdă e atestat ca nume de familie începând cu prima jumătate a sec. al XVI-lea, în toate provinciile românești: **Urdă**, **Urdan** (DOR); frecvent în Vrancea: **Urdă** (Conea, **Vrancea**, p. 78). Pentru alte nume de familie formate de la radicalul **urdă**, v. CT: **Urdă**, **Urda**, **Urdaș**, **Urdăreanu**, **Urdărescu**, **Urdea**, **Urdeanu**, **Urdeș**, **Urdoi(u)**.

Ca supranume, la Micăsasa, Sibiu (Petrovici, ALR, II, p. 80) și la Rucăr, cu formele **Urdă**, **Urdea** (LR, 6, 1976, p. 618).

În toponimie apare ca nume de sate: **Urda**, în Dolj, **Urda de Jos**, sat în Gorj, **Dealu Urzii**, în Gorj, **Urdeasca**, în Buzău, **Urdești**, în Fălcu, **Urdarii**, în Gorj, **Urdăreanca**, în Romanați (MDGR, V, p. 690 - 691; Iordan, **Top. rom.**, p. 231), ultimele două provenind de la nume de agent în -ar, sau, mai degrabă, de la numele de grup social în -ari: **urdari** de la top. **Urda**). De adăugat, **Urdele** și **Urda**, în masivul Parâng (R. Popescu, Gorj, p. 155).

Transferul în onomastică al acestui termen s-a petrecut de timpuriu, dovadă **Orda**, **Urda**, nume de persoană și de loc în sec. al XIII-lea în Panonia (Drăganu, **Rom.**, p. 46).

E posibil ca **Hurdha**, din toponimia Albaniei de nord, în Mati (cf. BUST, 3, 1963, p. 271) și în Dibra (cf. BUST, 4, 1963, p. 143), să reprezinte chiar varianta străveche presupusă pentru actuala formă **Udhós** "formaggio" în albaneza din Italia (VALR, p. 125; v., totuși, cele spuse sub **Leurdă**).

Vătră e n. fam. în Vrancea (Conea, **Vrancea**, p. 69, 80; v. și CT). În DOR sunt înregistrate ca nume laice: **Vătra**, **Vătrea**, **Vetre**, **Veatreș**, **Veatruș**, cu particularități fonetice dificil de explicat.

Ca toponim, ne întâmpină în toate regiunile țării; între altele, **Vătra Dornei**, **Vătra Moldoviței** (Iordan, **Top. rom.**, p. 334; v. și MDGR, V, p. 724: **Vătra**, sat în Dorohoi și numeroase compuse cu felurite determinări). Transferul în toponimie se explică prin sensul "vatra satului; loc pe care se întind satul și pământurile din împrejurimi ce țin de el". Din română, **vătră** "s-a lăjit", cum spune Philippide (OR, II, p. 741), în limbile din jur, figurând și ca toponim: **Vatral'ova**, **Vatralivske** (Drăganu, **Rom.**, p. 344), ceea ce dovedește existența unor așezări românești străvechi în părțile nord-estice ale Carpaților.

Viezure. Ca nume de persoană e atestat în Țara Românească încă din prima jumătate a sec. al XVI-lea (DOR; DNFR: **Vizuru**). Cu fonetism arhaic, **Vedzura**, **Vedzuronja**, la carașoveni (Tomici, în SCL, 1, 1974, p. 57).

De la antroponim provin numele de sate: **Vizureni**, **Vizurești**, **Viezura**, **Viezuri**, **Vizurei** (MDGR, V, p. 744 - 752; Iordan, *Top. rom.*, p. 290), **Viezurata**, deal și pârau în Gorj (R. Popescu, Gorj, p. 157).

De la numele comun, **viezure**, se explică **vizurină**, **vizuină** "ascunzătoare de viezuri sau de alte animale ale pădurii", iar de aci, **Vezurini** pl., numele unui ogaș cu locuri de ascunzătoare pentru animalele pădurii, în Gorj (acolo și satul **Iezureni**, cu labiala palatalizată); **Dealul Vezuina**, în Apuseni (Frâncu, Candrea, *Rot.*, p. 132); la Iordan, *op. cit.*, p. 349: **Valea Ghizuniilor**, **Valea Ghezunilor**, **Valea lu Ghezune** (de la un antroponim), **Zegunii** și **Iedzunii**, cu labiala palatalizată (v. și Drăganu, *Rom.*, p. 395, top. în Maramureșul vechi: **Iedzuñii**, **Vârvu-D'edzinoli**; Giuglea, *Cuv. rom.*, p. 336: **Dealul Gezuinilor** și **Dealul Gezunelui**, în Năsăud), **Dealul Viezurului** în Dolj, **Dealul Viezurinilor** în Gorj, **Dealul Vezuinii** în Vâlcea. E cunoscut și în hidronimie: **Pârau Vezuinelor**, **Pârau Viezurului**, în Vâlcea (LR, 5, 1977, p. 548). Unele forme pornesc de la vizunie, altele de la var. **viezune** (cu r > n prin falsă regresivă din vremea derotacizării).

De notat că alb. **Vjedhullisht** (scris **Vjedullisht**), cu suf. -isht, e atestat ca nume de sat încă din 1417 (SF, 2, 1976, p. 159).

Zară. Numele de pers. feminin **Zara** e dat într-un pomelnic din București publicat de Venelin (**Vlaho-bolgarskiia gramoti**, p. 341, ap. Hasdeu, *AIR*, I, nr. 12, 1864, p. 90; v. și DOR). Ca nume de familie, **Zară** ne întâmpină în câteva sate din Vrancea (Conea, *Vrancea*, p. 68 - 69, 80), precum și în Țara Oltului (Pașca, *Olt.*, p. 350: **Zara**, **Zare**, **Zărau**; DNFR). La Peștișani, în Gorj, e cunoscut ca supranume. De adăugat der. **Zărolu**, **Zăroni** din Hașeg.

Zgardă e reprezentat în onomastică prin câteva derivate: **Zgărdan**, **Zgărdescu**, **Zgărdeni** (DNFR; CT).

UN PROCEDEU DE COMPUNERE COMUN ROMÂNEI ȘI ALBANEZEI

În româna populară există un tip de cuvinte compuse prin juxtapunere dintr-un substantiv și un adjectiv calificativ: **buză-groasă, cap-gros, cap-șteap, coate-goale, gură-rea, inimă-bună, mălai-mare, piele-lungă, talpă-lată, tivă-goală** etc. (v. Fulvia Ciobanu, *Substantivul*, capitol în FCLR, vol. I, *Compunerea*, București, 1970, p. 78-82; cf. și *Gram.Acad.*, vol. I², 1963, p. 90, 92). Cu sens calificativ poate apărea, în astfel de compuneri, și un participiu tranzitiv adjectivat: **burtă-spartă, gură-spartă, mațe-fripte** etc.

Substantivul exprimă, de regulă, o parte a corpului, de unde observația că aceste compuse funcționează ca epitete privind diferite caracteristici fizice și psihice ale omului. Specifice limbajului afectiv popular, multe dintre ele au devenit, după cum era de așteptat, porecle și nume de persoane: **Barbăalbă, Barbălată, Barbălungă, Barbăneagră, Barbărasă, Barbăroșie, Barbăsură, Botgros, Bounegru, Bouroș, Calalb, Calnegru, Capbun, Caplai, Caplat, Capmare, Caproș, Capverde, Casămândră, Cămașălungă, Coadăgalbenă, Coadă-Scurtă, Corjos, Fruntelată, Gâtstrâmb, Gură-Spartă, Inimă-Rea, Obrazlat, Ochialbi, Ochiroși, Pielemândră, Pielinouă** etc. (cf. Graur, *Nume de persoane*, 1975, p. 71 și, mai ales, Iordan, DNFR).

În limba veche, exemplele sunt din abundență: **Buză-Lată, Capalb, Caprău, Curlat, Cursus, Gură-Dulce, Gură-Goală, Gură-Lată, Gură-Rea, Mână-Lungă, Mână-Scurtă** etc. (Constantinescu, DOR). În textele folclorice, în cronicile vechi, ca și în literatura cultă de inspirație populară, formațiile de acest fel sunt frecvente (de ex. **Botgros, Codalb, Făt-Frumos, Harap-Alb, Limbă-Dulce, Mintă-Creață, Sucnă-Murgă, Vacă-Mare** etc.).

În structura lexicală a acestui tip de compuse au fost cuprinse și substantive cu alt sens decât părți ale corpului, dar cu referință semantică identică (omul): **Mantaroșie, Mălaimore, Poalelungi, Traistă-Goală, Țarălungă, Vorbălungă, Zeamăneagră** etc. Trebuie atrase în grupul compuselor care privesc individul uman și acelea care se referă, tot în mod figurat, la animale, păsări, plante, boli etc.: **apă-albă** "cataractă", **apă-neagră** "glaucom", **bube-dulci, deget-roșu** (plantă), **gât-vânat** (pasăre), **iarbă-mare, iarbă-creață, lemn-dulce, mațe-negre, plept-roșu** etc. (v. F. Ciobanu, op. cit., p. 80; scrierea cu sau fără cratimă este în funcție de valoarea cu care e înregistrat termenul).

Se observă la toate exemplele pe care le-am dat până aici că substantivele sunt **nearticulate**, ceea ce dovedește că gruparea lor cu adjective calificative dă naștere la cuvinte compuse.

Un procedeu identic de compunere ne întâmpină în albaneza populară, limbă cu care româna veche are foarte multe trăsături comune. Iată o înșirare de exemple însoțite de traducerea lor ad-litteram: **barkgjerë** "burtă-largă", **dorëgjatë** "mână-lungă", **dorëlehtë** "mână-ușoară", **dorëleshuar** "risipitor" (lit. "mână-lăsată"), **dorëmirë** "mână-bună", **dorërandë** "mână-grea", **dorështrënguar** "zgârcit" (lit. "mână-strânsă"), **flokëverdhtë** "păr-galben" (comp. n. pr.

Păr-Negru), **gojëlidhur** "gură-legată", **gojëmbël** "gură-dulce", **gojëndyrë** "gură spurcată", **gojëprishur** "gură-spartă", **gushëkuqe** "gușă-roșie" (*Erithacus rubecula*), **hundëmadh** "nas-mare", **hundështypur** "nas-turtit", **këmbëkuqe** "potârniche" (lit. "picioare-roșii"), **kokëmadh** "cap-mare", **kojëtrashë** "cap-gros", **lëkurtrashë** "piele-groasă" (cu sensul de "nesimțit, prost crescut"), **qafëkuq** (specie de) "porumbel" (lit. "gât-roșu"), **sybardhë** "ochi-albi", **zemërkeq** "inimă-rea" (= dușmănos, invidios, rânchiunos), **zemërzi** "inimă-neagră", **zemërbutë** "inimă-moale", **zemërgjerë** "inimă-largă" etc.

Am dat mai multe exemple (lista se poate lungi foarte mult) pentru a se vedea că aproape toate au echivalente identice în română. Am inclus în listă și câteva exemple de compuse cu adjective participiale: **dorështrënguar**, **gojëprishur** etc. cu scopul expres de a arăta vitalitatea și extinderea acestui tip de compunere.

Procedeul de formare a compuselor de acest fel este extraordinar de productiv în albaneza populară. K. Cipo (**Rreth disa kompozitive**, în "Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe" [= Despre unele nume compuse, în "Studii asupra vocabularului și a formării cuvintelor în limba albaneză"], I, Tirana, 1972, p. 64-65) a comparat câteva formații cu corespondente indo-europene, distingând prin caracteristici semantice și sintactice compusele albaneze de cele similare din latină și greacă. Al. Xhuvani (**Kompozitat** [= Cuvintele compuse], id., p. 69-70) a pus în evidență productivitatea procedurii în limba populară, iar A. Kostallari (**Kompozitat ekzocentrike të shqipes si tema fjalëformuese** [= Compusele exocentrice din albaneză ca teme de formare a cuvintelor], id., p. 95 ș.u.), care a consacrat compuselor exocentrice un studiu amănunțit, a examinat structura lexico-gramaticală a acestora, semantica lor, vechimea și capacitatea lor de a dezvolta derivate abstracte (de exemplu: **zemërmirë** "inimă-bună" devine, cu un sufix, **zemërmirësi** "bunătatea inimii", lit. "inimă bunătate". După Çabej (SCL, 4, X, 1959, p. 541), absența articolului enclitic la substantiv ca și a celui proclitic la adjectiv ar dovedi faptul că în albaneză "odinioară a existat o schemă unitară formată din substantiv + atribut fără articol între ele: **njeri mirë** "om bun".

Compusele albaneze de acest tip (lingviștii albanezi au adoptat denumirea de **bahuvrihi**, din vechea terminologie indiană) sunt nu numai populare, ci și foarte vechi, dovadă că adjectivul nu este niciodată precedat de articol, de ex. **gojëkeq** "gură-rea", **gushkuq** "gușă-roșie". În documente de limbă albaneză anterioare secolului al XVI-lea, apar nume proprii compuse având aceeași structură: top. **Burmazi** (sec. al XIV-lea), compus din **burrë** "bărbat, om" și **madh** "mare", ambele elemente fără articol (la adjectiv e vorba de articolul proclitic, cf. Çabej, în SCL, 4, X, 1959, p. 543).

Acest procedeu de compunere lexicală comun celor două limbi a fost remarcat doar prin unele exemple izolate de "expresii paralele" de felul: rom. **gură-rea**, alb. **gojëkeq** "bârfitor" (Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, 1940, p. 264).

În cercetarea noastră nu am luat în seamă nici pentru română, nici pentru albaneză, compusele recente sau create prin calc după modele străine, în general compuse savante și, de asemenea, nu au intrat în atenția noastră nici compusele cu adjective care au alt conținut semantic decât cel de calificare. Ne-au interesat numai compusele cu structura substantiv + adjectiv calificativ, care, din multe puncte de vedere, grupează laolaltă cele două limbi.

Considerate comparativ, compusele de acest fel sunt identice în cele două limbi atât ca mod de formare, cât și ca înțeles. Trăsătura cea mai importantă prin care se justifică gruparea românei și albanezei din punctul de vedere al acestui tip de compuse lexicale constă în topica elementelor care intră în compuse: substantivul este urmat de adjectiv (comp., de exemplu, rom. **mână-lungă** și alb. **dorëgjatë** cu lat. *longimanus*, gr. *μακρόχειρ* sau rom. **gură-rea**, alb. **gojëkeq** cu gr. *κακοστομος*). K. Cipo (op. cit., p.65-66) a remarcat că albaneza se opune limbilor persană, greacă și latină în ce privește ordinea cuvintelor din compusele de acest fel; numai greaca acceptă, în unele cazuri, inversiunea termenilor fără ca sensul compusului creat să se modifice.

Deși aceste cuvinte compuse sunt la origine creații ale limbajului afectiv, ordină elementelor componente este cea normală, aceeași ca în limbajul neutru. Adjectivul din structura compusului are, în ambele limbi, valoare de calificativ și se comportă față de substantivul precedent ca un determinant obișnuit.

E necesar să precizăm că în română aceste compuse sunt substantive cu o flexiune proprie așa-numitului "gen comun" (cf. Mioara Avram, "**Genul comun**" în *limba română*, în SCL, XVIII, 1967, nr.5, p.480; Fulvia Ciobanu, op. cit., p.80). În albaneză însă ele apar, de regulă, ca adjective cu funcțiune atributivă sau predicativă: **vajzë mesëhollë** "fată [cu] mijloc subțire", **djalë zemërbardhë** "băiat [cu] inimă albă (= cinstit, sincer, curat). Acordul în gen și număr cu determinatul se realizează numai prin adjectiv, al doilea element al compoziției: **shpirtmadh**, pl. **shpirtmëdhenj** "generos, nobil" (lit. "suflet mare"). "Acest mod de formare a cuvintelor este extraordinar de productiv în limba albaneză, mai ales adjective care se folosesc pentru a caracteriza pe oameni, însă nu lipsesc cazurile și pentru celelalte ființe sau pentru lucruri, iar ca întrebuintare domină întrebuintarea în comparație cu cea atributivă" (Ali Dhrimo, **Formimi i mbiemrave në gjuhën e sotme shqipe**, în SF, XXVI, (IX), 1972, 3, p.76). Trebuie remarcat însă că substantivizarea compuselor nu este exclusă nici în albaneză: **një dorëthatë** "uno sfaccendato, un pigro, un ozioso" (Leotti, s. i. **thatë**); **sofra e zemërbardhit** "masa generosului, nobilului" (lit. "inimă albă"); **shqiptare, o gunëbardhë...** "albanezule, mintan-alb"; **o kaur'o kokëthatë** "o ghiaur, o cap-sec" (cf. Kostallari, op. cit., p. 102; alte exemple, ibid. p. 99 ș.u.). Primul termen, substantivul, rămâne neschimbat, indiferent de număr, gen sau caz și nici nu se articulează. Toate aceste trăsături, la care se adaugă cea semantică (exprimă unități de sens), dau statut de compuse acestor cuvinte.

E necesar să precizăm că și în română astfel de compuse pot apărea cu valoare adjectivală, ca în albaneză, mai exact cu valoare apozitivă, ca în texte folclorice lirice: "**Mândră, mijloce subțire**", "**Moș Radule, barbă-sură**" (v. și Gram.Acad., II, p. 129, unde se consideră că inițial construcția a fost prepozițională: **cu barbă sură**).

În amândouă limbile, aceste compuse sunt afective. Dacă în română ele privesc aproape în exclusivitate limbajul popular afectiv, în albaneză, unde procedeul compunerii substantiv plus adjectiv s-a dezvoltat enorm, era și firesc ca compusele respective să ajungă, în bună măsură, neutre din punctul de vedere al afectivității. Cele cu corespondente în română, adică cele care se referă în special la individul uman, au conținut afectiv clar, în sensul că exprimă calitatea prin ironie, batjocură, admirație etc. Evident, caracterul afectiv al acestora se explică atât prin sensul elementelor componente și al termenului referențial, cât și prin figura de stil care stă la baza creării lor.

ELEMENTELE LEXICALE AUTOHTONE ÎN DIALECTUL AROMÂN

Se știe că aromâna posedă astăzi mai puține elemente autohtone¹ comune cu albaneza decât posedă dacoromâna. Constatarea aceasta pare surprinzătoare, pentru că ne-am aștepta ca, dimpotrivă, dată fiind conviețuirea de lungă durată pe același teritoriu sau pe un teritoriu mai învecinat a aromânilor cu albanezii, concordanțele lexicale străvechi aromâno-albaneze să fie mai multe și mai frapante decât cele dacoromâno-albaneze. Istoria relațiilor dintre cele două limbi ne oferă o situație identică, dar de astă dată din punctul de vedere al nivelului dialectal al albanezei: concordanțele dintre dialectul tosc și română sunt mai numeroase decât cele dintre dialectul gheg și română, deși toșca se vorbește în partea de sud a Albaniei, deci pe un teritoriu mai depărtat de cel românesc decât teritoriul gheg. Fiind vorba însă de elemente de substrat, lucrurile trebuie considerate din perspectiva românei comune, de dinainte de separația ei dialectală, când, foarte probabil, toscii locuiau într-o regiune situată undeva mai la nord-est de actuala Albania. Trebuie adăugată, totuși, o observație importantă a lui Eq. Çabej potrivit căreia, în perioada preliterară a albanezei, dialectul tosc a inovat mai mult, iar cel gheg a fost mai conservator. Mai târziu, situația a fost inversă, adică inovațiile s-au produs mai cu seamă în aria nordică (ghegă) a acestei limbi (v. exemple în SCL, 4, X, 1959, p. 528-529).

Problema raporturilor străvechi aromâno-albaneze nu a fost încă cercetată separat, ci numai în cadrul general al relațiilor lingvistice româno-albaneze, probabil din considerentul pe deplin valabil că, prin ea însăși, aceasta nu ar reprezenta o importanță deosebită. Din punct de vedere metodic, cercetarea specială a elementelor lingvistice străvechi aromâno-albaneze poate asigura un grad de certitudine mai mare în legătură cu fondul autohton general al limbii române.

Explicația absenței unor elemente lexicale autohtone în aromână s-a dat printr-o alternativă construită din ipoteze: sau elementele respective nu au existat niciodată în aromână sau au existat cândva, dar au dispărut cu vremea.

Prima ipoteză presupune caracterul dialectal al acestor cuvinte în româna comună, iar cealaltă are în vedere unele consecințe ale bilingvismului sau, în general, ale suprapunerilor lexicale în aromână.

După părerea noastră, o dată întocmită lista exhaustivă a elementelor autohtone care lipsesc în aromână, se impune cercetarea originii cuvintelor prin care au fost înlocuite cele care au dispărut sau, în general, cercetarea originii cuvintelor prin care au fost denumite în aromână sensurile corespondentelor dacoromâno-albaneze. Studiarea influențelor albaneză, greacă,

1 Dintre elementele lexicale autohtone ale românei, vom reține, în această lucrare, numai pe cele care își găsesc corespondente în albaneză.

bulgară asupra aromânei este, în acest caz, necesară. De asemenea, comparația interdialectală și cercetarea istorică a seriilor sinonimice ne ajută la reconstrucția fondului lexical autohton unitar al românei comune.

Materialele de aromână de care dispunem astăzi ne creează îndoieli în ce privește existența sau inexistența unora dintre elementele autohtone în acest dialect. De exemplu, Th. Capidan, el însuși aromân de origine și bun cunoscător al graiurilor aromâne, scrie² că nu cunoaște în dialectul său un cuvânt ca **a bucura**, pe care l-au înregistrat totuși unii cercetători de dinaintea sa. Exemple de acest fel se pot da încă. Ar rezulta de aici că unele elemente autohtone au în aromână circulație regională. Nu este exclus însă nici faptul ca unii cercetători mai vechi, influențați de dacoromână, să fi introdus în materialele de aromână publicate elemente caracteristice dacoromânei.

În scopul de a cerceta soarta cuvintelor autohtone în aromână, în ianuarie 1966, cu ocazia unei călătorii de studii în Albania, am făcut o anchetă lingvistică la aromânii din această țară, în următoarele cinci localități cu graiuri aromâne diferite: Stan Kërbunarë (rn. Lushnja), Peshta (rn. Fieri), Selenica (rn. Vlora), Përmet (rn. Përmet) și Drenova (rn. Korça). Am evitat cu bună știință zona nordică a Albaniei, pentru că, după cum se știe, aromânii lipsesc acolo aproape cu totul. Pentru aceasta se poate consulta harta care însoțește excelentul studiu al lui N.Saramandu privind răspândirea aromânilor în toate țările balcanice³. Credem că aromânii au evitat nordul Albaniei cel puțin din două motive: unul religios (albanezii din nord sunt mai cu seamă catolici, iar cei din sud, ortodocși, dar și musulmani) și altul economic: sudul Albaniei este ideal pentru păstorit, ocupație de căpetenie a aromânilor. Cu un chestionar întocmit pe baza unei liste de elemente lexicale considerate sau presupuse autohtone, am anchetat un număr de 24 de persoane, bărbați și femei, de diferite vârste și ocupații. Subiectele informatoare cele mai interesante au fost păstori bătrâni. La Drenova, am anchetat și sărăcăcenii, veniți în Albania din nordul Greciei, încă din anii războiului.

Discuțiile cu aromânii le-am purtat în limba albaneză pentru a nu sugera răspunsul așteptat. Am folosit întrebările indirecte (în cazurile posibile, însoțite de gesturi) și, rar, întrebările directe. Nu am evitat însă nici discuțiile în aromână, pentru a mă convinge pe deplin de existența sau inexistența în graiul lor a cuvintelor autohtone. În cursul anchetelor, am fost asistat permanent de Emil Lafe, lingvist de la Facultatea de Filologie a Universității din Tirana.

Materialul obținut în urma acestei cercetări ne prilejuiește observații interesante în legătură cu dispariția, în aromână, a unora dintre elementele lexicale autohtone, cu înlocuirile de cuvinte datorate influențelor (în special albaneză și neogreacă), cu concurența sinonimică, cu evoluțiile formale și semantice etc., permițându-ne, totodată, enunțarea unor concluzii generale asupra raporturilor lingvistice româno-albaneze. Pentru că ancheta noastră nu a putut fi extinsă și asupra celorlalte zone balcanice cu populație aromânească, am fost nevoiți ca, în

2 Th. Capidan, *Raporturile albano-române*, în DR, II, 1921, p. 463.

3 N. Saramandu, *Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică*, în SCL, 3, XXXIX, 1988, p. 225 ș.u., harta.

expunerea aceasta, să facem în mod permanent apel la materialele și rezultatele cercetărilor anterioare.

Elementele lexicale culese de noi concordă, în cazurile posibile, cu cele înregistrate de Th. Capidan⁴ și de Al. Rosetti⁵.

În prima parte a lucrării, vom expune materialul cules însoțindu-l de observațiile pe care le ridică fiecare cuvânt cercetat, urmând ca, în partea a doua, în cadrul concluziilor, să grupăm datele anchetei în funcție de ordonarea pe care o impune problema generală a raporturilor lingvistice româno-albaneze. Pentru detalii privind cuvintele românești provenite din substrat, poate fi consultată lucrarea noastră *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983.

Baci e un cuvânt necunoscut în aromâna din Albania. Am înregistrat numai sinonimele⁶: **cășăru**, **keșăr**, **kișăru** D, C, Pr, **bağëği** P, **čilinicu** S. Cei mai mulți cercetători notează însă pe **baci** în aromână (cf. Papahagi, DDA, p. 189; Capidan, DR, II, p. 459: **baci** e un element balcanic extins din română) și meglenoromână (Capidan, Megl., III, p. 36). Cuvântul a dispărut din aromână din cauza concurenței lui **cășar** (lat. *casearius*), poziția în vocabular a acestuia din urmă fiind întărită de o întreagă familie: **cașu**, **cășare**, **cășărie**, **cășeat** etc. (**Cășar**, cu diverse variante fonetice, e notat ca general în aromâna din Albania de către Al. Rosetti, *Cercetări*, p. 63). O situație similară ne întâmpină în albaneză: **baç**, **bac** "cel care prepară brânza la stână" e folosit rar, foarte frecvent fiind **djathar**, derivat din **djathë** "brânză". De observat că nici unul dintre aromânii anchetați, deși toți vorbesc albaneza, nu a cunoscut termenul alb. **baç**, **bac**. La dispariția arom. **baci** au contribuit și termenii **čilinicu** și **bağëği**. Primul provine din **čelnic**⁷ "proprietar de turme", cu modificări semantice normale, iar cel de-al doilea din **bağë** "locul unde se face brânza; stâna" (cuvânt înregistrat de noi; v. și Capidan, *op. cit.*, p. 459), cu suf. **-ği** (<tc.-ği); comp. alb. **baxho-ja** "1. cel care face brânza la stână; 2. locul unde se face brânza la stână" (cf. Fj. shq., s.v.).

Balaur nu este cunoscut în aromână. Capidan (în recenzia din DR, II, p.810, la art. lui N.Jokl, *Vulgărlat. Im Alb.*, -**bollë**-, din ZRPh, XLI, p. 228-233), notează un n. pr. arom. **Balaura**, răspândit ca antroponim și la greci. În toate punctele anchetate am înregistrat cuvântul **bulăr(u)**: "șarpe roșu, șarpe cu ochii închiși, care nu vede"⁸. În C, am notat și **sulvâl** "șarpe lung", iar în P, **sughëtu mare** id., cuvinte care nu figurează în dicționarele românești. S-a susținut, cu o întreagă arhitectură etimologică, faptul că arom. **bular** provine din albaneză (vezi în special Jokl, *art. cit.*, și Barić, *Albanorum. St.*, p. 3 ș.u.). După părerea noastră, s-ar putea ca **bular** să fie o formă mai târzie, evoluată din **bălaur**, cu labializarea lui **ă** neaccentuat după consoană

4 Th. Capidan, *op. cit.*; id., *Fărșerojil*, în DR, VI (1929-1930), p. 1-210.

5 Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, București, 1930.

6 Folosim următoarele abrevieri pentru numele localităților anchetate: C = Stan Kërbunarë, P = Peshta, S = Selenica, Pr = Përmet, D = Drenova. Întrucât problema care ne interesează aici este de lexicologie, vom da cuvintele în transcriere aproximativ literară, utilizând notația fonetică numai în cazurile strict necesare.

7 **Čelnic** (< v. sl. **čelŋnikŭ**) < **čelnic**; deplasarea accentului, efectuată după modelul derivatelor în **-nik**, a îngăduit trecerea lui **e** la **i**: **čelnic** și disocierea grupului consonantic în prin interpolarea lui **i**.

8 În Pr ni s-a spus că e un șarpe gros și orb, care numai în ziua de Sf. Gheorghe, 23 aprilie, deschide ochii și vede.

labială sau prin asimilație cu u următor (exemple similare la Capidan, Arom., p. 221-223: **funtănă**, **fumeal** 'ă, **bugat** "băgat", **multseadză** (< **măltseadză** "vărsat"), **primuveară** "primăvară", **púpuză** "pupăză" etc.). Cât privește finala -ru, cuvântul s-a integrat la normă silabică generală a poziției finale: silaba -ur a devenit -ru, deci: **bălaur** > **bulaur** > **bularu** (ca și **sămbur** > **sămburu**). Din aromână, **bular** a intrat și în albaneză: **bullar**. Foarte probabil că și sârb. **blavor**, **blavur** etc. provine din rom. **bălaur**. (Cum s-ar explica altfel metateza lui l din forma sârbă ?) Rom. **bălaur** trebuie comparat cu alb. **bollë**, ambele forme aparținând unui prototip comun. În graiul arbăreșilor din Italia nu există termenul **bullar** (vezi E. Giordano, *Fjalor i arbëreshëvet t'Italisë*, Bari, 1963), ceea ce ar proba că, în albaneză, **bullar** nu e prea vechi. Deci **balaur** este o formă veche, care a existat și în aromână.

Baligă apare, în punctele anchetate de noi, cu formele: **bal'gă** C, P, **bálike** Pr, **báligă**, D, **baigă** S. Sensul este același ca în dacoromână: "excrementele animalelor mari" (comp. **căcărădză** sg., **căcărădză** și **căcărădz** pl. "excremente de oaie și capră" și **căprói** S "gunoi de capră"). Numai forma **baligă**, auzită la sărăcăcenii din Drenova, este identică cu cea dacoromână (Alb. **báligë**, dată de Meyer, Alb. St., V, p. 69, de la albanezii din Grecia, ar fi, după Capidan, DR, II, p. 468-469, de origine aromână). Forma **bal'gă**, cu l', este fie împrumut recent din albaneză: **balgë** (în albaneză, l este rostit palatal), fie o adaptare a lui **baligă** la pronunția albaneză. În **bálike**, notat și de Weigand (Ol.-Wal., p. 47), velara sonoră g din silaba finală s-a asurzit sub influența dialectului tosc (comp. la arbăreșii din Italia, tosc de origine: **bal'kë-a**, **balk-u** "sterco bovino", alături de **balgë-a**, id., Giordano, op. cit., p. 23). **Baigă** este împrumut direct din albaneză: **baigë**.

Baltă e necunoscut în punctele anchetate de noi. Am obținut răspunsurile: **múzgă** "nămol de uns pe jos, noroi, mocirlă" (în toate localitățile; comp. alb. **muzgë** id. < v.sl. **muzga**; dr. **mâzgă** id.), **burim** "baltă, apă stătută; fântână naturală, neconstruită", C, P (din alb. **burim** "izvor"), **pélgu** "apă stătută" Pr, **pleg** "loc cu apă, groapă cu apă" D (din alb. **pellg** id.); **mučesără** "loc mlăștinos, mocirlă" Pr, **locăce di apă** "baltă" P. Cuvântul **baltă**, asupra etimologiei căruia există o bibliografie impunătoare, este atestat în aromână de toate cercetările făcute până acum, chiar și în onomastică, denumind un munte și un râu (cf. Capidan, în LL, III, 1946, p. 5). Totuși, noi nu l-am întâlnit în graiul aromânilor din Albania, deși am folosit și întrebarea directă. Disparația lui din aromână din Albania s-a petrecut târziu, dovadă fiind împrumuturile relativ recente din albaneză: **pelg**, **plegu** (cu metateza lui l), **burim**, **muzgă** (prin intermediu albanez sau direct din slavă ?). Foarte probabil aromânii din Albania au pierdut pe **baltă** "apă stătută" din cauza ușoarei deosebiri semantice față de alb. **baltë** "noroi, mocirlă". Vom vedea mai departe că și în alte cazuri identitatea formală dintre cuvântul aromân și corespondentul albanez și deosebirea de înțeles dintre ele au dus fie la dispariția cuvântului aromân, fie la adaptarea semantică a acestuia la cuvântul albanez.

Barză. Pentru sensul de "cigogne", cunoscut numai în dacoromână, aromână a împrumutat pe **leléc** (cu variantele înregistrate de noi: **luléc**, **liléc**, **lelíc**) din una din limbile balcanice (comp. gr. **λέλεξας**, bg. **lelecu**, sb. **lejek**, **lelek**, alb. **lejek**, alb. tosc. **lelek**, tc. **leilek**). (În limbile balcanice, cuvântul provine din turcă, iar în aromână, cel mai probabil, prin intermediu albanez). În rom. com. **bardz** era un adjectiv cu sensul "alb" (cf. SCL, 2, XVII, 1966, p. 214-215). În ancheta noastră am înregistrat rar (numai cu întrebarea directă, la subiectele în

vârstă) cuvântul **bardz**, doar în localitățile din sudul Albaniei (Përmet și Drenova), ca adjectiv cu sensul apropiat de cel primitiv și numai în construcții proprii graiului păstoresc (la fel se întâlnește și în dacoromână, cf. SCL, loc. cit.): **peru bardz** (despre capre) "peru misticat lai cu roșu, poati și galbinu" (subiectul din Përmet), **oale bardză** "oale cu lână neagră-albă, pestriță" (comp. **oale ôcșpă** "oale albă cu capul lai"; dr. **oacără**, alb. **vakërë**), **mular bardzu** "catâr alb cu negru" (comp. **mular sivă** "catâr alb", ca și megl. siv "cenușiu" din bg. siv "cenușiu"; **mular murgă** "catâr roș-negru") la subiectele din Drenova.

Foarte probabil că pentru evitarea sinonimiei cu **alb** (lat. **albus**), arom. **bardzu** și-a modificat sensul (în general "pestriț") și și-a restrâns folosirea, chiar în limitele românei comune, la limbajul păstoresc. La dispariția cuvântului, în plin proces, contribuie și identitatea formală cu alb. **bardhë** "alb". De remarcat că cuvântul a intrat din aromână și în albaneza de sud: **barxë** (m. **barx** -i) = dhi gjysmë e zezë, gjysmë e bardhë "capră jumătate neagră, jumătate albă" (cf. Menella Totoni, în "Studime filologjike", XIX (II), 3, 1965, p. 118). Fonetismul **x** (= **dz**) și sensul deosebit nu se explică, în albaneză, decât ca împrumut aromân. În treacăt fie spus, lângă Tirana e un munte numit **Barza**, probabil un termen aromânesc.

Bască "totalitatea lânii tunse de la oaie" este unul din cuvintele fondului autohton generale în aromână, dar incidentale (atestare rar sau numai în textele vechi) în dacoromână. E atestat în dacoromână, o singură dată, în **Psaltirea Schelanaș**, II, p. 140, ps. 71, ed. I.A. Candrea: "Deștinge-va ca ploaia spre **bască** // și ca picătura ce pică în pământu". În celelalte versiuni ale Psaltirii, apare **lână**.

Cuvântul **bască** l-am înregistrat în toate localitățile anchetate. În C, a fost rostit în sintagma: **bască di yănă** (comp. alb. **një bashkë lesh** "bască de lână", Fj. shq., p. 30). În nici un punct anchetat, cuvântul nu ne-a apărut afectat de fonetismul **ș** al corespondentului albanez (alb. **bashkë**, dial. **mashkë**). Ocupația aproape exclusiv păstorească a aromânilor din Albania este cauza esențială a menținerii viabilității cuvântului **bască** în acest dialect.

Bâlc "flaque, mare, boubrier" este atestat numai în dacoromână, regional. (Exemplele din DA, s. **bâlc**, sunt din texte moldovenești). În aromâna din Albania, am înregistrat termenul **pelgu** (di apă), **pleg**, **plegu** (cu metateză), împrumutat mai târziu din albaneză (comp. alb. **pellg**, **pellk**, v. alb. **pellëg**). În celelalte graiuri aromâne nu este cunoscut, așa încât nu putem avea nici o dovadă că cuvântul ar fi fost general în româna comună. Dificultăți de ordin fonetic se opun derivării lui **bâlc** din alb. **pellg**, **pellëg**.

Brâu apare cu formele : **brănu** C, **băru** S, **bəpu** Pr, D (compară cu formele înregistrate de Al.Rosetti, Cercetări, p. 53), interesante prin aceea că ajută la reconstrucția unei forme sigure în româna comună: **brănu**. Sub influența albaneză, **rn** > **ř**, **ρ**⁹ (vezi detalii asupra lui **brâu** în SCL, 2, XVII, 1966, p. 210-211).

Bucura vb. a fost înlocuit prin **hârșescu** (cu var. **hărăsestu**¹⁰ Pr, **hrâșescu** S, **hârșescu** D), de origine neogreacă (**χαίρω** id.), ceea ce înseamnă că la o epocă mai veche cuvântul exista

9 Prin **ř** notăm pe **r** apical cu vibrații puternice, iar prin **ρ**, pe **r** uvular caracteristic femeilor fărșerote și sărăcăcenilor.

10 Formă refăcută după pers. a II-a și a III-a sing.: **hărăsești**, **hărăsește**, la același informator.

și în aromână. Cercetările mai vechi deja îl atestă atât în aromână cât și în meglenoromână (vezi expunerea noastră pe larg din SCL, 2, XVII, 1966, p.214). Sensul străvechi de "frumos" al rom. com. **bucur** adj. este menținut, în aromână, de **mușat** (de origine latină), pe care l-am înregistrat în toate localitățile anchetate și care există, după cum se știe, și în dacoromână. În legătură cu substituirea lui **bucura** printr-un cuvânt grecesc, e de notat că foarte multe cuvinte aromânești care exprimă stări sufletești sunt de proveniență neogreacă: **ayăpisescu** "iubesc", **amărtipsescu** "păcătuiesc", **lăhtare** "spaimă, groază", **cupusescu** "poftesc", **ilpidă** "speranță", **harăuă** "bucurie", **eftihie** "fericire", **đistihie** "nenorocire" (vezi numeroase alte exemple la Papahagi, DDA, indice, p. 1172 ș.u.).

Bunget, derivat dintr-un rom. com. **bung** "stejar" cu suf. -et, nu există în aromână. În localitățile anchetate ni s-a răspuns: **cupači(u)** "stejar" și, rar, **árbur** P. În dacoromână, **bung** trebuie să fi dispărut destul de târziu. Dovada o constituie numeroasele derivate toponimice și antroponimice (v. Iorgu Iordan, *Top. rom.*, 1963, p. 69). Există chiar top. **Bungu**, **Bunga** în Oltenia de nord-vest. Dacă **bung** a existat și în aromână, lucru greu de dovedit, concurența sinonimică a acționat mult mai devreme, impunându-se termenul generic **cupaciu** sau **arbur**. Și în albaneză, **bung** e foarte rar folosit astăzi, fiind înlocuit cu genericul **lis** "copac în general; lemn"¹¹. De observat că, dintre speciile de arbori, stejarul este denumit în dacoromână prin cele mai multe sinonime: **jip**, **gorun** etc., iar termenul generic **lemn** (calc după slavă ?) e atribuit, întocmai ca albanezul **lis**, în special stejarului. Aromânii au împrumutat din albaneză cuvântul **đușcu** "tufiș; stejar" (<alb. **dushk-u**).

Căciulă. Am înregistrat termenii: **căčiúuă** C, P, S, **căčiúlă** D, **kíčiúlă** Pr, **căsúuă** P. Cuvântul există și în meglenoromână: **cătsuuă** (Capidan, *Megl.*, III, p. 66). Velarizarea lui l în **căčiúuă** este specifică graiului fărșeroșilor. În **căsuuă**, vedem un împrumut albanez recent (**kësulë**), dar mai sigur o încrucișare a termenului fărșerot cu corespondentul albanez. După Capidan, DR, II, p. 481, alb. **kësulë** ar fi de proveniență românească, cu redarea lui č prin s. (Pentru alte etimologii, vezi Rosetti, ILR, II³, p. 110).

Călbează, gălbează. Formele înregistrate de noi: **gălbáză** P,S, **gălbádză** Pr, **gălbádză** D par împrumuturi recente din albaneză (**këlbázë**, **gëlbázë**) sau, dat fiind fonetismul vechi **dz**, contaminări ale rom. **gălbează** cu alb. **gëlbazë**. Informatorii noștri înșiși au precizat că cuvântul e albanez. Nu am întâlnit forma cu -ează, constatare pe care o face și Capidan, *op. cit.*, p. 530. Am notat însă și formele: **mulťádză** S (<alb. **malcoj** "iritare una ferită" ?) și **muceără** C, P, S (la Papahagi, DDA, p. 707, cu sensul de "mocirlă"), ambele însemnând "gălbează, boală de ficat la oi".

E interesant de observat însă că forma **gălbáză** ne întâmpină des și în dacoromână, evident, în graiurile de est, în care b este rostit mai dur (comp. **să iubască**, **să păgubască**, din Moldova). În felul acesta s-ar putea explica și pronunțarea din aromână. În DA, s. **gălbează**, din cinci citate, trei conțin varianta **gălbáză**.

Cătun, cunoscut cu înțelesuri înrudite în toate limbile balcanice (cf. Rosetti, ILR, II³, p. 111), nu apare totuși în aromâna din Albania. Nici cercetările anterioare nu-l relevă. Nu am

11 Însoțitorul meu, Emil Lafe, cunoștea cuvântul **bung** numai din cercetările lingvistice. Pe un drum de munte, mi-a arătat un stejar, spunându-mi că acesta se cheamă în albaneză **lis**.

întâlnit nici expresia **nu fațe cătună** "nu este de nici un folos", dată de Capidan, *op. cit.*, p. 507. În toate localitățile anchetate ni s-a răspuns: **horă, hoară (nîcă)**. Cuvântul **cătun** există însă în meglenoromână (cf. Capidan, *Megl.*, III, s.v.). Dacă acceptăm ideea lui Jokl (*Indogerm. Forsch.* XXXIII, p. 420-433) că alb. **katund**, la origine participiul verbului **ndeń** "întind", însemna la început "cort, locuință", ni se pare foarte probabil ca cuvântul să fi existat cu acest sens primitiv și în graiul aromânilor. Sedentarizarea aromânilor s-a efectuat mai de timpuriu în regiunile grecești, ceea ce explică împrumutul lui **hoară** din greacă (*χώρα*). E greu de admis împreună cu Capidan (*Românii nomazi*, Cluj, 1926, p.158, 168) că în **Lakatun**, numele unei localități albaneze din munții Tomor (în centrul Albaniei), trebuie văzut rom. **la cătun**, deși în preajma Tomorului sunt multe așezări aromânești. Totuși, vezi articolul consacrat lui **cătun** din studiul privind transferul în onomastică al cuvintelor autohtone (în acest volum).

Existența cuvântului în urmele de limbă ale vlahilor medievali (cf. S.Dragomir, *Vlahii*, p. 114-115) și în limbile balcanice constituie un argument puternic că el a existat cândva și în aromână.

Ceafă, împreună cu alte cuvinte (vezi mai jos), pune o problemă extrem de interesantă în legătură cu istoria raporturilor albano-aromâne. Aromâna, venind în contact intim cu albaneza, după despărțirea de dacoromână, a împrumutat din albaneză, pentru denumirea părții de dinapoi a gâtului, cuvântul **dzvercă** C, **zvercă** P, Pr, D, **zercă** P, S (< alb. **zverk, xverk** "ceafă"). Vechiul **ceafă** a fost reamenajat, formal și semantic, sub influență albaneză: **keafă** "gât, partea corpului care unește capul cu trunchiul" (după alb. **qafë** id.). Exemple de acest fel ne dovedesc că contactul cu albaneza a determinat uneori o primenire a fondului lexical autohton aromân, proces asemănător cu cel petrecut în Romania occidentală, unde elemente latine mai noi au dus la dispariția unora dintre cele moștenite.

Arom. **keafă** a intrat însă în concurență cu **gușă, gușe**, înregistrat în toate localitățile cu sensul de "partea anterioară a gâtului; gât în general" (**gușa u cauu** "gâtul calului", **gușa li qi** "gâtul oii"). De asemenea, cu **gurmadz**, înregistrat și cu sensul de "gât" (cf. și Rosetti, *Cercetări*, p. 65).

Cioară e necunoscut în aromână. În punctele anchetate ni s-a răspuns: **găje** P, Pr, D, **corbu** P, C, **sořă** S (< alb. **sorrë**). Unii cercetători îl înregistrează pe **cioară** în aromână (vezi Papahagi, DDA, p.358), dar ni se pare suspect. Dacă a existat în aromână, ceea ce e greu de probat (totuși, apare în toponimie, denumire a unui munte lângă Samarina și a unei coline în Epir, dispariția lui se datorește lui **gaie** (< lat. * **gala**), care s-a impus. De adăugat și omonimia cu **cioară** "sfoară groasă" (de origine latină ?).

Cioc. Nu l-am întâlnit la aromânii din Albania decât cu sensul de "ciocan" (comp. alb. **çok** "ciocan"). Am notat însă termenii: **sk'ep** C, P, S (din alb. **sqep** "cioc") și **cărăntănă** Pr, D. (Ultimul termen, cu variante fonetice, și la Rosetti, *Cercetări*, p.33). **Cioc** apare însă la diverși cercetători (cf. Papahagi, DDA, p. 358).

Ciucă apare în două puncte (Pr, D) din sudul Albaniei, cu sensul de "vârf de munte mic; munte mic", mai apropiat, semantic, de alb. **çukë** "vârf de munte" decât de correspondentul din celelalte limbi balcanice. Același sens are **çukë** și la arbăreșii din Italia, cf. Giordano, *op. cit.*, p. 63.

Ciuf (comp. alb. *çufkë, xhufkë*, Fj. shq., p. 70) ne întâmpină, în localitățile anchetate, numai cu forma *giufcă* "ciuf, smoc de păr legat, părul legat la spate", împrumutată, evident, din albaneză.

Ciump. Am întâlnit numai sinonimele parțiale: *sk'in(u)* "spin, ghimpe, măracine" (în toate localitățile), *suŭă* "ciump, sulă" P (< lat. *sub(u)la*), *cărcóciu* "ciump de lemn, de pământ" S, Pr (cuvânt slav ?), *ġiumbă* "nod, ieșitură, ciump" D (cfr. alb. *xhumbë, xhungë* (< lat. *giumba?* tc. *djoumba* ? cf. Papahagi, DDA, p. 537). Nu am găsit forma *čtun* "spin, măracine" (dată de Mihăileanu, p. 121), care ar putea fi o urmă a lui *ciump*. În toate cazurile, e greu de dovedit că *ciump* (comp. alb. *thump*) a existat în aromână. Se poate observa că aproape toate cuvintele autohtone cu *č* la inițială nu mai există în aromână.

Clut, -ă, șut, -ă. Forma *clut, -ă* nu există la aromâni. Am notat numai *șüt, -ă* (cu *ü*, sub influența alb. *shyt, -ë*) C, P, S și *șut, -ă* Pr, D (în punctele extreme ale sudului Albaniei, unde influența grecească e mai puternică). Se vede că cuvântul a fost reamenajat după forma corespondentului albanez.

Coacăză este necunoscut în punctele aromânești anchetate de noi. Unii cercetători (vezi dicționarele lui Dalametra, Papahagi) înregistrează totuși cuvântul, ceea ce ar însemna că există numai în unele graiuri aromâne. Răspunsurile obținute de noi sunt confuze.

Copil e cunoscut în multe limbi balcanice (cf. Rosetti, ILR, II³, p. 112). În aromâna din Albania: *copil, cupil* "copil nelegitim, copil din flori" C, P, *copil'e, cupilă* fem. "fată servitoare" S, D (pentru masculin: *uzmekār* "băiat servitor", dar și fem. *uzmekāră* "fată servitoare" Pr, din alb. *hyzmeqar* "servitor", de origine turcească). Am întâlnit cuvântul cu *p* nepalatalizat (în cercetările anterioare, mai des *cok'il*, cf. Papahagi, DDA, p. 303), fiind, probabil, un împrumut recent (comp. alb. *kopil* "băiat servitor, ngr. *χοπέλι* "slugă"). În Pr și D, pentru "copil din flori" apare *doč* (din alb. *doç* "bastard"). Capidan (LL, III, 1946, p. 64) menționează și numele *Cok'il'i* al unui sat aromânesc.

Curpen. Am obținut formele: *cұлpră* C, P, S, *curpán* Pr, *cúrpan* D (de adăugat și megl. *cúrpan*), cu sensul "viță de vie sălbatică". Comp. alb. *kulpër* (de unde arom. *culpră*), *kurpër, kurpën* id. În alb. din Italia: *kurpër, kurpur* "vitalba", Giordano, op. cit., p. 215. Fonetismul cu *r* sau *l* în prima silabă a cuvântului albanez nu ne poate proba nimic în legătură cu originea cuvântului, modificarea fiind posibilă și într-un sens și într-altul.

Cursă. Am înregistrat termenii: *čark(u)* "cursă de prins vulpi, iepuri, șoareci" (în toate localitățile anchetate; comp. alb. *çark* id.), *lač* id. Pr, D (din lat. *laceus, -um*, cf. CDDE, p. 145), *curčă* S (după alb. *kurthë*). Nu este exclus ca în aromâna mai veche să fi existat și *cursă*, dispărut, probabil, din cauza asemănării cu alb. *kurthë*.

Druete, cunoscut numai în Gorj (nordul Olteniei), nu apare în aromână. Singura atestare în dacoromână (Pașca, "Analele Acad. Rom.", seria 3, III, p. 218) ni se pare suspectă (nouă, ca gorjan, nu ne este cunoscută), deși nu este imposibil împrumutul din albaneză, cu o formă de plural (alb. *drutë*, plural masc., sau neutru singular interpretat ca plural din cauza formei identice cu a pluralului masculinelor; în dacorom. cuvântul a fost apoi adaptat la formele derivate cu suf. *-ete*). Și albaneza a împrumutat din română cuvântul *lemnj* "Garnwinde, Haspel" (< rom. *lemne*, pl.), cf. Jokl, *Rumänisches im Albanischen*, în "Revista filologică", Cernăuți, an II, nr. 3, 1929, p. 246.

Fărâmă. Am înregistrat, în toate punctele anchetate, numai forma **sărâmă** (neatestată până acum), rezultată dintr-o contaminare a lui **fărâmă** (mai vechi **fărâmă**) cu alb. **thërrime**. Numai astfel se pot explica **Ĥ** (apical vibrant) și **ă** accentuat din a doua silabă a cuvântului. Forma **sârâmă**, **sărâmă** nu am întâlnit-o în Albania. Deci în aromână a existat o formă **fărâmă**, proprie românei comune (comp. **fărămitură**, la Dalametra și Nicolaide, **fărnu** vb., la Mihăileanu).

Fluier apare cu formele: **fuléru** C, P, **făléru** S, **fleru** D (neatestate până acum). **Fuleru** se explică din **fluieru** cu metateza lichidei, fenomen obișnuit la aromânii din nord: **bărnu**, **cărțun**, **fărnu**, **culčescu** etc. (Capidan, Aromânii, p. 362). Această metateză a fost ușurată, probabil, și de forma albaneză: **fyell**, **fyel** (dar comp. și alb. Italia **flojerë**, Giordano, op. cit., p. 124, ca dacorom. **fluier**, **floieră** și arom. **fluér**, **fluieră** la Papahagi, DDA, p. 465). În arom. **fleru**, u s-a sincopat, fiind neaccentuat. Pentru sens, de adăugat paralela frazeologică româno-albaneză: rom. **fluierul piciorului** "tibia", alb. **fyell i këmbës** id. Lat. **tibia** reunește ambele sensuri: "fluier; fluierul piciorului". E greu de stabilit o legătură etimologică între **fluier**, **fluieră**, **floieră** (alb. **flojerë**) și alb. **fyell**, **fyel** (cf. Çabej, BUST, 1, 1962, p. 115).

Gard. În afară de **gard**, am obținut în două localități, C și P, la subiecte tinere, forma **garðu** (cu spirantă interdentală sonoră), reamenajată după pronunția albaneză (alb. **gardh**).

Gata. Ni s-a răspuns: (nu escu) **etum** Pr (din gr. **ετοιμος**), **hazăr**, **hazări** în celelalte localități (din tc. **hâzyr** id., intrat și în albaneză: **hazër**). La întrebarea directă, informatorii au precizat că **gat**, **gati** este numai în albaneză. Legătura cu **angătan**, **ngătan** (Capidan, DR, II, p. 463) e greu de susținut (cf. Rosetti, ILR, II³, p. 114). Împrumuturile din greacă și turcă, relativ recente, ale celor două cuvinte, presupun existența adv. **gata** în aromâna veche. E foarte probabil ca înlocuirea lui să se datoreze identității formale și, parțial, semantice, cu corespondentul albanez.

Ghimpe lipsește în aromână, unde a dispărut din cauza sinonimiei cu **spin** (lat. **spinus**). În acheta noastră, am notat peste tot termenul **sk'ínu**.

Ghionoaie apare în aromână cu forma **ghion** (și **ghioni**, cu i după forma articulată albaneză), dar cu sens neclar. Iată răspunsurile primite: "pasăre care trăiește la munte, pe arbori mari, pe fagi; cântă rar, noaptea, dar frumos" C; "pasăre care cântă noaptea, dar rar de tot" P; "cântă noaptea: **giu** ...**giu**, dar numai primăvara" S; "pasăre care cântă frumos către seară, noaptea: **gio** ...**gio** Pr; "pasăre de mărimea unei ciori, care cântă noaptea la munte" D. Cuvântul există cu aceeași formă și în meglenoromână (Capidan, Megl., III, s.v.). Se compară cu alb. **gjon** "otus scops" (rom. pop. **ciul**, **ciof**, **știol**, cea mai mică răpitoare din ordinul "strigelor"). Dacorom. **ghionoaie**, **ghionoi** sunt derivate moționale din **ghion**, general în româna comună (vezi SCL, 2, XVII, 1966, p. 212).

Ghiuj. Forma **ghiuș** (cu ș), înregistrată în C și S, cu sensul "bunic; bătrân de aproape o sută de ani", reprezintă un împrumut recent (căci nu are grupul **gl-** la inițială) din albaneză: **glysh**. Mai răspândite sunt în aromână sinonimele **aușu** și **papu**, care în celelalte dialecte românești nu au existat sau au dispărut. (vezi discuții suplimentare s. **moș**).

Gogă "ființă închipuită cu care se sperie copiii" apare, în aromâna din Albania, cu forme neînregistrate până acum: **gângólu**, **gogólu** C, **gogólu** P, S, Pr, **găgól'** D, împrumuturi ale alb. **gogól** id., de origine slavă (cf. Çabej, SGJ, I, p. 212).

Nu e lipsit de interes să arătăm că în română se află printre termenii de speriat copiii, alături de **gogă**, și **bubă** (comp. alb. *bubë*, ngr. *μπούμπα*) și **vuvă** "strigoi" (comp. alb. *vovë* "sperietoare de copii", cf. Çabej, SGJ, I, p. 79).

Grapă e considerat ca necunoscut în dialectele românești din sudul Dunării. Totuși, noi l-am înregistrat în Albania, într-un singur punct, în P, situat în câmpia Muzăceia, unde s-ar putea explica prin it. **grappa**. În aceeași zonă e înregistrat ca toponim de către Capidan (LL, III, 1946, p. 79). Alături de **grapă**, în P am notat și **leşă** "grapă", cunoscut în toate localitățile : **leşă** C, P, S, **leasă** Pr (și cu sensul "poartă împletită"), **lasă** D (din alb. *leşë*, cu ambele sensuri, la origine sl. *lěsa*). Tot din albaneză, aromâna a împrumutat cuvântul **grip** "undiță, cârlig", înregistrat de noi în Pr și D. Cu alb. **grip** (la origine un plural singularizat, care presupune un sing. **grap**, cf. RESEE, t. I, nr. 3-4, 1963, p. 313) se compară rom. **grapă**.

Gresie. Am înregistrat numai termenii: **grîă**, **grie** C, P (din alb. *grihë*, *grië* "gresie"), **mărcăhnă** P, **mărépă**, **măpépă** S, **mepáhănă** Pr, **măpáhănă** D. Forma **greasă**, notată de unii cercetători (vezi SCL, 2, XVII, 1966, p. 211-212), nu am auzit-o. Nu este însă exclus să existe această formă, dar nu ca un împrumut recent albanez (alb. *gërresë*), cum crede Capidan (DR, II, p. 532), ci ca o urmă din româna comună (comp. dacorom. dial. **greasă**, istrorom. **greșe**, DA, s.v.). Termenii actuali, neînregistrați până acum, sunt împrumuturi târzii.

Hameș nu apare în aromână, unde am înregistrat: **măcătór** C, **măcătúr** P, **măcătós** Pr (cu -os după greacă), **hámăs** (din alb. *hamës*), **zuláp** S (din alb. *zulláp* "animal sălbatic, urât, fioros", comp. și gr. *ζουλάπι* id.). E greu de dovedit că **hameș** (în dacoromână cu numeroase derivate, cf. DA, s.v.) a existat cândva și în aromână. Foarte probabil că e un cuvânt împrumutat mai târziu din albaneză în dacoromână (compară numeroșii termeni, moșteniți, împrumutați din diverse limbi sau creați pe teren propriu, folosiți în dacoromână pentru exprimarea acțiunii de "a mânca"). Nu este exclusă însă nici proveniența dintr-o interjecție primară **ham**, cum a încercat să-l explice Georgiev (*Le dace comme substrat de la langue roumaine*, comunicare la Colocviul internațional de lingvistică românească, București, octombrie, 1964; Id., în RRL, X, p. 75). Mai aproape de adevăr e însă **Hamp** (SF, 1, 1972, p. 82), care explică vb. alb. **ha** "a mânca" dintr-un **ham** < **ho**, cu laringala originară.

Leurdă e necunoscut în aromână. În localitățile anchetate de noi în Albania, ni s-a răspuns: **áju** "usturoi sălbatic" C, Pr, **áju di gumár** S, **părşálidu** Pr, **purşulidz** D (termen neînregistrat până acum). E greu de probat existența lui **leurdă** (comp. alb. *hudhër*, *hudër* "allium cepa") în aromâna veche. Numele populare de plante sunt, în general, extrem de numeroase și de diferite de la o regiune la alta în cadrul teritoriului aceleiași limbi.

Mal nu există în aromână (totuși e dat de Papahagi, DDA, p. 652, dar ni se pare suspect). Noi am înregistrat termenii latini **munte** pentru sensul alb. **mal** și **mardzine**, **dzeană** pentru sensul "țârmur(e)". **Mal** e propriu românei comune (vezi discuția pe larg din SCL, 2, XVII, 1966, p. 215-216). Ca termen topic la aromâni (**Malu**, munte în Epir), înregistrat de Capidan (în LL, III, 1946, p.87), pare, foarte probabil, împrumut albanez.

Mazăre e atestat în aromână de Capidan, cu specificarea "intrebuințat rar" (DR, II, p. 537; cf. Cavallioti, la G.Meyer, Alb. St., IV, nr. 520). Noi nu am întâlnit cuvântul și nici alte cercetări nu-l menționează. În ancheta noastră, ni s-a răspuns cu un termen de origine albaneză:

bizéle "pisum sativum", cf. și ngr. *μπιζέλι* id., tc. *bézelia*). În punctul S, am înregistrat și termenul **mólăr** "măzăriche", care reproduce o formă albaneză dialectală de sud **mollur** (din alb. com. **modhull** "măzăriche"). **Mazăre** (cu forma **madzäre**) a dispărut din aromână probabil din cauză că aromânii, fiind păstori, cultivau rar această plantă.

Măgură. Nu l-am găsit în nici o localitate anchetată, deși Capidan, DR, II, p. 537, îl culege chiar de la aromânii din Albania. Top. **Măgula**, dat de Capidan la aromânii din Macedonia (în LL, III, 1946, p. 87), provine cu siguranță din albaneză. De asemenea, Dalametra și T. Papahagi îl înregistrează în dicționarele lor ca nume comun cu sensul "colline". De remarcă că și corespondentul albanez (**Magulë**) nu mai este folosit astăzi; în Fj. *shq.* nu există. Georgiev, op. cit., susține originea slavă a cuvântului. În evul mediu e foarte răspândit ca nume topic în Balcani și în Carpații nordici (v. Drăganu, Rom., p. 202 ș.u.).

Mărar apare cu formele: **mărăju** C, Pr, **muraj** S. Nu am întâlnit în Albania forma **măral'u**, cu l', dată de unii cercetători. **Mărai** (var. **murai**, cu labializarea vocalei din prima silabă) a fost împrumutat direct din albaneză (**mërajë** și **maraj**) dar s-ar putea să fie și o evoluție normală a lui **măral'u**. Pentru dacorom. **mărar**, comp. și ngr. *μάραρριον* (diminutiv al lui *μάραρρον*). Unele dicționare aromânești (de ex. Dalametra, p. 127) notează termenul **malađru**, **maradıru**, de origine greacă.

Mânzat a fost la origine un adjectiv derivat cu suf. -at din * **mândzu** "animal domestic mic care suge". În aromâna din Albania, l-am întâlnit cu forma **mâzat** "bou tânăr" C (comp. **viçu** "vițel" < alb. *viç-u* id.), **demű** "bou tânăr" (< alb. *dem* id.); **mândzat** "mânz de 2 ani" S (la Papahagi, DDA, p. 697: **mânzat** "junc", **mânzac** "poullain"); **măzat** "vițel de doi ani" Pr. În punctul S și: **mâldzór**, **mădzór**, **măzór** "mânzată de doi ani", **mușkéră** "mânzată". În D, **níóră** "mânzată". După cum se vede, influența albaneză e destul de puternică. Formele **măzat**, **măzat** (fără nazală) se conformează pronunției albaneze (alb. **mëzat** "bou tânăr"), deși absența nazalizării e un fenomen obișnuit în aromână. Forma **mădzor**, **măzor** reproduce alb. **mëzore** (masc. **mëzuer**, -ori) "vacă tânără", iar **mâldzor** a rezultat din contaminarea lui **muldzară** (Papahagi, DDA, s.v.) cu **mădzor**. Pentru **mușkéră**, comp. alb. **mushkóre** (masc. **mushkuer**, -ori) "bivolită tânără". (Asupra lui **mânz**, **mânzat**, **mânzare**, vezi expunerea noastră din SCL, 2, XVII, 1966, p. 216-218).

Moș e cunoscut în aromână numai cu forma de feminin: **moașe**, ca substantiv și adjectiv: **muri moașu** (subst.); **alstă mâl'êre iestă moșă** (adj.) "această femeie este bătrână" S; **mujere moșe** "femeie bătrână" D. Cu aceleași valori morfologice și semantice am întâlnit cuvântul în toate punctele anchetate. În aromână nu s-a putut crea un masc. **moș** (totuși megl. **moș** adj., subst. "bătrân", Capidan, Megl., III, s. **moș**; arom. **moșű**, la Murnu, vezi Papahagi, DDA, s.v., este îndoielnic), pentru că erau deja termenii sinonimi **auș**, **pap**. Dacă am accepta ideea împrumutului din albaneză am considera că în româna comună **moașă** a fost la început adjectiv cu sensul de "bătrân, în vârstă". Asimilat la adjectivele de formă feminină, a fost folosit numai cu substantive feminine, ca azi în aromână. Mai târziu, s-a substantivizat. Se compară cu alb. **moshë** "vârstă" (< alb. com. **motshë**, derivat din **mot** "an"). Sensul de "proprietate funciară moștenită" pe care-l are **moș** în dacoromână, sens care lipsește din albaneză, este o dovadă evidentă că **moș** e moștenit din substrat în mod independent de alb. **moshë** "vârstă". (Pentru

detalii, vezi lucrarea noastră **Vocabularul autohton al limbii române**, 1983, p. 100-102).

Mugur este necunoscut în aromână. Am notat termenii: **bubúče** (di frândză), **băbúče** D, **burbúč** (comp. alb. **burbuqe**, **bubuqe** "mugur", ngr. **μπουμπούχι** "mugure de floare"), **bifcă** S (comp. bg. **пѣпка**). **Mugure** (din care și vb. **anmuguroș**) există însă în meglenoromână (cf. Capidan, Megl., III, p. 97), ceea ce presupune că a fost cândva și în aromână.

Mușcol "catâr", derivat cu suf. -ol din rom. com. * **mușc(ă)** (comp. alb. **mushk-u**, fem. **mushkë-a** id.), e necunoscut în aromână (cf. aceeași constatare la Al. Rosetti, **Cercetări**, p. 31), ceea ce înseamnă că e o formație proprie dacoromânei. Cuvântul **mușcă**, pe care l-am notat incidental (cf. și Capidan, DR, II, p. 541; Papahagi, DDA, p. 719), reprezintă, nu atât forma primitivă românească, cât mai degrabă un împrumut ulterior din albaneză; dovadă în acest sens este răspândirea cuvântului numai la aromânii din Albania. În toate localitățile însă, am înregistrat termenul **mulăre** C, P, Pr, **muțăr** S, **mulără** (și deriv. **mulăric** "mânz de catâr") D (comp. gr. **μουλάρι** id.). Un fem. **mulă** (< it. **mulo**), notat de unii cercetători, nu am întâlnit.

Năpârcă. Am înregistrat următoarele forme: **năpôrtcă**, **năpărtcă**, **năpărcă** C, P, **năpărcătă** P (la un subiect vârstnic), **năpértă** S, **nipértică** Pr, **năpértică** D, toate cu sensul "viperă" (vezi și celelalte variante la Capidan, DR, II, p. 457, 542). Cuvântul există și în meglenoromână: **năprôtcă**, **noprôtcă**, **șăprôtcă** (< **șarpe** + **năprôtcă**). O formă **năpărtcă** există și în dacoromână (vezi Tiktin, DRG, s.v.). Pentru româna comună, se poate reconstrui forma **năpărtecă**, din care se explică mulțimea de variante actuale, comparabilă cu alb. **nepërtkë**, cu t, atestat de Cavallioti (vezi Meyer, EWA, p. 303).

Pârâu nu apare în dialectele românești din sudul Dunării. La aromânii din Albania, am notat termenii: **trëpŭ** C, P, **trapŭ** S, Pr, D (din alb. **trap** "șanț", comp. și bg. **trap** id.), **řăké**, **řăkéje** "pârâu mic, mai mic decât **trapul**" D (din alb. **rrëké** -ja "torent, ogaș", de origine slavă), **râu** P, S, **řeu** Pr. La întrebarea directă, nici un informator nu a cunoscut cuvântul **pârâu**, **părau**. Asupra originii cuvântului, vezi bibliografia esențială la Rosetti, ILR, II³, p. 117-118 și Russu, Etn. rom., p. 372.

Pupăză apare cu această formă în P, iar în Pr și D cu forma **pupă**, comp. alb. **pupëzë**, **pupë** (în meglenoromână **pupeáză**, Capidan, Megl., III, p. 241). Forma **pupă** este împrumut târziu din albaneză.

Rânză se întâlnește în toate localitățile anchetate, cu forma **řândză** "cheagul de la miel, organul care conține cheagul; interiorul stomacului la miel". În P, am înregistrat și forma **řând** (alături de **mură**), intrată din albaneză: **rrënd**. Arom. **řândză** e un cuvânt vechi, căci conține pe dz, dar adecvat la pronunția albaneză cu ř. Despre etimologia alb. **rrëndës** (< **rrëndzë**, cu suf. -zë diminutival), vezi Çabej, "Studime filologjike", XIX (II), 3, 1965, p. 73-74, cu bogată bibliografie. Numeroși cercetători (vezi bibliografia exențială la Rosetti, ILR, II³, p. 118-119) explică pe **brânză** prin **rânză**. Noi nu am întâlnit cuvântul **brânză** în aromâna din Albania (atestat totuși, rar, cf. Capidan, **Aromânii**, p. 159). Trebuie arătat însă că albaneza posedă și cuvintele: **brëndës-a-t**, **përbrëndës-a-t** "organele interne ale corpului, interiorul stomacului la miel folosit pentru cheag". De asemenea, verbele denominative **rrëndos** și **përrënd** (din **rrënd** "cheag") cu sensul "a băga cheagul în lapte pentru a face brânză, a încheaga laptele, a se brânzi".

Acești termeni albanezi trebuie luați în seamă pentru explicarea rom. brânză, după cum presupune Çabej.

Scăpăra. Ne-au întâmpinat formele: scăpărari, C, scăpur P, scăpăru S, șcrupulescu Pr, ultima fiind împrumutată direct din albaneză: shkrep "scapăr" (la Capidan, DR, II, p. 547: șcrăpuescu).

Scrum. În toate punctele l-am înregistrat cu fonetism albanez: șcrum; în D, șcrump și șcrum. E un împrumut recent (cercetările anterioare nu-l înregistrează) din albaneză (alb. shkrumb, var. shkrum "scrum") sau rom. com. scrum (atestat în aromână în toate cercetările de până acum) adaptat la pronunția albaneză cu ș. Aproape toate subiectele anchetate au conștiința că cuvântul a intrat în aromână din albaneză.

Strepede apare în aromâna din Albania cu formele: ștrepsu, ștrepu, strepsu C, streptu, strepsu P, streps S, strepeț Pr, strépăț, strépădz D, toate cu sensul "vierme de brânză", unele neînregistrate până acum. (Comp. și megl. strepij id.: caș cu strepij, Capidan, Megl., III, p. 277). Formele cu ș sunt împrumutate din albaneză (alb. shtrep), iar cele cu s (strepeț, strépădz) ne dovedesc existența cuvântului ca general în româna comună. Comparate cu dacorom. strepede se poate reconstrui o formă mai veche * strepez (cu pl. strepezi, după care un nou sing. dacorom. strepede, cf. Byck - Graur, în BL, I, p. 26). Pentru româna comună acceptăm o formă * strepu.

Știră, rar în dacoromână, e necunoscut în aromână, unde am înregistrat: stêrpă, în toate localitățile și stârk'itâ C, stârk'ie P, stârk'âtâ Pr "care s-a stârpit", birónie Pr, berónie D, "oaie care nu fată deloc" (din alb. beronjë "stearpă"). De observat că știră nu apare nici la Rosetti, Cercetări, p. 32-33. (Aduăgă totuși : iarbă șturcă "iarbă care nu face flori", Capidan DR, II, p. 616). Istoric, știrca "stearpă" a intrat, probabil, din croată: štirkinja "eine Unfruchtbare" (cf. I. Popovici, Dialectele române, IX, Halle, 1909, p. 156). S-ar putea totuși ca știră să fi fost termen general în româna comună, mai ales că e cunoscut și în meglenoromână: štîravă (despre oaie) "stearpă" (Capidan, Megl., III, p. 286). Se compară cu alb. shtjerra, shqerra "miei în turmă" (folosit numai la plural) și cu gr. στειρα (de adăugat și lat. sterilis).

Țarc. Am înregistrat termenii: θarc P "locul îngădit unde se închid iezii" (călivă "locul îngădit unde se închid mieii"), θarcu S "rasă bună de miei, de oi, fel, specie, generație (de oi)", țarcu D, id., cutáru Pr, D "locul îngădit unde se închid mieii și iezii pentru înțârcat (cúrmu "înțârc"). Se observă că țarc este acomodat la pronunția albaneză cu th (alb. thark, dar și cark, comp. gr. τσάρκος). Sensul al doilea, din S, se întâlnește și la corespondentul albanez, de ex.: ky kec është i tharkut të vjemë "acest ied este din «generația» de anul trecut" (Fj. shq., s. thark).

Urdă apare, în aromâna din Albania, cu formele: urdă S, D, Pr, urdă P, urllă S (cu ll velar aproape de u). Alți cercetători notează însă și forma urdă în aromână (comp. și megl. urdă), ceea ce însemnează că urdă, urdă este doar o adaptare la pronunția proprie albanezei.

Despre alb. urdhë, Capidan crede că ar fi un împrumut din aromână (cf. DR, II, p. 471). Vezi discuția completă la Rosetti, ILR, II³, p. 120-121.

Viezure lipsește în localitățile anchetate de noi. Am înregistrat numai termenul bal'dósă C, baladósă D (comp. alb. baldosë, sinonim cu vjedull, vjedhull cu care se comp. dacorom. viezure). Informatorii din celelalte puncte nu au dat nici un răspuns. Totuși viezure este atestat pentru aromână de Mihăileanu și Capidan, Arom., p. 293: vízur, vízure, yédzâre. La

Papahagi, DDA: *yédzäre, yédzură* (cu v palatalizat), *dzóyür*. La o epocă mai veche, *viezure* a existat și în aromâna din Albania, dar, din cauza sinonimelor, s-ar putea ca astăzi să fi devenit regional, după cum regional se pare că este și în dacoromână (comp. sinon. *bursuc*). Și în albaneză există sinonime de circulație regională: *baldosë, vjedull* etc.

Zară. Am notat următoarele forme: *ðalä* C, Pr, D, *ðallä* C, S, *ðallä* S, *ðauä* S, *zapä* P, *vapä* C (comp. și formele înregistrate de Rosetti, Cercetări, p. 58: *ðalä, ðärfä, ðaa*), împrumutate din albaneză (alb. *dhallë*) sau rezultate din contaminarea lui *zarä* cu alb. *dhallë*.

Din materialul înfățișat mai sus lipsesc unii termeni (*brad, căpușă, strungă, țap, vatră* etc., atestați în toate dicționarele aromânești și înregistrați și de noi în aromâna din Albania) care nu pun probleme deosebite pentru aromână, formele și sensurile lor fiind identice cu cele din dacoromână. *Brad*, de exemplu, e cunoscut în toponimia aromânească (cf. Capidan, LL, III, 1946, p. 56).

Într-o cercetare mai veche consacrată elementelor lexicale autohtone românești comune cu albaneza, Th. Capidan (în DR, II, p. 463-467; id., *Aromânii*, p. 170) sublinia inexistența în aromână a cuvintelor: *balaure, bucura, bunget, cătun, cursă, gata, ghimpe, ghiuj, hămăsit, mal, mugur, părâu, strepede, viezure, zară*. Pentru aromâna din Albania, această listă trebuie augmentată cu următoarele cuvinte, pe care, cu toată insistența, nu le-am putut descoperi în localitățile anchetate de noi: *baci, baltă, bâlc, cioară, ciuf, ciump, coacăză, druete, gogă, gresle, leurdă, mazăre, măgură, mușcoi, știră*. (Pentru unele dintre acestea, vezi și Rosetti, Cercetări, passim). Aceasta este însă lista elementelor lexicale autohtone comune cu albaneza care lipsesc în aromâna contemporană vorbită în Albania. Desigur că, ținând seama și de celelalte graiuri aromânești, lista poate fi diminuată.

Am verificat cuvintele de origine traco-dacă din aromâna vorbită în Albania cu dicționarul lui Tache Papahagi. Am urmărit acest fond lexical și în dicționarele polilingve de la sfârșitul secolului al XVIII-lea datorate lui Daniil Moscopoleanul și lui Theodor Cavallioti, reprezentanți de frunte ai strălucitei culturi aromânești din Moscopole (alb. *Voskopojë*)¹². La Daniil am aflat următoarele 17 cuvinte: *adaru* "a dura, a face" (necunoscut dacoromânei), *baltă* "lac, ghiol", *brănu* (de lână), *budză* "margine de mare", *ciocu* "ciocan", *copaciu*, *ðalä* "zară", *fluiără*, *giumeta* [te], *yumaru*, *mare* adj., *moașe* "femeie" bătrână", *năpărtică*, *ngropu* vb., *sermă* "fărămă", *scapiru* "a scăpăra, a fulgera", *urdă*. În dicționarul lui Cavallioti apar în plus: *bască* "lâna de pe o oaie", *cokilu* "bastard", *cioarră*, *groapă*, *grumadzu*, *gușă*, *madzăre*, *măndzu*, *măral'u*, *țap*. Cei doi autori (ca de altfel și poetul Constantin Ucuta) au scris în graiul fărșerot, vorbit la Moscopole, același pe care l-am anchetat și noi, grai care, dintre toate variantele aromânei, se apropie, după cum remarcă Th. Capidan, cel mai mult de dacoromână.

Noi am încercat să demonstrăm că aproape toți termenii pe care nu i-am putut descoperi prin ancheta întreprinsă au existat în aromâna mai veche, ei fiind proprii românei

12 Pericle Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavallioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909.

comune. Singurele cuvinte cercetate de noi despre care nu putem afirma cu certitudine dacă au existat sau nu în aromâna veche sunt următoarele: **bâlc, bung, ciump, druete, hameș, leurdă, pârau**. La acestea se poate adăuga **șopârlă** (cu finala -ârlă și comparat cu alb. **shapi** pare o formație dacoromână), care corespunde în aromână cu: **jabîlu, șapîc, japîe** (comp. alb. **shapî, zhapî**). Cu excepția lui **bung, pârau și șopârlă** (ultimul cu o formă de bază din care s-a constituit presupusul derivat în -ârlă), de a căror existență în româna comună nu ne putem îndoi, ceilalți termeni au o circulație dialectală în dacoromâna contemporană. Etimologiile cuvintelor **bâlc, ciump, druete, hameș, leurdă** sunt încă discutabile.

Păreră noastră este că vechea aromână nu diferea aproape prin nimic de dacoromână în ce privește fondul lexical autohton. Faptul că în decurs de 45 de ani, de la cercetarea lui Th. Capidan (a. 1920) la ancheta întreprinsă de noi (a. 1966), numărul de elemente autohtone necunoscute aromânei este aproape dublu constituie o dovadă de netăgăduit că aceste elemente au existat în aromână și că au dispărut din diverse cauze. Unele cuvinte au dispărut (**baci, bucur, ghimpe**) sau și-au modificat sensul (de ex. **bardzu**) din cauza sinonimiei cu elemente de origine latină. Influențele, în special cea albaneză, au jucat un rol covârșitor în desfășurarea acestui proces. Bilingvismul aromânilor din Albania (copiii își însușesc albaneza odată cu graiul matern) are efecte dintre cele mai interesante. Unele cuvinte și-au modificat aspectul fonetic adaptându-se la rostirea albaneză (de ex. **brûștură, brûștir, bruștulă**, cf. Papahagi, DDA, **șcrum, șût, ôarc** etc.), altele, dimpotrivă, opun o reacție față de fonetismul albanez (de ex. **bască**). Unele au dispărut cu totul pentru că au dispărut și termenii albanezi corespunzători (de ex.: **bung**; alb. **bung** este extrem de rar astăzi), altele, din contră, au dispărut din cauza identității sau asemănării formale prea mari cu corespondentele albaneze (de ex. **baltă, cursă**). Unele cuvinte s-au adaptat semantic la elementele corespunzătoare albaneze (de ex. **ceață**), altele au suferit contaminări cu termenii albanezi (de ex. **sărmă**).

Am arătat că un rol important în dispariția unor termeni autohtoni din aromână l-au avut și alte limbi balcanice, ca greaca, turca și bulgara. La dispariția unui termen au concurat însă, de cele mai multe ori, cauze multiple, atât externe cât și interne, proprii aromânei. După cum se vede, cele mai multe dintre aceste trăsături particulare ale fondului lexical autohton al aromânei sunt efecte ale bilingvismului și ale poziției acestui dialect în raport cu poziția celorlalte idiomuri balcanice, în special a albanezei și a limbii grecești. După cum se știe, schimbări de acest fel pot apărea, în general, la oricare dintre idiomurile aflate în contact.

Numeroase cuvinte înregistrate de noi, prin care au fost înlocuite unele elemente autohtone, nu sunt consemnate în dicționarele aromânești curente.

Raportându-ne la fondul autohton general al românei comune, trebuie arătat că, prin cercetarea noastră, am putut descoperi unele cuvinte considerate până acum ca inexistente în dialectele românești din sudul Dunării: **grapă, fărâmă** (dedus din **sărmă**), **bălaur** (dedus din **bularu**).

În concluzie, elementele lexicale românești atribuite în cea mai mare parte substratului traco-dac au fost, la o epocă mai veche, caracteristice atât dacoromânei cât și aromânei.

Dezvoltată în condiții speciale, în cursul ultimului mileniu, aromâna a pierdut o bună parte din aceste elemente. Prin ancheta directă asupra aromânilor din Albania și cu procedee indirecte proprii reconstrucției lingvistice, am încercat să demonstrăm că aceste cuvinte au existat cândva și în aromână. Fără să avem pretenția de a fi epuizat problema, avem totuși certitudinea că, cu cercetarea noastră, probabilitatea în legătură cu inexistența grupului de cuvinte autohtone în aromână scade simțitor.

VOCALA Ă

1. Se știe de multă vreme că româna și albaneza posedă în comun o vocală caracteristică ă (alb. *ë*), apărută în condiții identice. Toți cercetătorii, cu unele excepții, consideră că dezvoltarea acestei vocale în cele două limbi (la care se adaugă, în parte, bulgara) se datorește acțiunii substratului comun balcanic, adică unor tendințe particulare (mișcarea de închidere spontană a vocalelor neaccentuate, tratamentul specific al unor vocale în poziție nazală) care au provocat apariția lui ă.

Nu se poate proba în mod direct existența acestui timbru vocalic în tracă sau iliră, ceea ce nu înseamnă că el nu va fi existat în aceste idiomuri¹. Oscilația grafică a/e la unele cuvinte din repertoriul balcanic ar fi o dovadă că traca posedă un sunet de timbrul ă, pe care autorii greci și romani, neavându-l în limbă, îl redau prin sunete asemănătoare². După părerea noastră, în absența unor dovezi sigure este mai prudent să atribuim substratului doar tendințele care au determinat apariția lui ă în română și albaneză. Dintre acestea, cea mai importantă este închiderea spontană a vocalelor neaccentuate.

2. Fiziologia rom. ă a fost studiată în laboratoare de fonetică experimentală de Iosif Popovici³ și de Al. Rosetti⁴.

Pentru albaneză, dispunem de schițele câtorva roentgenograme efectuate de Anastas Dodi⁵, din care rezultă că articularea vocalei *ë* diferă de la o regiune la alta prin gradul de depărtare a limbii față de incisivii inferiori, mai exact, prin poziția mai avansată sau mai retrasă

1 B.P. Hasdeu, EMR, II, p. 718, vorbind despre diftongii *ea*, *oa* și despre vocala ă, provenită dintr-un *a* neaccentuat, consideră că: "Intrucât dară aceste trei fenomene organice primordiale nu ne întâmpină nicăiri în limba latină, și totuși cătetrele trebui neapărat să fi existat la noi în însăși epoca de formațiune a graiului, ele sânt și nu pot a nu fi decât o moștenire din substratul cel dacic al naționalității traco-latine"; după Al. Philippide, OR, II, p. 56, "... nu este cu neputință ca limba tracă, principala limbă autohtonă care a fost înlocuită prin cea românească, să fi fost plină de sunetele ă, i". Și Al. Rosetti, ILR, p. 226, crede că "nu este datorat hazardului faptul că în limbi ca româna, albaneza și bulgara, ce au la bază un substrat comun traco-ilir, s-a dezvoltat, în condiții fonetice identice, o vocală al cărei timbru este aproape același: rom. ă, alb. (toscă și ghegă) *ë*, bg. *ä*". Dintre învățații străini care au susținut aceste idei, fără să aducă însă dovezi concrete, amintim pe Fr. Miklosich, SER, p. 7 și H. Schuchardt, *Vokalismus*, II, p. 51.

2 C. Poghirc, *Vocalele rom. ă, alb. ë, bulg. ъ și oscilația a / e în grafia cuvintelor trace*, în SCL, XI, 1960, 3, p. 657 - 660, unde se dau exemple de felul: *Germisara* și *γερμιτζερα*, *Abrenus* și *Ebrenus*, *Sarmisagetusa*, *Zermisagetusa* etc. Ipoteza lui Poghirc nu a conșins, între alții, pe Rosetti (v. ILR, p. 226). Interpretarea aceasta a dubletelor grafice ar putea fi valabilă, după cum se va vedea mai departe, și în legătură cu originea consoanei ș.

3 Iosif Popovici, *Fiziologia vocalelor românești ă și â*, Cluj, 1921.

4 Al. Rosetti, în BL, III, 1935, p. 85 ș.u.; *Id.*, IV, 1936, p. 53 ș.u.; v. și Al. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie*, 1947, p. 131 ș.u.

5 Anastas Dodi, *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe* (curs universitar), Tirana, 1970, p. 62 - 64.

a limbii. În mod obișnuit, tosc. *ë* este articulat printr-o retragere și ridicare a mușchiului lingual și, implicit, o îngustare a spațiului faringal.

În toasca de est și de nord (Korcea, Berat), se pronunță un *ë* accentuat "mai anterior", cu vârful limbii foarte apropiat de alveolele inferioare și cu o deschidere mai mică; în aceste zone, *ë* accentuat capătă chiar timbrul *e*: *drëri* - *dreri*, *këmba* - *kemba*. La Elbasan și în graiul lab, *ë* este ușor labializat, apropiat de *o*: *këmba* - *komba*, *gjëndër* - *gjondër*⁶.

Roentgenogramele privind alb. *ë* nu sunt însoțite de explicații detaliate și de măsurători ale distanțelor; deci, o descriere exactă a mecanismului fiziologic de articulație a alb. *ë* nu se poate face. Totuși, comparând roentgenogramele lui Al. Rosetti pentru *ă* românesc cu desenele lui Dodi după roentgenogramele alb. *ë*, se poate observa că cele două sunete sunt asemănătoare, nu identice. Din compararea figurilor se poate vedea că distanța dintre incisivi superiori și cei inferiori, precum și distanța dintre vârful limbii și incisivi inferiori sunt mai mari la articulația lui *ă* românesc. Rezultă, deci, că alb. *ë* e ușor mai închis și mai anterior decât rom. *ă*, adică ar avea o coloratură anterioară de felul lui *e*⁷. Vocala *ë* accentuată e considerată, în general, vocală tipică dialectului tosc, căreia îi corespunde în ghegă *a* nazal. Un *ë* neaccentuat există și în unele graiuri gheghe, mai cu seamă înainte de sonante: *kërkúe*, *i egër*, *i amël*, *vllazën*⁸. În aceleași poziții, *ë* neaccentuat din ghegă se pronunță chiar *e*: *nánen*, *i ámel*, *púnen*, *létren*⁹. O ușoară nuanță de *e* (adică o articulație mai anterioară) se poate sesiza și la *ë* neaccentuat din toscă. În poziție finală, *ë* neaccentuat a dispărut și în multe graiuri tosc, în special în cele din zona de vest. Acest fenomen nu este însă prea vechi.

Pentru explicarea evoluției diferite a acestui sunet în fiecare dintre cele două limbi trebuie avute în vedere, după cum vom arăta mai departe, și particularitățile de articulație.

3. S-a arătat de multă vreme că, la origine, vocala *ă* s-a dezvoltat pe două căi în ambele limbi:

a. În mod spontan, din *a* neaccentuat. Exemple: lat. *família* > rom. *fămeie*, *femeie* (cu *-e* secundar), alb. *fëmijë* "copil"; lat. *cepa* > rom. *ceapă*, alb. *qepë*; lat. *camisia* > rom. *cămeașă*, *cămașă*, alb. *këmishë*; lat. *porta* rom. *poartă*, alb. *portë*; lat. *lucta* > rom. *luptă*, alb. *luftë*; lat. *sanitatem* > rom. *sănătate*, alb. *shëndet*. Această evoluție fonetică s-a petrecut și la elementele de substrat comune celor două limbi: rom. *baltă*, *mazăre* (cu *-e* secundar), *măgură*, *vatră*, alb. *baltë*, *modhullë*, *magullë*, *vatrë* etc. - toate presupun etimonuri comune cu *-a* neaccentuat la finală.

În toate împrumuturile ulterioare, inclusiv cele din perioada modernă, se realizează, și în română și în albaneză, o substituție mecanică a lui *-a* final prin *-ă* (alb. *-ë*), motivată prin valoarea morfologică pe care a căpătat-o *-ă* final primar. Dăm exemple din albaneză: *drugë*, *lopatë*, *nevojë*, *opangë*, *vojvodë* (din sl.); *barkë*, *baticë*, *bunacë*, *furtunë* (din ital.); *adresë*, *broshurë*, *damë*, *plazhë*, *grevë*, *seancë*, *suitë* (din fr.)¹⁰.

6 Cf. Çabej, SGJ, III, p. 118.

7 Aceste caracteristici de articulație sunt sesizate și la audiția liberă (cf. Al. Rosetti, ILR, p. 228).

8 Dodi, op. cit., p. 63.

9 Ibid., p. 64.

10 Çabej, op. cit., p. 58 - 59.

Delabializarea lui **-o** final în împrumuturile vechi slave: sl. **sito** > rom. **sită**, alb. **sitë** se explică, foarte probabil, atât prin absența unui morfem nominal **-o** în română și albaneză, cât și prin aceea că **ă**, apropiat ca articulație de **o**, devenise fonem independent la începutul influenței slave. În ambele limbi, neutrele slave în **-o** au devenit feminine în **-ă** (alb. **-ë**).

b. Vocala **ă** a apărut și în mod condiționat din **a** accentuat în poziție nazală: lat. **canis** > rom. **câne** (în rom. com. * **căne**), alb. **qën, qen**; lat. **sanctus** > rom. **sânt, sân** (rom. com. * **sânt**), alb. **shënt, shën**; lat. **campus** > rom. * **cămp, câmp**; lat. **gamba** > alb. **këmbë, gheg kâmbë**; lat. **cantare** > rom. * **cânta, cânta**, alb. **këndoj**. Se știe că, față de albaneză, româna a mers mai departe dezvoltând o vocală mai închisă în această poziție, **â**, vocală care lipsește din sistemul vocalic albanez. Se admite, în general, că pentru româna comună **â** este, din punct de vedere fonologic, o variantă a lui **ă**. Fonologizarea lui **â** s-a realizat mai târziu. Consoana **n** a fost tratată ca implozivă în cuvintele de origine latină și, deci, grupată în silabă cu vocala precedentă. Această grupare a determinat închiderea vocalei și nazalizarea ei; nazalizarea însă nu este utilizată în opoziții fonologice¹¹. Închiderea lui **a** accentuat în poziție nazală este o lege fonetică încheiată când începe influența slavă: rom. **rană, hrană**, cu **an** conservat.

Aceeași condiție silabică trebuie invocată și în cazul albanezei; de asemenea, limitarea în timp a acestui fenomen. În elementele slave **á + n** se conservă nemodificat: **kopán, kočan, stan, stopan**. La cuvintele autohtone, **-án-** presupune variante străvechi cu **nn** (din **n + cons.**): **anë, lanë, dhanë, thanë**¹² etc. (comp. rom. **an** < lat. **annus**, **cánură** < lat. **cannula**).

Celelalte modificări fonetice care au ca rezultat un **ă** accentuat sunt posteriore perioadei românei comune. E vorba de **ă** din structura formelor de persoana I plural a indicativului prezent al verbelor de conjugarea I (tip: **cântăm** < lat. **cantāmus**), de cel din formele de persoana a III-a a verbelor **da, sta, la** (**dă, stă, lă**, care descind din forme latinești cu **a** accentuat: **dat, stat, látat**), de **ă** de la perfectul simplu, persoana a III-a (**cântă**) și de cel din radicalul femininelor cu pluralul în **-i** (**cetățî, mări, cărări** etc.; în limba sec. al XVI-lea existau variantele cu **a**; **carți, parți, cărari, cetățî**). În toate aceste situații, **ă** sub accent se explică prin criterii morfologice: evitarea omonimiei cu formele imperfectului (în cazul lui **ă** de la prez. ind. și de la perfect), crearea alternanței cu **a** de la pers. a II-a pl. (pentru **ă** de la pers. I pl. a ind. prez.), crearea alternanței **a : ă** sub accent (**carte : cărți**) după modelul alternanțelor **e : ea** și **o : oa** (**seară : seri, poartă : porți**).

Există un grup de verbe din fondul vechi al limbii cu **ă** accentuat în radical provenit din **a**. E vorba de verbele: **acăța, adăpa, adăsta, dărâma (dărăma), defăima, destrâma, îmbrăca, înfășa, îngrășa, lăsa, răbda, săpa, scălda, scăpa**¹³, toate de conjugarea I, cu **a** accentuat la pers. I; la acestea se adaugă verbe de felul: **încăpea, sări** etc. Alături de formele literare de tipul : **adap, adapi, adapă, să adape; sar, sari, sare, să sară**, cu **a** sub accent conservat, există în unele graiuri populare variante cu **ă**: **adăp, adăpi, adapă, să adăpe; sār, sārî, säre, să sară**¹⁴. Distincția

11 Cf. Al. Rosetti, ILR, p. 228.

12 Cf. Çabej, SGJ, III, p. 133; Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana, 1986, p. 140.

13 Cf. Alf Lombard, *Le verbe roumain. Étude morphologique*, I, Lund, 1954, p. 111 și u.

apare la pers. a III-a a prezentului indicativ și conjunctiv: *ă* din radical e "guvernă" de e (desinență) din silaba următoare, iar *a* din radical e reclamat de *ă* din silaba următoare: *adapă* - *să adape*; *săre* - *să sară*; deci *ă* creează alternanță cu *a*, iar e cu *ă*.

Atât în română cât și în albaneză, vocala *ă* a luat naștere nu numai dintr-un *a*, ci și din alte vocale. Se poate afirma că "în anumite condiții oricare dintre vocalele *i*, *e*, *a*, *o*, *u* s-a putut transforma în *ă*"¹⁵. Iată câteva exemple din albaneză: *circare* > *kërkoj*, *consilium* > *këshillë*, *desiderare* > *dëshiroj*, *filiaster* > *fjeshtë*, *ordinare* > *urdhëroj*, *testimoniare* > *dëshmoj*, *virtutem* > *vërtetë*, *vitulea* > *ftujë* (vechi: *fëtujë*), *voluntatem* > *vullnet* (vechi: *vullëndet*) etc.

4. În privința distribuției, este de remarcat că în ambele limbi *ă* nu apare la inițiala de cuvânt. Excepțiile se explică în mod particular. Rom. *ăsta*, *ăla* (rom. pop. *est timp*, *est an*) și interj. *ăra* sunt periferice și târzii, inexistente cu *ă*- în româna comună.

În albaneză sunt șase cuvinte (fără derivatele lor) cu *ë*- la inițială¹⁶: *ëmë* "imă, mamă", *ëmbel* "dulce", *ëndë* s.f. "pospai, vârf de făină; apetit", *ëndër* "vis", *ëndje* s.f. "plăcere, chef", *ënj(tem)* vb. "a (se) umfla". La toate aceste cuvinte, *ë*- este accentuat și urmat de o nazală, *n*, *nj* sau *m*; ele sunt cunoscute și cu variante cu *a*-: *amë*, *ambël*, *andje*, *andër*, *andë* (și *endë*). De adăugat aici *ështëë* "este", pers. a III-a sing. a verbului *me qenë* "a fi" (în ghegă: *âsht*).

Fonologic, am putea interpreta secvența inițială *ë* + nazală ca un singur fomen, pentru că nici *ë*, nici consoana nazală nu se pot comuta, în această poziție, cu alte foneme sau cu zero¹⁷.

În poziție neaccentuată și precedând o consoană, segmentul *ën-* (*ëm-*), ca și *ër-*, *ël-*, cunoscute din textele albaneze vechi, nu reprezintă succesiuni de două foneme, ci nazalele sau lichidele cu caracter silabic¹⁸ sau precedate de un timbru vocalic fără nici o valoare distinctivă: *ë*- este, în aceste texte (de exemplu la Buzuku, a. 1555: *ëndigluom*), numai o convenție grafică de a nota valoarea silabică a sonantelor¹⁹ (sau apendicele fonetic al acestora).

Trebuie precizat că în albaneza actuală s-au impus la inițială grupurile de consoane: *nd*, *ng*, *ngj*, *mb*, *mk*, *mn*, *mp*, *mr*, *mt*, *mv*, *lb*, *lt*, dintre care unele sunt vechi, provenite din nazale și

14 ALR, VII, s.n. (hărțile 1854 ș.u.; 2035 ș.u.).

15 Andrei Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, extras din SCL, XV, 1964, fasc. 1 - 5, p. 89; exemple românești la Florica Dimitrescu, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, București, 1967, p. 57 ș.u.; pentru albaneză, v. Harald Haarman, *Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen*, Hamburg, 1972, v. Index; Eq. Çabej, op. cit., p. 118.

16 După *Fjalor i gjuhës shipe*, Tirana, 1954; A. Leotti, *Dizionario albanese - italiano*, Bologna, 1936, înregistrează câteva în plus, cu variante în *e*:- *ëngjëj* "înger", *ënjë* "vită stărpită", *ëngjërdhi* "argint viu", *ëmër* "nume", *ëmte* "mătușă", *ërgjënt* "argint"; v. și *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.

17 Pentru situația din română, cf. Andrei Avram, *Interpretarea fonologică a lui [i] inițial în limba română*, în "Fonetica și dialectologie", IV, 1962, p. 7 ș.u.

18 Similar în româna veche, cf. A. Balotă, *La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise*, București, 1925, p. 70 ș.u.

19 Cf. Eq. Çabej, "Meshari" i Gjon Buzukut (1555), *botim kritik*, I, Tirana, 1968, p. 54; pentru alte interpretări potrivit cărora româna și albaneza se aseamănă numai parțial din punctul de vedere al nazalelor inițiale preconsonantice cu valoare silabică, v. mai recent Andrei Avram, *Sur les nasales initiales préconsonantiques en roumain et en albanais*, în "Mélanges de linguistique dédié à la mémoire de Petar Skok", Zagreb, 1985, p. 33 ș.u.

lichide silabice, altele sunt târzii, secundare, rezultate din compuneri cu prepozițiile *në, më*.

În raport cu silaba, această vocală apare, după cum am arătat mai sus, numai în interiorul sau la finala silabei și niciodată la inițială (în cazul că socotim hiatul evitat printr-un *u* sau *i*). "Spre deosebire de toate celelalte vocale, |ă| nu apare niciodată în poziție inițială (de cuvânt sau de silabă), ceea ce-i conferă un loc aparte în sistemul fonemelor vocalice din perioada primelor texte"²⁰. Pentru albaneză, cităm observația lui A. Dodi: "ë nu poate apărea la începutul silabei. Nu putem avea nici *ë* + vocală, nici vocală + *ë*"²¹. Cei doi autori nu au luat în seamă cele câteva excepții remarcate mai sus, care privesc, de fapt, stadiul târziu al celor două limbi.

În româna actuală, *ă* nu apare decât dialectal după *j* sau după consoană palatală: *băn. iěj, lupoiěj, miěj, paiěj* (cu *ë* apropiat ca articulație de *ă*)²². În româna comună însă, ocurența lui *ă* în această poziție era generală: *viŋ'ă* (< *vinea*), *fămeal'ă* (< *familia*), *foal'ă* (< *folia*), *pal'ă* (< *palea*), *ungl'ă* (< *ungula*) etc.

La fel în albaneză: *të hajë* "să mănânce", *gjëmoj* "(eu) gem", *qëlloj* "(eu) ochesc, lovesc", *një* "un, o; unu". Și aici se observă tendința ca *ë* să se acomodeze la timbrul palatal al consoanei precedente, devenind *e* sau *i*: *të haje, gjemoj, gjimoj, qelloj, qilloy, nje, nji* etc. Fonologic, modificarea lui *ë* în *e* sau *i* e tolerată, deoarece în această poziție *ë* nu creează niciodată opoziție cu *e* sau *i*.

În cele două limbi, considerate din punctul de vedere al stadiului comun al fiecăreia dintre ele, se constată că, în raport cu accentul, *ă* nu apare în silabă accentuată; prezența acestei vocale în silabă accentuată este condiționată de o consoană nazală. Este valabilă și pentru albaneza comună observația care privește româna comună că "[a] și [ə] erau vocale în distribuție complementară în raport cu accentul: [a] apare în poziție accentuată (unde nu apare niciodată [ə]), iar [ə] apare în poziție neaccentuată (unde nu apare niciodată [a])"²³. În albaneza de astăzi, sunt cazuri numeroase de *a* în silabă neaccentuată, dar trebuie precizat că în această poziție *a* este secundar, dezvoltat relativ târziu, ca în formele: *ashtë* "așa, astfel", *ai* "el; acel", *atjë, aty* "acolo" etc.

Nu am luat în considerație cuvintele cu *a* în silabă neaccentuată intrate târziu, în română și albaneză, din turcă, neogreacă, sârbă, bulgară, italiană etc.

- Excepțiile cu *a* accentuat în poziție nazală se explică în ambele limbi prin caracterul exploziv al lui *n* (provenit din *nn*²⁴ în elementele latine sau indo-europene); în albaneză, *n* exploziv (< *nn*) este adesea rezultatul asimilării unui grup consonantic *nt, nd, ng*, ca în *anë* "vas" (< **annom* < **angom*), *anë* "loc, parte" (< **anda, *anta*)²⁵.

20 Andrei Avram, *Grafla*, p. 89.

21 Anastas Dodi, *Rreth sistemit vokalik të shqipes*, în "Studime filologjike", XXI (IV), 1967, p. 141.

22 Cf. S. Pușcariu, *Limba română*, vol. II, Rostirea, București, 1959, p. 41, 44; numeroase alte exemple din graiuri transcarpatice și din Moldova de nord, în ALR, s.n., vol. VI și VII.

23 Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 54; v. și M. Sala, cap. *Fonologia*, în *Istoria limbii române*, vol. II, 1969, p. 193.

24 Al. Rosetti, ILR, p. 228.

25 Eq. Çabej, *Studime rreth etimologjisë së gjuhës shqipe*, I, în "Buletini i Universitetit shtetëror të Tiranës", (Seria shkencat shoqërore), 1960, nr. 4, p. 18, 19.

5. Fonemicizarea lui *ă* s-a creat în condiții relativ identice în română și albaneză. Numai la finală absolută se putea crea la început opoziția *ă* : *a*, utilizată pentru exprimarea categoriei de determinare a femininelor: rom. *fată* - *fata*, alb. *vajzë* - *vajza*. În ambele limbi articolul hotărât este enclitic. Encliza articolului este cel puțin de dată română comună, respectiv albaneză comună. Adjoncțiunea articolului s-a realizat, inițial, printr-o contragere: rom. *fată* + art. *a* > **fatăa* > *fata*; alb. *vajzë* + art. *e* > **vajzëe* > *vajza* (comp. contragerea formelor pronominale neaccentuate de dativ și acuzativ: rom. *ma jep* "mi-l (mi-o) dă" din *më* "îmi, mi" + *ë* "îl, o" *jep* "dă" (v. în detaliu studiul asupra postpunerii articolului, în acest volum).

În albaneză, opoziția *ë*: *a* servește și la exprimarea categoriei de număr, căci *a* este și morfem de plural la femininelor (extins și la unele masculine și neutre)²⁶: sing. *vajzë*, pl. *vajza*. Foarte probabil că opoziția de număr *ë* : *a* s-a creat mai târziu, căci altfel *-a* final neaccentuat ar fi devenit *-ë*²⁷.

Ca morfem *ă* (*ë*) intră și în opoziții cazuale: rom. nom.-acuz. (o) *fată* - genit.dat. (unei) *fete*; alb. (një) *vajzë* - (e, i, një) *vajze*, precum și în opoziții de gen: rom. com. *cumnatu* - *cumnată*, *bunu* - *bună*; alb. *kunat* - *kunatë*.

În albaneză, *-ë* funcționează și ca indice de substantivizare. Este vorba de o mulțime de substantive abstracte provenite din participii: *ndezë* "aprindere", *vdekë* "murire", *sjellë* "aducere", *shtrojë* "așternere", *pritë* "așteptare"²⁸ etc., care s-ar putea compara cu rom. *răsărita*, *spusa*, *zisa* etc.

Prin urmare, valorile morfologice ale alb. *-ë* final sunt, din câte ne putem da seama, mai numeroase decât ale rom. *-ă*. Dacă în română *-ă* este desinență în exclusivitate pentru singularul femininelor, în albaneză *-ë* caracterizează, pe lângă feminine, și o bună parte din masculine și neutre, mai mult, *-ë* apare și ca desinență de plural.

De asemenea, *-ë* caracterizează un număr de adjective primare de felul: *i gjallë* "viu", *i hollë* "subțire", *i mirë* "bun", *i ngushtë* "îngust, strâmt", *i parë* "primul", *i rrallë* "rar", *i shëndoshë* "sănătos", participii adjectivate în *-rë*, *- më*, *-ë*, ca *i zënë* "ocupat", *i lënë* "lăsat", *i marrë* "luat, apucat", *i mbjellë* "cultivat" etc. Distincția de gen se face numai prin așa-zisul articol proclitic: *i*, *e*.

Această vocală se află și în structura fonetică a articolului, în structura unor forme verbale (ca desinență și chiar ca sufix) și pronominale²⁹.

Funcția esențială însă a alb. *-ë* este, ca și în română, de a marca singularul femininelor străvechi (autohtone, latinești, vechi grecești), cu etimonuri în *-a* final. Mai târziu, în împrumuturi slave, turcești, romanice, *-ë* se impune, ca și în română, prin analogie, ca semn specific al substantivelor feminine.

26 La neutrele cu sens colectiv, *-ë* poate fi explicat dintr-un *-a* propriu pluralului neutrelor indo-europene, sau, în cazul celorlalte, prin singularizarea pluralului caracterizat prin *-ë* (cf. Shaban Demiraj, *Çështje të sistemit emëror të gjuhës shqipe*, Tirana, 1972, p. 98 - 100; Id., *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana, 1986, p. 216 ș.u.

27 H. Pedersen, *Albanesische Texte mit Glossar*, 1895, p. 10, crede că morfemul de plural *a* provine din fuziunea lui *-ë* final (tip: *burrë*) cu desinența *-e*.

28 Xhuvani, Çabei, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tirana, 1962, p. 39 - 40.

29 Cf. Shaban Demiraj, *Ibid.*, p. 161 - 163.

La neutre de felul: u^{je} "apă", g^{jalpë} "unt", d^{jathë} "brânză", gr^{urë} "grâu", dr^{ithë} "cereală" etc., -ë se explică dintr-un -a propriu pluralului neutrelor³⁰. Există aici o paralelă cu neutrele românești, caracterizate, la origine, prin desinențele -a și -ora, devenite mai întâi -ă: *scaună, *timpură (cu -ă evoluat ulterior la -e și -i, pe cale fonetică, sub influența lui -e din structura articolului -le).

6. În fiecare dintre cele două limbi, această vocală a suferit schimbări mari.

În română, ă neaccentuat s-a transformat, dialectal, numai în sunete cu care prezintă trăsături de articulație comune, adică în a (camașă, barbat, caldare, cu ă > a prin asimilație; bătrân, prin analogie cu tipul precedent)³¹, e (după consoane cu articulație palatală: ușe, coaje, ingenunchem), o (după consoane cu articulație labială: nouo, rouo, douo)³². Evident, modificarea cea mai importantă, cu consecințe însemnate pentru sistemul fonologic, este aceea care a avut ca rezultat vocala â (din ă accentuat), necunoscută, ca fonem, albanezei.

În albeneză, ë accentuat, conservat numai în toscă (în ghegă a devenit ā sau ē), s-a modificat uneori în o (tosca de vest), în e (tosca de est), în i, y (în unele sate albaneze din Italia)³³.

La finală, -ë neaccentuat, dispărut din ghegă și în curs de a dispărea și din toscă, exista încă la vechii gheghi (sec. al XVI-lea - al XVII-lea).

Procesul de dispariție a lui ë neaccentuat din interiorul cuvântului a început foarte devreme, chiar înainte de efectuarea rotacismului lui -n- : mēngo^j < lat. manicare, shēndet < lat. sanitatem³⁴, ceea ce ar dovedi că apariția vocalei ë s-a produs de timpuriu în albeneză.

Se poate trage de aici și concluzia că româna este, în privința lui ă, mai conservatoare decât albaneza. Această observație ar veni în sprijinul ideii că în română este un sunet împrumutat (de latina dunăreană din limba populației autohtone), pe când în albeneză ë este transmis direct, în cadrul unui sistem fonologic moștenit.

În albeneză, tendința de închidere a vocalelor neaccentuate trebuie să fi încetat la o epocă timpurie, cel puțin în privința lui a neaccentuat din interiorul cuvântului. Așa s-ar explica faptul că în derivatele cu accentul pe sufix nu se produce, ca în română (casă - căsuță), schimbarea lui a neaccentuat în ë. Iată exemple albaneze: baltinë (< báltë), rrëgallinë (< rrëgállë), bardhalishë (< bárdhë), gojarisht (< gojâr), barkóre (< bark), kashtóre (< káshtë), malok (< mal), malësór (< mal), arrishtë (< árrë), fshatár (< fshat), vjedharák (< vjedh), katundari (< katund), etc.³⁵. Exemplele de a neaccentuat devenit ë în derivate sunt rare și, probabil, moștenite ca atare: kalb > kálbëzë > këlábëzë "gâlbează".

Și această observație pledează pentru ideea că alb. ë este străvechi, moștenit din idiomul balcanic pe care albaneza îl continuă.

30 Pentru detalii, v. Demiraj, op. cit., p. 164.

31 Grigore Rusu, CL, XVII, 2, 1972, p. 235 ș.u., pune la îndoială evoluția lui ă protonic la a, considerând că o formă de tipul camașă conține pe a etimologic, conservat din latină.

32 Cf. Gramatica limbii române, vol. I, ed. I, Academia Română, 1954, p. 82 - 84.

33 Cf. Eq. Çabej, Për historinë e zanores ë në gjuhën shqipe, în "Buletin për shkencat shoqërore", 1, 1956, p. 123 - 124.

34 Ibid., p. 140.

35 Pentru alte exemple similare, v. Xhuvani, Çabej, op. cit., passim.

Comparația rom. ă cu alb. ě, făcută din diferite puncte de vedere: mecanismu fiziologic de articulare, sunetele primare din care provin, distribuția în contextul cuvântului condițiile fonologizării, evoluția ulterioară a acestei vocale, ne dovedește că cele două sunete nu pot fi cercetate separat unul de altul. Examinarea faptelor reale duce la concluzia că rom. ă se datorește substratului (sau unor tendințe atribuite substratului), care a acționat asupra latinei dunărene. În acest sens, alb. ě, existent deja în epoca latinei balcanice, este dovada cea mai clară.

CONSOANA H

Se admite îndeobște că până la contactul cu slavii, românii nu posedau în graiul lor spiranta surdă **h**, că această consoană a fost împrumutată din slavă prin cuvinte ca: **har** (< v. sl. **hari**), **hrănă** (< v. sl. **hrana**), v. rom. **vihor** (< v. sl. **vihrŭ**) etc.

Cuvinte cu **h** provenind din stratul vechi de elemente slave se află și în aromână: **hrănă**, **hrăniri** (< v. sl. **hraniti**), **duh** (< sl. **duhŭ**), **hulescu** (< sl. **huliti**), **hârbu** (< sl. **hrŭbŭ**), cf. Papahagi, DDA; acest lucru dovedește că velara **h** exista încă în sistemul consonantic al românei comune.

În nici o limbă romanică nu există cazuri de păstrare a lui **h** latin, care dispăruse de timpuriu.

După Rosetti (ILR, p. 350), "româna nu posedă nici o consoană de acest tip" până la venirea slavilor. Introducerea lui **h** din slavă (ca și a lui **j** și a iotacizării lui **e**- inițial) ar fi o dovadă că slavii au învățat românește și că maniera slavă de a pronunța cu **h** a fost însușită apoi și de români" (Rosetti, op. cit., p. 269, 277, 315). Trebuie precizat însă că maniera slavă de a rosti cu **h** nu s-a extins asupra nici unui cuvânt din fondul latin al limbii române.

Sunt însă unele fapte de istoria limbii care probează că **h** exista în româna comună în faza de dinainte de contactul ei cu slava. Această ipoteză se sprijină pe comparația cu albaneza (care privește elementele de limbă comune anterioare influenței slave) și pe tendințe identice dezvoltate independent în cele două limbi, tendințe determinate, foarte probabil, de acțiunea substratului; ipoteza noastră se susține, de asemenea, și prin examinarea stadiilor intermediare presupuse în evoluția anumitor sunete din latină în română.

1. Un cuvânt românesc cu **h** organic, cunoscut astăzi numai în graiul din Banat, este **hameș** adj.,s.m.: "(om) lacom, mîncău", care provine, foarte probabil, dintr-un mai vechi ***hamăs** (de aci a derivat verbul **hămesi** "a flămânzi peste măsură, a fi lihnit de foame", cu varianta **hămeși** etc., cf. DA, s. **hămesi**), modificat ulterior după modelul derivatelor cu -eș.

Hameș nu apare în aromână; **hamăs**, înregistrat în graiul fărșeroșilor, este împrumut târziu al alb. **hamës** (cf. RRL, XI, 1966, p. 559). Sunt și alte cuvinte aromânești cu **h** intrate din albaneză: **hut** "prost" < alb. **hut** id., **hută** "șoim" < alb. **hutë** "bufniță", cf. Papahagi, DDA; pentru alte exemple de cuvinte străine cu **h** în aromână, v. Capidan, **Arom.**, p.359.

Din punct de vedere etimologic, **hameș** trebuie raportat la alb. **hamës** adj.,s.m. "cel care mănâncă mult, mîncău", participiul prezent al verbului **ha** "a mânca" (cu același model derivativ, **kamës** "avut, bogat", din verbul **kam** "a avea"); apropierea rom. **hameș**, alb. **hamës** a fost făcută mai întâi de Pușcariu ("Convorbiri literare", XXXVIII, p. 464; Id., ELR, p. 109; v. și Philippide, OR, II, p. 716).

Alb. **ha**, verb supletiv, aparține fondului autohton; lui **h** i-ar corespunde aici i.e. **sk-**

(Meyer, EWA, p. 144: "h = i dg.sk-") sau chiar o laringală (Eric P. Hamp, în SF, XXVI (IX), 1, 1972, p. 81 - 82 : ha < *ham < *ho-, un preverb accentuat).

Dintre cuvintele cu **h** etimologic s-a presupus (Philippide, OR, II, p. 717 și alții) a fi autohtone și **hudă** s.f., cu der. **hudiță** (comp. alb. **udhë** "drum"), **hututui**, -e adj. "zăpăcit, uituc", (comp. alb. **hutoj** vb. "a zăpăci", **hutaq**, -e "zăpăcit, uituc", i **hutuar** adj., id.), **lehăi**, **lihăi** vb. "a lătra; a flecări, a vorbi mult și fără rost, a trăncăni" (comp. alb. **leh** "a lătra"). Aceste cuvinte și altele, care pot lungi încă lista, trebuie privite cu multă rezervă. **Hudă**, care e luat în comparație cu un cuvânt albanez fără **h** (o formă **hulla** "udha", atestată în documente gheghe din sec. al XIX-lea, este secundară), provine mai de grabă, deși cu oarecare dificultăți, din sl. **hodŭ** "cale, potecă" (cf. DA); **hututui**, chiar dacă nu l-am considera de origine onomatopeică (după cum se presupune în DA), are un corespondent albanez a cărui etimologie încă nu e cunoscută (v. Meyer, EWA, p. 155); a **lehăi** (în Moldova are și înțelesul "a lătra") este încă discutabil din punct de vedere etimologic (apropierea de alb. **leh** "a lătra", făcută de Cihac și Tiktin, e contestată de autorii DA).

La fel trebuie judecat și **hurduca** vb., comparat cu alb. **hurdhë** s.f. "groapă cu apă, mlaștină mică" (SCL, XII, 2, 1961, p. 199). Cu și mai multă rezervă trebuie primite exemplele de cuvinte cu **h** date de Reichenkron (Dak., p. 126 - 140, 207 - 209: **habă** reg. "sifilis", **heață** reg. "nuia, vergea", **hârșie** reg. "piele de miel", **horoi** reg. "gheonoaie", **hot** reg. "bucată" etc.; v. și Reichenkron, *Zur Geschichte des H-Lautes im Rumänischen, mit Überschrift "Vorrömische Bestandteile des Rumänischen"*, în "Südost-Forschungen", XIX, 1960, p. 344 - 368, unde se susține originea preromană a unor cuvinte românești cu **h**- inițial. Împotriva ipotezei lui Reichenkron se pronunță I.I. Russu, în recenzia din SCL, XIII, 1, 1962, p. 113: "încercarea de a dovedi originea preromană a multor cuvinte românești cu inițiala **h**-, ceea ce este cu totul inadmisibil, nu comportă măcar o discuție". În Dak., p. 20, învățatul german răspunde lui Russu, invocând afirmațiile lui Georgiev, din RRL, X, 1965, p. 80, după care **h** ar fi în română de origine dacică).

Unele cuvinte românești cu **h** nu au corespondente albaneze. Este, între altele, cazul lui **hojma**, adv. "continuu, fără încetare", cunoscut numai în graiul din Moldova și considerat autohton de către Hasdeu (în Col. Tr., 1876, p. 4; EMR, II, p. 678 - 679; v. și Poghir, în ILR, II, 1969, p. 330), dar de origine ucraineană de către cei mai mulți cercetători (v. DA, CADE, DEX etc.).

Există și situația următoare: același etimon trac a dat în albaneză un reflex cu **h**, iar în română cu altă consoană decât **h**; de exemplu alb. **helm** "otravă; supărare mare; reg. ascuțit al securii" (singularul inițial ***halm**, modificat în **helm** după pluralul **helme**), legat etimologic de **hell** "țearpă, țapligă, țurțur de gheață", se raportează la trac. **σχάλη** "sabie, cuțit" (i.e. ***skol**-, cf. Çabej, SGJ, I, p. 237), de care aparține și rom. **scai** "plantă erbacee cu frunze ghimpoase" (cf. Poghir, în ILR, II, 1969, p. 333).

Notarea lui **h** apare extrem de rar în materialul (glose și nume proprii) păstrat din traco-dacă, din cauză că acest material era transcris în latină, unde **h** dispăruse de mult. Astfel, e posibil ca în **Carsium** să fi fost inițial un **h** (comp. **Hârșova** de astăzi; v. Bogrea, **Pagini**, p. 310, care nu se îndoiește că **Hârșova** descinde din **Carsium**).

Uneori, forma cu **h** coexistă cu o variantă fără **h**, ca în cazul numelor de persoană **Heptaporis** - **Eptaporis**, **Hesbenus** - **Esbenus** sau de localități: **Histria** - **Istria**. În transcrierea grecească **h** se nota: **Hierasos**, dar în cea latină nu: **Gerasus**.

Dacă admitem că la baza hidronimelor rom. **Ibru** (în Banat), bg. **Ibăr**, scr. **Ibar** se află anticul **Hebros**, **Hebrus** (cf. Duridanov, Ez., p. 37), remarcăm faptul că **h** nu s-a conservat.

Alte exemple trace cu **h**: numele de plantă **hodela** (cu var. **doleha**, **dohela**), hidronimele **Auha**, **Helivacia**, **Hister**, numele de localitate **Helis** (Poghirc, în ILR, II, p. 321), numele geografice **Haemus**, **Harmonia** (Duridanov, op. cit., p. 37).

2. Fricativa **h**, consoană cu articulație foarte slabă, a suferit modificări identice în română și albaneză.

a. **H** este expresia aspirației vocalei inițiale la cuvinte de origini diferite. Iată, pentru română, câteva exemple din DA: **halandala**, **hangara**, **hanteriu**, **harap**, **harc**, **haraci**, **haripă**, **harmăsar**, **harniciu**, **harpagic**, **harțar**, **hașchie**, **hăla**, **hăsta**, **heleșteu**, **hoblânc**, **hoboroc**, **hodaie**, **hoină**, **huliu** etc. Acestea sunt variante regionale ale formelor fără **h**-. (Pentru alte exemple, v. Șandru, în BL, III, 1935, p. 127; IV, 1936, p. 128; Teaha, Crișul Negru, p. 76; Nicolae Mocanu, Note asupra consoanei **h** în graiurile bănățene, în "Studii de dialectologie", Timișoara, 1974, p. 181 ș.u.).

În cazul formelor pronominale **hăsta**, **hăla**, **haia** etc. aspirația e posibil să se fi produs mai întâi la variantele compuse cu **a**:- **aăsta** > **ahăsta**, **aăla** > **ahăla** etc. (Altă explicație, la Pușcariu, LR, II, p. 198: **h** intervine la hotarul silabic din construcții de felul: **ca ăla**, **ca aia**, **ca ăsta** devenite **ca hăla** etc.; după Philippide, OR, II, p. 212, formele cu vocala aspirată **hăla**, **haia** etc. au primit proteza lui **a**-, **ahăsta**, **ahaia** etc., după modelul lui **acela**, **aceea**).

În unele cuvinte de origine latină, **v**- inițial urmat de o vocală posterioară a fost înlocuit cu **h**:- **hulpe**, **hultur**, **hultan**, **hultoare**, **holbură**, **înholba** (mai ales în graiurile de est ale dacoromânei). De fapt și în aceste cazuri este tot o aspirație a vocalei inițiale: **vulpe** > **uulpe** **hulpe**. La fel se explică **h** în loc de **v** și în cuvinte nelatine ca: **horbă** (sl.), **hârtop** (sl.), **hogaș** (magh.), **hotru** (gr.biz? cf. Bogrea, în DR, IV, p. 882).

În albaneză, **h**- inițial secundar, reprezentând aspirația vocalei, se întâlnește îndeosebi în dialectul gheg: **hahu** "ahu", **hark**, **hardhi**, **harmë**, **harmëshuer**, **harushë**, **hecni**, **hidhnim**, **hoborr**, **hunazë**, **me harrnue** (cf. Pekmezi, Gramm., p. 62; Cimochoowski, Dushm., p. 22). Se pot da însă exemple și din graiuri tosce: **harrin**, **hik** etc. (cf. Pedersen, Alb.Texte, p. 24).

b. Fenomenul invers, cel al dispariției lui **h**- inițial (sau intervocalic), este, de asemenea, cunoscut românei și albanezei. Forme fără **h**- ca: **agiu**, **aide**, **aiduc**, **aimana**, **alva**, **angér**, **arac**, **arfă**, **artie**, **azna**, **ărdău**, **engher**, **maala**, **moor**, **oț**, **paar** etc. (exemple din DA și DLR), circulă mai ales în graiurile din sudul țării, alături de variante etimologice cu **h**-. (v. numeroase alte exemple la Dumistrăcel, Infl., p. 236 ș.u.)

În numeroase graiuri albaneze de sud, amușirea lui **h** inițial, intervocalic și final precedat de vocală se produce cu regularitatea unui fenomen obișnuit: **a** "ha", **anë** "hanë", **arroj** "harroj", **bear** "behar", **eq** "heq", **er** "hërë", **ko** "hohë", **martou** "martohu", **ngriet** "ngrihet", **ngro** "ngroh", **saat** "sahat", **sho** "shoh" etc. (v. schițele monografice asupra graiurilor din Berat și Skrapar,

datorate lui J. Gjinari, în, BSS, 1, 1957, p. 113 și 1, 1958, p. 89, precum și celui din Dangëlia, studiat de Spiro Floqi, în BSS, 3, 1958, p. 93). În unele regiuni ale Albaniei centrale, ca de pildă în Sulova, la sud-vest de Elbasan, se pot întâlni atât aspirația lui **h** la unele cuvinte, cât și amuțirea unui **h** organic la altele (cf. Q. Haxhihasani, în BSS, 3, 1955, p. 156). În albaneză, **h** inițial rezistă cel mai bine în cuvintele de origine turcească: **hamall**, **han**, **hajat**, **hoxhë** etc. (cf. K. Cipo, *Gram.*, p. 21, unde sunt expuse toate aspectele evoluției lui **h** în albaneza populară).

c. La finală de cuvânt sau în silabă finală (uneori și în alte poziții) **h** e înlocuit prin **f**, atât în română, cât și în albaneză. În română, această înlocuire se întâlnește mai ales la cuvinte populare, de diferite origini: **burduf**, **jaf**, **marfă**, **praf**, **stuf**, **vătaf**, **vârf**. Alături de acestea, se aud și variantele vechi cu **-h**. (reg. **prah**, dar și **prav**, **prau**, oscilație care probează articulația slabă a lui **h**), deși procesul înlocuirii e general în aspectul popular al limbii. În cuvinte ca **duh**, **patriarh**, **văzduh** etc., **-h** s-a menținut probabil datorită faptului că sunt împrumuturi livrești (comp. pop. **năduf**, **zăduf**, constituite pe baza lui **duh**).

Transformarea lui **-h** final este una dintre trăsăturile caracteristice care disting ghega (în special graiurile centrale) de toscă (cf. Çabej, în BUST, 1, 1958, p. 63 ș.u.: gheg: **dërsif**, **eshtaf**, **gjynef**, **glufë**, **mif**, **ndif**, **ngref**, **nifëm**, **njof**, **pref**, **qylaf**, **shof** etc., toate acestea având corespundente cu **-h** în toscă și în limba literară.

E interesant de observat că pe o arie întinsă, care cuprinde graiurile toscă și ghega de mijloc, **h** e înlocuit cu **f** mai ales în grupul **ht**: **i ftoft** (**i ftohtë**), **i left**, **llaftari**, **i nxeft**, **njifte**, **i preft**, **prefte**, **rrifte**, **shifte**, **më vefte** etc. (pentru unele exemple, v. Gjinari, SF, XIX (II), 1965, p. 137). Aceasta ar putea fi o dovadă că substituția lui **c** (omorganică față de **h**) prin **p** în grupul **ct** (lat. **lucta** > rom. **luptă**, alb. **luftë**), fenomen de care ne vom ocupa altă dată, nu s-a făcut direct, ci prin fazele tranzitorii **h** și **f**: **ct** > **ht** > **ft**.

Înlocuirea lui **h** cu **f** nu este un fenomen prea vechi în cele două limbi, cel puțin în aspectul lor scris. Preponderența variantelor cu **h** în limba textelor din secolul al XVI-lea, atât române cât și albaneze, demonstrează cu prisosință acest lucru. În română sunt atestate cuvinte de felul acestora: **catastih**, **hiclean**, **metoh**, **ohilește**, **prah**, **vătah**, **vihor**, **vihorât**, **vârh**, **zăduh** (cf. Densusianu, HLR, II, p. 123; v. și Rosetti, ILR, p. 471. După Petrovici, DR, XI, 1948, p. 192, "extinderea unui **h** la sfârșitul unui element din limba comună de origine slavă [**duh**, **văzduh** etc.] e prin urmare un indiciu că elementul respectiv e de origine savantă"). În albaneză, variantele cu **h** sunt frecvente la Buzuku (a. 1555) și rare la autori de mai târziu (cf. Çabej, BUST, 1, 1958, p. 65).

Aria modificărilor fonetice descrise mai sus - apariția lui **h** ca aspirație a unei vocale inițiale, dispariția lui **h** inițial sau intervocalic, înlocuirea lui **h** prin **f** și chiar **v**, **u** etc. - se poate extinde și asupra celorlalte limbi balcanice: bulgară, sârbocroată, macedoneană, așa cum rezultă din studiul lui Victor Vescu, *Zajedničke crte u razvitku glasa h u rumunskom i južnoslavenskim jelcima*, în "Balcanica", VI, 1975, p. 275 - 280 (cu numeroase exemple). Acest joc la lui **h** poate avea loc și în limbi din afara ariei balcanice (cf. Pușcariu, *Limba română*, II, p. 198, unde se amintește și fenomenul, întâlnit în numeroase limbi, al înlocuirii lui **f** prin **h**, considerat de Meillet ca "exemplu tipic de lege generală lingvistică din domeniul foneticii"). De altfel, uneori

și în latină **h** se confunda la inițială cu **f**: **hircus** și **fircus**, **hoedus** și **foedus** etc. (v. T. Cipariu, *Elemente de limbă română după dialecte și monumente vechi*, Blaj, 1855, p. 43).

3. B intervocalic urmat de **u** a devenit **g** în câteva cuvinte de origine latină (sau din substrat), trecând printr-un stadiu intermediar **h**: **nebula** > ***neuură** > ***nehură** > ***ne~~h~~ură** > **negură** (comp. și alb. **njegullë**; pentru etimologie, v. Brâncuș, VĂLR, p. 144). La fel au evoluat lat. **favus** la rom. **fagure** (singular refăcut din plural), **naevus** la **neg**, **rubus** la **rug** etc. (cf. Candrea, în "Buletinul Societății Filologice", I/2, 1905, p. 40, unde precizează că de la **nebula** la **negură** s-a ajuns printr-un **h** intervenit ca **Hiatusstilger**. Tot pentru evitarea hiatului a apărut **h** în var. Ban. **nuhăr** (< **nuăr**), **măduhă** (< **măduă**), devenit apoi **mădugă**; v. și CDDE, s. **fagur**). Marius Sala (Contrib., p.25, 101 - 102) crede că **g** s-a dezvoltat direct din **u**, fără intermediul unui **h** intervocalic sonorizat, poate ca o reacție împotriva dispariției lui **[u]** înainte de **[u]**", cele două sunete, **[u]** și **[u]** diferențiindu-se "prin întărirea elementului consonantic al lui **[u]** devenit **[g]**". Exemple latinești ca **rigus** pentru **rivus**, **estigare** pentru **aestuar**, **aestivare**, ar motiva reacția - afirmă Sala - în ***negula**, ***negu**, ***fagulu**, ***rug**. Dar modificarea fonetică în discuție s-a produs numai la cele patru cuvinte, deci e o schimbare fonetică accidebtală; o "reacție" presupune în mod necesar o modificare cu caracter de regulă, ceea ce nu e cazul aici. Așadar, nimic nu ne împiedică să vedem în **negură**, **neg** etc. un stadiu precedent cu **h**, o modificare treptată a lui **u** în **g**, ca în **măduuă** > **măduhă** > **mădugă**; caracterul consonantic al lui **u** "se întărește" și prin **h**, nu numai prin **g**.

4. În general, se admite că grupurile consonantice latinești **ct**, **cs** au evoluat în română la **pt**, **ps**, trecând prin fazele intermediare ***χt**, ***χs**, ***ht**, ***hs** și ***ft**, ***fs**: **lucta** > ***luxta** > ***luhta** > ***luftă** > **luptă**; **coxa** > ***coχsa** > ***cohsa** > ***cofsă** > **coapsă** (cf. Densușianu, HLR, I, p. 26 - 27, 117; Candrea, *Consonantism*, p. 83 - 85; Pierre Naert, *Des mutations ct, cs > pt, ps; gn > mn et mn > un en roumain*, în "Acta linguistica", II, 1940 - 1941, p. 247 - 257; mai recent, H. Lausberg, *Linguistica romanica. I. Fonetica*, Madrid, 1965, p. 431, 440).

În CDDE, p. 110, se consideră că lat. **eccum-tantum** a devenit mai întâi ***acutânt**, de la care, prin sincoparea lui **u** și trecerea lui **ct** la **ht**, a rezultat **ahtântu**, formă păstrată în aromână; în dr. **h** a căzut dinaintea lui **t**. Trecerea lui **ct** la **ht** s-a produs înainte de separația dialectală a românei comune. (v. și Procopovici, DR, I, p. 171, nota).

Prin urmare, presupunem că limba populației autohtone, nefiind obișnuită cu grupurile **ct**, **cs**, avea un sunet **h** prin care putea reda pe **c** din aceste grupuri. Fazele procesului de transformare a lui **c** în **p** înainte de **t** și **s** sunt normale; ele sunt cunoscute și în alte limbi. Faza **ht**, de exemplu, a existat și în evoluția lat. **ct** la **it** din franceză, spaniolă și dalmată; din **it** s-a ajuns apoi la rezultatele actuale, de ex., în spaniolă, lat. **factum** > ***fahtum** > ***feĥto** > v. sp. **feĥo** > **fecho** (**hecho**).

În albaneză, **ct** și **cs** au două tratamente: **ct** > **ft** și **it** (**lucta** > **luftë**, **tractare** > **trajtoj**), **cs** > **fsh** și **sh** (**coxa** > **kofshë**, **fraxinus** > **frashër**), pe care le vom examina în alt studiu consacrat special evoluției celor două grupuri consonantice latinești în română și albaneză.

Din cele expuse, rezultă că românii posedau consoana **h** în perioada contactului lor cu

slavii și, deci, nu au deprins de la aceștia rostirea lui **h**. Dispărut din latina vorbită încă din epoca republicană (de pe la mijlocul sec. al III-lea î.e.n., cf. Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 101), **h** provine în română din limba populației autohtone. Albaneza, cu care comparăm elementele din fondul prelatin al românei, posedă un **h** organic (din i.e. [•]s, [•]sk: alb. *helm* "otravă", din v. sing. [•]*halm*, cu pl. *helme*, comp. v. germ. *scalmo*, *scelmo* "Seuche", cf. Meyer, EWA, p. 151 și trac. *σπάλη* "spadă, cuțit", cf. Çabej, SGJ, I, p. 236; alb. *njoh* "a cunoaște", comp. lat. *nosco*, cf. Meyer, EWA, p. 314; alb. *ah* "fag", comp. v. germ. *asc* "Esche", gr. *ῥέυα* "Buche", cf. Meyer, EWA, p.4).

Dintre cuvintele cu **h** originar aparținând fondului lexical autohton am găsit doar câteva exemple, și numai unul sigur: **hameș**. Menținerea formei cu **h** a acestui cuvânt în latina dunăreană, însușită de populația dacă, s-ar putea explica și prin intervenția unei interjecții primare de felul lui **ham**.

În unele cazuri, **h** e în română produs prin evoluția altor sunete, întocmai ca **h** din cuvinte de origine latină din celelalte limbi romanice. Apariția și pe această cale a lui **h** e o dovadă că românii aveau posibilitatea organică de articulare a unui sunet spirant laringal sau velar.

Am arătat totodată expresiile materiale ale unei tendințe comune în legătură cu jocul lui **h** în română și albaneză (proteză, dispariție, înlocuire cu alt sunet). E adevărat că acestea sunt cunoscute și altor limbi (**h** fiind o consoană cu articulație foarte slabă), dar în cazul nostru ele reprezintă, împreună cu cele arătate mai înainte, un tot unitar care trebuie interpretat ca atare. În felul acesta, putem vedea că modificările în legătură cu **h** sunt determinate, în română și albaneză, de un impuls intern datorat acțiunii substratului.

De la slavi, românii nu au învățat să rostească pe **h**, ci au împrumutat numeroase cuvinte conținând sunetul **h**. Examinând o listă de cuvinte de origine slavă conținând velara **h** în etimon, constatăm următoarele: se menține **h** la inițială de cuvânt: **hamei**, **hârzob**, (cu var. **vârzob**), **horă**, **hohot**, **hulî**, **hulub**, în grupul inițial **hr-**: **hram**, **hrană**, **hrean** sau în **hn-**: **odihnă**, **tihnă**, în elementele culte: **duh**, **duhovnic** (probabil și **văzduh**), **har**, **metoh**, **monah** (și var. **monaf**, de unde n. pr. **Monafu**), în poziție intervocalică: **dihanie**, **dihor**, în nume de locuri: **Ohaba** (de unde și der. **Hobița**), **Suhodol**. E posibil ca multe dintre acestea să fi intrat mai târziu, din bulgară, sârbocroată, ucraineană, limbi cu care româna a avut contacte îndelungate.

Sunetul în discuție a devenit **f** în cuvinte cu pronunțat caracter popular: **poftă**, **a pofti** (în limba veche: **pohtă**, **a pohti**, cu rostirea primenită după slavă), **praf** (și **prau**, **prav**), **rufă**, **vifor**, **vârf** (și var. **vârv**), **vraf** (și var. **vrav**), **zăduf** (și **năduf**, ambele de la baza **duh**); pentru **fală**, **a se făli** avem etimonuri cu **hv**, iar pentru **cojoc**, cu **h** final (conservat în toate limbile slave).

După cum se vede, **h** din elementele de origine slavă nu a fost prea rezistent; această consoană este mai bine reprezentată în interjecții: **ha**, **he**, **ho**, **hop**, **hâc**, **hâr**, **hâș**, **huța**, **huzdup** etc. și, mai ales, în cuvinte de origine maghiară și turcă (v. exemple în DA sub litera **H**).

Ipoteza transmiterii lui **h** din substrat a fost susținută și de alți învățați. H. Schuchardt (*Vokalismus*, III, 1868, p. 49) a înșirat velara **h** printre elementele autohtone din română: "der

Laut **h** zwischen alb. $\dot{\chi}$ und χ ", referindu-se, probabil, la **h** ca rezultat al palatalizării lui **f**. După Hasdeu (EMR, III, p. 39) **h** e dacic, mai ales cel provenit din palatalizarea lui **f** (v. și **Principii de filologie ario-europee**, 1875, p. 61). Mai recent, în ILR, II, p. 321, C. Poghirc afirmă: "Existența lui **h** la început numai în puține cuvinte, fără utilizare în morfologie, îi dădea o poziție precară în româna comună. El ar fi dispărut, poate, dacă n-ar fi fost întărit prin numeroase împrumuturi conținând un **h**, din slavă sau din alte limbi". (v. și Poghirc, în RRL, XII, 1967, p. 26). După Vasiliu (Fonol.ist., p. 118), sunetul [h] apare în aceeași poziție cu [c] din româna comună: [***dúcu**] din lat. **duco**, [***dúhu**], de origine slavă, cu **u** final introdus prin analogie cu situațiile motivate etimologic. Prin urmare, **h** a căpătat valoare de fonem încă din româna comună (v. și Sala, **Contrib.**, p. 159).

CONSOANA Ș

Unii lingviști din secolul trecut (Miklosich, SER, p. 7; Schuchardt, *Vokalismus*, p. 49; P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, p. 220) atribuiau substratului traco-dac consoana ș din română pe simplul motiv că ea nu exista în sistemul consonantic al latinei și că în albaneză această consoană se dezvoltase de timpuriu. Dovezile care s-au adus ulterior par să susțină ipoteza ca traco-daca să fi avut "un fel de ș care să fi urgentat transformarea lui s latin în ș" (Coteanu, *Originile*, p. 33). Cea mai importantă dovadă este în legătură cu numele de ape de pe teritoriul nord-dunărean, transcrise oscilant, cu s, ss, si, de unde ar rezulta că pronunția acestor hidronime era cu ș, sunet inexistent în greacă și latină: *Mápis* (Herodot), *Mápiος* (Strabo), *Marisia* (Iordanes), *Μορήσις* (Const. Porphyrogenetul) etc. : rom. *Mureș*; *Κρίσιος* (Const. Porphyrogenetul), *Grisia* (Iordanes): rom. *Criș*; *Τίβρις* (Herodot), *Tibisia* (Iordanes), *Τιρήσας* (Priscus), *Τιμήσις*, *Τιμήσις* (Const. Porphyrogenetul): rom. *Timiș*; *Carsium*, *Carsidava* (Ptolemeu): rom. *Hârșova*.

Dacă avem în vedere notația cu si din textul lui Iordanes (sec. al VI-lea e.n.), modificarea lui s în ș pare condiționată de i următor, ca în cuvintele latine din română (lat. *resina* > rom. *rășină* și alb. *rshinë*); la autorii mai vechi însă, aceleași nume sunt notate și cu s, ss, așadar, mai potrivit este să considerăm că e vorba de grafii oscilante pentru un sunet propriu limbii traco-dace (cf. Poghiric, în ILR, II, p. 317: si > ș face parte din acele "trăsături care par specifice dacomoesienei târzii", iar în notă: "oscilarea notației cu litere grecești și latine [...] dovedește că e vorba de un sunet neobișnuit pentru greci și romani").

În lista hidronimelor de pe teritoriul Daciei trebuie adăugat, din sud, *Naissus*, *Ναῖσος* (astăzi Niș), râu și oraș în Moesia Superior.

Pârvan (*Știri nouă din Dacia Malvensis*, în AAR, ist., s. II, t. 36, București, 1914, p. 23, ap. Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 101) crede că semnul Σ (dintr-un text latinesc) ar reda sunetul ș în *Σιαμας* și *Συκ(idavensis)*. Em. Popescu (*Inscripțiile*, p. 22) reia ipoteza că "uneori prin Σ se exprima în limbile latină și greacă un sunet specific din limba traco-dacă, poate ș"; la p. 294, reproduce inscripția cu nr. 277, datată, probabil, în sec. al IV-lea, care conține termenul *Συκ(idavensis)*, cu Σ. Philippide (OR, I, p. 331) interpreta, cu probabilitate, ca ș dubletul grafic ss în *Virssucciussus*, din Dalmația (CIL, III, p. 3256).

Referindu-se la "sufixul" din *Argeș*, *Mureș*, *Someș*, *Timiș*, Pușcariu scria (într-o notă din DR, VI, p. 1369, la lucrarea lui P. Skok, *Brendisium und Verwandtes*, din "Zeitschrift für Ortsnamenforschungen", I, 1926, după care trac. *-esium* se identifică cu desinența de ablativ plural -š din albaneză) că "nu putem ști dacă ceea ce latinii transcriau prin *-esium* avea, la traci, de fapt această rostire, sau dacă pronunțarea era mai degrabă ca un fel de s' sau ș pe care numirile

românești îl conservă până astăzi. Divergențele în transcrierea grecească sau latinească, la numirile râurilor pomenite la scriitorii vechi, pot fi considerate și ca un indiciu despre o rostire palatală a lui s".

În albaneză, sh (= ś) s-a dezvoltat spontan din i.e. s; de asemenea, s-a transformat în sh, în mod necondiționat, s din împrumuturile latine, vechi grecești, precum și din cele slave și italiene intrate la o epocă veche. În general, se admite că legea fonetică a transformării lui s în sh a funcționat până în sec. al XI-lea (Pentru detalii, v. Çabej, SGJ, III, p. 137-139).

Reflexele actuale cu sh ale toponimelor antice din aria etnică iliră se explică prin fonetica istorică albaneză: Lissus: alb. Lesh, Scupi (în Macedonia): alb. Shkup, Drivastum: alb. Drisht, Scodra: alb. Shkodër, Scardus (mons): alb. Shar, Isammus (fluvius): alb. Ishm, Ragusium: alb. Rush (cf. Çabej, BUT, 2, 1958, p. 59-62; v. și Barić, Hÿmje, p. 49, unde se rețin numai cazurile în care explicația prin albaneză e sigură: Nish < Naïssus, Shkup < Scupi, Shtip < Astibos).

Geneza lui sh în albaneză și explicația prin criterii albaneze a toponimelor cu sh din nord-vestul Peninsulei Balcanice sunt o dovadă că și din structura fonetică a hidronimelor din nordul Dunării trebuie pus pe seama substratului traco-dac.

Proveniența din substrat a rom. ș e susținută astăzi de tot mai mulți lingviști. Astfel, D. Macrea (*Limba și lingvistică română*, București, 1973, p. 33) scrie: "Evoluția la ș a dentalei s [...] poate fi de proveniență traco-dacă, în primul rând, fiindcă s nu există în nici un cuvânt albanez anterior secolului al XI-lea, ci numai sh (=ș), și, în al doilea rând, fiindcă în română îl avem pe ș și necondiționat, și anume în străvechile nume dacice de râuri: Argeș, Criș, Mureș, Someș, Timiș". Consoana ș e atribuită substratului și de Gh. Ivănescu (ILR, p. 198). Ivan Popovici (*Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960, p. 73) crede că originea lui ș din hidronimele românești (Argeș, Timiș etc.) nu trebuie desprinsă de originea lui sh din albaneză. Și E. Petrovici (SDT, p. 244) se îndoieste că ș din aceste cuvinte se poate explica prin slavă: "Dar unele din aceste râuri au un ș final (Argeș, Timiș, Criș, Mureș, Someș) greu de explicat prin slavă. Trecerea aceasta a lui s la ș a fost apropiată de fenomenul asemănător albanez. E, așadar, de presupus, că daco-moesica de la nord de Dunăre prezenta aceeași tendință de a schimba pe s în ș ca daco-moesica de la sudul marelui fluviu (cf. Naïssus > Niș)".

Un argument pentru ipoteza că rom. ș s-ar datora acțiunii substratului îl constituie și faptul că sunt câteva cuvinte din fondul preroman comun românei și albanezei care conțin un ș foarte vechi, descins, în ambele limbi, din s: rom. gușă, moș (moașă), mușc(oi), șopârlă, știră; alb. gushë, moshë, mushk, shapi, shtirë. (Pentru amănunte etimologice, v. Russu, Etn. rom.; Çabej, SGJ, I-II; Brâncuș, VALR). În cele mai multe cazuri însă, cuvintele albaneze cu sh au în română corespondente cu s: rom. bască, brusture, scăpăra, scrum, spânz, strepede, strungă etc.; alb. bashkë, brushtull, shkrepe, shkrumb, shpënd(ër), shtrepe, shtrungë etc. Rom. șut, cu var. ciut, îi corespunde alb. shyt "fără coarne", shutë "căprioară", sutë id.

Între cuvintele comune românei și albanezei, un loc aparte ocupă căpușă, alb. këpushë, format, în ambele limbi, cu suf. -ușă (-ushë). Radicalul e greu de precizat etimologic (v. Brâncuș, VALR, p. 57), dar ceea ce interesează aici este sufixul, care, în mod cert, este preslav în acest cuvânt (cf. Xhuvani, Çabej, *Prapashtesat*, p. 105-106: e posibil ca alb. -ushë să provină din iliră, pentru care comp. n. top. Genusus, Marusio, n. pers. Ebusius, Janusioi, Tatusius, Piasus;

pentru numele proprii ilire, v. Hans Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925; Id., *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929). La cuvântul **moș** (**moașă**), alb. **moshë**, sufixul se recunoaște fără dificultăți dacă acceptăm ipoteza că la bază se află alb. **mot** "an" (raportat etimologic la verbul **mat** "a măsura"), iar la **ghiuj**, arom. **ghiuj**, alb. **gjysh** "bunic", ș ar fi reflexul unui i. -e. * **s(u)** (cf. N. Jokl, LKU, p. 30; v. și Barić, *Albanorum*. St., p. 37).

Pe seama substratului trebuie pus, cu probabilitate, **brândușă** (cf. Giuglea, DR, III, p. 567 ș.u., cu amănunte) și **făruș**, din a căror structură lexicală nu este exclus suf. -uș(ă).

Un sufix -ș a fost degajat de Jokl (op. cit., p. 23; v. și Rosetti, ILR, p. 239, 259) în rom. **ușor** (din lat. **levis**, combinat cu suf. -ior, de origine latină); -ș ar corespunde, după Jokl, sufixului diminutival albanez -sh (din i.e. * -is, un formant comparativ): **brâșh** "pepene mic, rămas necopt", **lēmsh** "ghem", **vashë** "fetiță" (Xhuvani, Çabej, op. cit., p. 83). Al. Graur constată că -ș în -șor (acesta fiind mai vechi decât -ișor, -ușor) e un element sufixal "care face parte din diverse sufixe diminutive românești și a cărui origine pare a fi foarte veche" (Scrieri de ieri și de azi, București, 1970, p. 225).

Se adaugă aici câteva cuvinte de origine latină care s-au păstrat în românește numai sub forma derivatelor cu -uș(ă): **auș**, în Oltenia: **áoș**, în aromână: **aușu** (cu diferite derivate, înregistrate de T. Papahagi, DDA, p. 242) (lat. **avus**), **cătușă** (lat. **catta**), **căuș** (lat. **cavus**), **mătușă** (lat. **amita**), **păpușă** (lat. **pupa**), **părătuș** "cerul gurii; uvula" (lat. **palatum**) cu var. **împărătuș**, **apărătuș**, **pălătuș**, **părăntuș**, **pănătuș**, **peretuș** (DA; CDDE; v. și Șăineanu, *Semasiologia*, p. 93); notăm cu probabilitate și pe **lăpuș** (lat. **lappa**; cf. și alb. **lëpushë** "nufăr, frunză de brusture, frunză mare și lată", var. **llapushë**, cf. Fj. shq., s.v.; FS, s.v.). Structura lexicală și etimologică a acestor cuvinte a fost cercetată, între alții, de P. Papahagi, NE; Giuglea, DR, III, p. 569; Id., *Uralte Schichten*, p. 21; Pușcariu, DR, III, p. 668 și VI, p. 326; El. Carabulea, în SMFC, II, p. 199-202; Sala, SCL, XXXI, nr.5, p. 621-624; Rosetti, *Études de vocabulaire*, în *Zbornik u čast Petru Skoku*, Zagreb, 1985, p. 423. S-ar putea include în această listă și **cenușă** (lat. cl. **cinis**, pop. **cinus**).

Aceste cuvinte ar dovedi că -uș(ă) este un formant lexical străvechi, în a cărui structură fonetică se distinge o consoană transmisă, foarte probabil, din substratul traco-dac. "N-ar fi imposibil - scrie Pușcariu, DR, IV, p. 1369 - ca și sufixele noastre diminutive -aș și -uș - vechi, fiindcă se găsesc în toate dialectele - să fie și ele de origine străveche. E adevărat că ele se găsesc și la slavi, dar de obicei cu alte funcțiuni și nici pe departe cu acea vitalitate ca la români". Întemeindu-se pe derivate de tipul **mătușă**, I. Fischer, *Lat. dun.*, p. 167, scrie: "Este posibil ca substratului să i se datoreze sufixul rom. -uș; acesta apare atașat la cuvinte latine dispărute din românește chiar din epoca primelor texte: **mătușă** (**amita**), **cătușă** (**catta**) "piscă".

Nimic nu se opune de a considera un sufix străvechi și în derivate de felul: **albuș**, **căluș**, **gălbenuș** etc., cu corespondente lexicale (nu și semantice) identice în albaneză; totuși, alb. **kalush** "cal mic".

În concluzie, presupunem că cel puțin în situații de felul celor descrise mai sus consoana ș se explică prin substrat. Existența unui sunet de felul lui ș în traco-dacă a favorizat fenomenul palatalizării lui s latin în romanica balcanică. Reținem în acest sens o observație remarcabilă a

lui E. Petrovici potrivit căreia palatalizarea lui *s* (și a celorlalte dentale) trebuie explicată printr-o tendință de tip latin favorizată de acțiunea substratului: "Marele rol jucat de vocalele anterioare și de iod în romanica dunăreană dinaintea influenței slave, mai mare decât în celelalte limbi romanice, se datorește, probabil, acțiunii substratului tragic". (SCL, 1, 1950, p. 214-215). Aceeași ipoteză (extinsă și asupra fenomenului palatalizării labialelor) e susținută și de Octave Nandriș (Phon. hist., p. 247-248). După Sala (Contrib., p. 27-28) palatalizarea dentalelor (deci și a lui *s*) urmate de iod ar fi fost o tendință romanică mai activă în ariile periferice ale României. "Deosebirea dintre română, pe de o parte, și celelalte limbi romanice, pe de altă parte, este numai o deosebire de forță a unei tendințe romanice". Deși autorul neagă orice posibilitate de intervenție a substratului, această "deosebire de forță" nu se poate explica altfel decât printr-o particularitate de articulare a idiomului preroman din Dacia.

Adăugăm, în încheiere, că româna a avut, în evoluția ei, o anumită preferință pentru sunete șuierătoare. Așa s-ar explica faptul că *s* poate deveni *ș* chiar și atunci când se află la oarecare distanță de iod; e vorba de *ș* din grupul *șt* (provenit din *st*, *sc*): *așterne*, *câștiga*, *șterge*; *crește*, *naște*, *ști* etc. Grupul latin *st* urmat de *i* în hiat a devenit *ș*: *pasionem* > *pășune*, **ustia* > *ușă*. Chiar nașterea africateri *č* presupune, după cum se știe, un *ș* implicat în natura de sunet combinat a africateri *č*: *ceară* (lat. *cera*), *fecior* (lat. *fetiolus*). În unele cazuri, *ș* rezultă din *č* printr-un proces de diferențiere regresivă: *mușca* (< lat. **muccicare*), *crășmă* (< sl. *krŭčma*, *hriščă* (< ucr. *hřečka*), obișnuit (obicinuit), *pașnic* (pacinic), *veșnic* (vecinic). În câteva cuvinte, *ș* a apărut ca sunet cu valoarea expresivă: *șoarece* (< lat. *sorex*), *șobolan* (de la *sobol*), cf. Graur, BL, VII, p. 138. Consoana *ș* s-a impus ca termen de alternanță și la neologisme: pl. *fabuloși*, *miniștri* etc.

Nu e lipsit de interes să arătăm că în graiul din sudul Transilvaniei (între Sibiu, Blaj, Alba Iulia, Orăștie) siflanta *s* în grupul *st* urmat de *e*, *i* a devenit *ș*, prin acomodare cu *t* palatalizat: *ștea* - *ștele*, *oaște*, *dragoște*, *cinște*, *puștiu* etc. (v. pe larg R. Todoran, Contrib., p. 62 ș.u., cu bibliografie). Dacă fenomenul acesta e atestat târziu, către 1800, în schimb *sk'* devenit *șk'* (cu *k'* < *cl'* < *cl*) e vechi, de dată română comună, fiind cunoscut și în aromână: *deșchide*, *așchie*, *șchiop*, *șchiau* (ibid.). După V. Frățilă (Un fenomen fonetic dialectal: *s* > *ș*, *z* > *j* în unele grupuri consonantice urmate de sunete palatale, în LR, 2, XXV, 1976, p. 209-213) *st* > *șt* s-ar explica prin influență bulgară târzie, de prin sec. al XIII-lea - al XIV-lea, ipoteză greu de acceptat, ca și aceea a influenței săsești susținută de M. Zdrenghea (în DR, XI, 1948, p. 195).

Am stăruit asupra acestei chestiuni pentru că prezența lui *ș* în loc de *s* în grup cu o consoană palatală (*k'*, *t'*, *č*, *n'*) apare ca o dovadă în plus privind preferința românei pentru această șuierătoare.

1. Atestat încă din secolul al XV-lea, rotacismul lui **-n-** simplu intervocalic din fondul latin este până astăzi un fenomen dialectal, specific ariei nordice a dacormânei; Banatul, Transilvania de sud-est și Țara Românească nu au cunoscut rotacismul. În Moldova, mai ales în partea de nord, e atestat sporadic în documente slavone din secolul al XV-lea și al XVI-lea (v. exemple la Hasdeu, CB, II, p. 13-14; Rosetti, *Rhot.*, p. 3-4; Gheție Mareș, *Graiurile dr.*, p. 153-156). Inovația ar fi fost adusă în Moldova de către populația revărsată acolo din părțile Maramureșului (cf. Rosetti, *op. cit.*, p. 8; Id., ILR, p. 230, 422, 476; Ivănescu, *Probl.*, p. 85; nu este exclus ca în perioada românei comune Moldova de nord să fi fost o arie rotacizantă, supoziție care rezultă din cele mai multe cercetări consacrate răspândirii acestui fenomen). În Transilvania, rotacismul a fost remarcat de Hasdeu în textele măhăcene (v. CB, II, p. 11-18; 59, 85, 129-130, 160, 178 etc.), apoi de toți cercetătorii care s-au ocupat de vechile texte românești (v., între alții, Candrea, *Ps. Sch.*, I, CLX-CLXII; Rosetti, *Rhot.*, p. 1-10; Id., B, p. 25-26; Densusianu, HLR, II, p. 75-79; Gheție, Mareș, l.c.; Teodorescu, Gheție, *Ieud.*, p. 94-95 etc.). După cum se știe, Coresi a refăcut formele cu **-n-** eliminând rotacismul, ceea ce însemnează că acest fenomen nu era cunoscut în aria Brașovului și în Țara Românească; de asemenea, e de presupus că diaconul tipăritor observase că și în zona de nord a țării, de unde proveneau primele manuscrise românești, rotacismul era în regres. În a doua jumătate a sec. al XVII-lea, rotacismul nu apare în scrisorile particulare care provin din regiunea rotacizantă.

În dacoromana de astăzi, pronunțarea cu rotacism ne mai întâmpină în sate din Munții Apuseni. Iată exemplele înregistrate în ALR, vol. I, s.n., din Gârda de Sus (com. Scărișoara, jud. Alba), punctul cartografic 95, singurul punct cu rotacism: **purim** (= punem), h. 68, **taciure** (= tăciune), h. 111, **bur di friptu**, h. 114, **radacirile**, h. 116, **pașuri** (= pășuni), h. 125, **piatră vârată**, h. 227, **d'iru** (= vinu), h. 244, **t'eptire** (= pieptine), h. 260, **t'eptărăm** (= pieptănăm), h. 261, **ald'ire** (= albine), h. 271. În textele de la Scărișoara publicate de E. Petrovici (în ALRT, p. 50-64), aflăm exemplele: **puri**, **țâr** (= țin), **cire**, **pără**, **lumniră**, **spuri** (= spune), **fântără**, **bură**, **săru plir** (= sânu plin), **țare** (= ține), **mire** (= mine, pron.) **mărânci**, **mărâncă**, **birișor**, **cire**, **irel** (= inel), **ciră** (= cină), **mările** (= mânilor), **am cirat**, **or yirit** (= or venit), **urul** (= unul, pron.), **târșuș** (= ținuși), **câre** (= câine), **s-o-mpiririt**, **purea** (= pune), **irima**, **omiri** (= oameni), **bur-ajurul li craciunu** (= bun ajunul lui Crăciun), **t'eptirile**. Am reprodus exemplele în ordinea paginilor și în transcriere parțial literarizată. Pentru interpretarea fonologică a faptelor din punctul cartografic 95 (Scărișoara), v. A. Avram, CL, VII, 2, 1963, p. 221-226. Material suplimentar cules la Scărișoara a publicat tot Petrovici (DR, VIII, 1934-1935, p. 149-163, cu notații fonetice riguroase; reprodus și în volumul Petrovici, SDT, p. 25-36), și, mai de curând, N. Mocanu (CL, XVII, 1, 1972, p. 81-97; v. și materialul provenit din anchetele lui D. Șandru, în BL, II, 1934, p. 201-237 și T. Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, în GS, II, p. 22 ș.u.).

Frâncu și Candrea (Rot.; Id., **Apuseni**) remarcaseră rotacismul într-un număr mai mare de sate; de aci probabilitatea ca acest fenomen să fi avut în Apuseni o răspândire mai mare decât astăzi. De altfel, cercetătorii graiului din zona Munților Apuseni constată că rotacismul este acolo un fenomen în regres, apărând în special în vorbirea vârstnicilor și a femeilor; fluctuația formelor cu și fără rotacism e obișnuită; la nici un vorbitor nu mai apare cu consecvență. Extinderea rotacismului asupra unor cuvinte de origine slavă: **camiriță**, **cremiri**, **hodiresc**, **smântără** (cf. Mocanu, I.c.) sau **maghiară**, prin simplă adaptare fonetică (cf. Rosetti, **Rhot.**, p. 15), precum și falsele regresii de felul: **mazâne** (= mazăre, cu sensul "fasole"), **luceafân**, **pașiă** (= pasărea), **gezuine** (= viezure, cf. S. Pop, DR, VI, p. 393; Pușcariu, DR, VIII, p. 311), care ne întâmpină în graiurile din Transilvania, sunt dovezi că acest fenomen și-a pierdut vitalitatea, fiind pe cale de a dispărea cu totul. Reținem remarca lui Al. Rosetti că rotacismul din graiul moților se află într-un stadiu "analogue à celui qui a été relevé dans les textes du XVI-e et du XVII-e siècle: on y trouve, employés côte à côte par la même personne et dans les mêmes mots, l'n spirant, l'r nasalisé, l'r oral et l'n dental. L'r oral représente la phase extrême de l'évolution (< - n-), provoquée par la perte de la nasalisation, tandis que l'n dental est imposé par la langue commune, qui n'a pas innové. Plusieurs prononciations coexistent, par conséquent, dans le parler de la même personne" (Rosetti, ML, p. 208). Așadar, faza finală a rotacizării lui -n-, exprimată printr-un -r- oral, deci cu dispariția totală a nazalității (v. Avram, **Contribuții**, p. 35), nu e generalizată în graiul moților, după cum nu era generalizată nici în limba vechilor manuscrise din nordul Transilvaniei, care, după cum se știe, conțin atât forme cu -nr-, cât și forme cu -r- sau cu nazalizarea vocalei precedente (cf. Densusianu, HLR, II, p. 116). (După Hasdeu (CB, II, p. 15), varianta cu **nr** exprimă confuzia între cea cu **n** și cea cu **r**. A. Byhan (JB, III, p. 8) și A. Procopovici (**Despre nazalizare și rotacism**, în AAR, 1908, p. 265 ș.u.) consideră că **nr** trebuie interpretat ca nazalizarea vocalei plus **r**; Byhan crede chiar că **r** a apărut în urma nazalizării vocalei pentru a evita hiatul. Gălușcă (**Slavisch-rumänisch Psalterbuchstück**, 1913, p. 63) consideră că **nr** reprezintă faza de tranziție de la **n** la **r**, iar Pușcariu (**Cercetări**, p. 77) explică formele fluctuante, cu **n** și fără **r**, și pe cele cu **nr**, prin graiul nerotacizant al unei populații imigrante în zona Munților Apuseni amestecat în graiul rotacizant al locului,

Rotacismul lui -n- simplu intervocalic este caracteristica fonetică cea mai de seamă a dialectului istroromân, unde apare în aceleași condiții ca în dacoromâna de nord și de nord-vest, adică numai în cuvintele de origine latină. (Pentru exemple, v. Pușcariu, **SIR**, II, p. 110-114, cu bibliografie la p. IX-XI). Pușcariu observă chiar că în istroromână, întocmai ca în textele dacoromâne din secolul al XVI-lea și în graiul de astăzi al moților, există, pe lângă forme cu -r- oral, și forme cu -nr- și cu vocale nazalizate.

E potrivit să arătăm că în graiurile poloneze subcarpatice au pătruns de timpuriu, din limba păstorilor transilvăneni, cuvinte cu rotacism, cum e cazul lui **putira**, **pućira** (= puțină), înregistrat și în Atlasul graiurilor poloneze de sud (cf. Gr. Nandriș, DR, VIII, p. 146, harta; Pușcariu, LR, I, p. 307). Cuvinte românești cu rotacism au fost găsite, de asemenea, în graiuri cehe și ucrainene: **iafira** "afină", **jerepnice** "jireapăn", **tușira** "a tușina" (Candrea, **Ps. Sch.**, I, p. XC; Pușcariu, DR, VIII, p. 311).

2. Rotacismul este o particularitate importantă a dialectului tosc, unde s-a produs în aceleași condiții ca în română, adică s- a schimbat în -r- numai -n- intervocalic simplu din cuvintele aparținând fondului indoeuropean al limbii și din împrumuturile latinești și vechi grecești. Iată câteva exemple: t. **dimër**, gh. **dimën** "iarnă", t. **emër**, gh. **emën** "nume" (din forme mai vechi cu -ë: **dimënë**, **emënë**, existente în textele din secolul al XVI-lea), t. **lakër**, gh. **lakën** "varză", t. **rërë**, gh. **ranë** "nisip", t. **verë**, gh. **venë** "vin", t. **zërë**, gh. **zani** "glasul" etc. Rotacismul e cunoscut și în toasca vorbită în coloniile albaneze din Grecia și din Italia. Ca și în română, -nn- (geminat) din latină nu s-a rotacizat în albaneză: lat. **gunna** > alb. **gunë**, lat. **cannata** > alb. **kënatë**. Nu s-a rotacizat nici -n- intervocalic care provine dintr-un grup consonantic **nt**, **nd**, **ng**, prin intermediul unui -nn- creat prin asimilație (cf. Meyer, *Alb. St.*, II, p. 67 ; Çabej, *BUST*, 4, 1953, p. 35; Id., *SF*, 2, 1970, p. 90; Id., *SGJ*, III, p. 133). Cuvinte ca **anë** "margine", **punë** "muncă" apar fără rotacism nu numai în ghegă, ci și în toscă; aceste cuvinte presupun etimonuri care conțin grupul **n + consoană**. Situația aceasta apare și în structura morfematică: acuzativul articulat de tipul **nusenë** "mireasa" provine de la o formă cu -nt- (desinența **n** și articolul **t**, cf. Pedersen, *KZ*, 36, p. 310; v. și La Piana, *SLA*, I, p. 59, 129); la fel se explică formele de persoana a III-a pl. a indicativului prezent: **janë** "sunt", **kanë** "au", **puthinë** "sărută" etc., forme de aorist de tipul: **lidhnë** "legară", de participiu: **dhanë**, **dhënë** "dat", **lanë**, **lënë** "lăsat" etc. Rotacismul nu apare nici la formele de pronume posesiv, care sunt compuse cu un pronume personal în dativ: **ynë**, **jonë**, **tanë**, **tona** (totuși, **i tyre** "lor", cu rotacism) și nici la compusele pronominale cu -në: **unë** "eu", **tinë** "tu", **kjonë** "aceasta", **ajonë** "aceea", **ainë** "acela" (cf. Çabej, *SGJ*, III, p. 134). Se înțelege că rotacismul era un fenomen încheiat în perioada în care au apărut aceste compuse. Çabej a observat că la Buzuku (a. 1555) și chiar mai târziu, în materiale care provin din dialectele albaneze din Grecia și Italia, se întâlnesc forme cu -nn- (la origine grupul **n + cons.**), ceea ce dovedește că în epoca în care rotacismul era un fenomen activ grupurile consonantice cu **n** nu deveniseră încă **n** simplu.

Mecanismul producerii rotacismului în albaneză este la fel ca în română: -n-, având o articulație slabă, a nazalizat vocala precedentă, care a căpătat și un timbru mai închis; după pierderea nazalității, **n** a evoluat în direcția lui **r** oral (cf. Rosetti, *ILR*, p. 229; pentru alte explicații, v. A.B.I. Balotă, *La nasalisation et le rhotacisme dans les langues roumaine et albanaise*, Bucurest, 1925, p. 41-45; Candrea, *Ps. Sch.*, I, p. CLV-CLXII; A. Byhan, *JB*, III, p.8-9 etc.).

În dacoromână, **r** nazalizat [r̃] coexistă până astăzi cu **r** oral, pe când în istroromână și albaneză **r** s-a denazalizat complet (pentru istroromână, v. totuși constatarea lui Pușcariu, expusă mai sus).

Rotacizarea lui -n- se încheie, și în română și în albaneză, în perioada contactului lor cu slava, dovadă că în elementele de origine slavă din aceste limbi fenomenul nu s-a produs (cf. Meyer-Lübke, *Rum. Rom. Alb.*, în *MRIW*, I, 1914, p. 41; Densusianu, *GS*, II, 1926, p. 389; Id., *HLR*, II, p. 116; Pușcariu, *ELR*, p. 86; Barić, *Hȃmje*, p. 48; Gjinari, *SF*, 4, 1968, p. 138; Ivănescu, *ILR*, p. 206; Demiraj, *Gram.*, p. 152-153). Totuși, numeroși cercetători (Jokl, *LKU*, p. 108 ș.u.; Id., *JF*, 36, p. 106; Rosetti, *Rhot.*, p. 43; Id., *ILR*, p. 229; Balotă, *op. cit.*, p. 150 ș.u.; Çabej, "Rev. Shkodra", 1, 1964, p. 11-13; Id., *SF*, 4, 1979, p. 55-56; Id., *SGJ*, II, 177) consideră că rotacismul

în toscă (și, implicit, nazalizarea vocalei în ghegă) s-a efectuat până târziu, după sec. al X-lea. Çabej crede că în toponimice -n- se rotaciza încă în sec. al XIV-lea, dovadă un toponim **Frari**, provenit din gr. biz. Φανῶρι. Cei care susțin ipoteza rotacismului târziu aduc în discuție câteva cuvinte împrumutate din slavă, greacă, italiană: **tërsirë** "sfoară" < sl. **tracina**, n. top. **Gombočari** < sl. **Globočani**, **putërë** "prostituată" < it. **puttana**, **korë** "icoană" < gr. **εἰκόνα**, **spërk** < gr. **πανός** (cu menținerea lui s în albaneză, care, după cum se știe, devine sh în împrumuturile efectuate până la începutul sec. al XI-lea). Observăm însă că elementele acestea există numai în toscă, nu și în ghegă, prin urmare se explică, după părerea noastră, prin adaptare fonetică la formele cu -r- din fondul preslav din dialectul rotacizant. Există o singură excepție: **i vrërët** "întunecos, mohorât; încruntat", din sl. **vranŭ** "negru", cu corespondent în ghegă: **i vranët**. Numele de sate din zona toscă cu -n- păstrat, extrase din Cadastrul turcesc de la 1431 de către David Luca (SF, 1, 1978, p. 92): **Tsanova**, **Lavdani**, **Kostani**, **Paveni** - toate sunt astăzi cu -r- par derivate cu sufixe.

Considerăm că cele câteva excepții (explicabile prin analogie) nu sunt în măsură să dovedească prelungirea acțiunii unei legi fonetice.

Prin analogie se explică rotacismul și în cuvintele nelatine din graiul moșilor (cf. Rosetti, *Rhot.*, p. 15; Densusianu, *GS*, II, p. 390).

Unii lingviști sunt de părere că și dialectul gheg a avut cândva rotacism și că, ulterior, a revenit la formele cu -n- (cf. Pedersen, *Rom. Jb.*, IX/I, 1905, p. 214; Barić, *Albanorum. St.*, p. 82-83; Id., *Hŭmje*, p. 68-69; Balotă, *op. cit.*, p. 160-161), dar dovezile aduse nu sunt suficiente; revenirea la -n- implică un mecanism de articulație imposibil (cf. Rosetti, *ML*, p. 108, 207-208; Id., *ILR*, p. 228).

În ghegă, ocluziunea lui -n- slab s-a menținut, iar odată cu aceasta, și nazalizarea vocalei precedente. Ghega și-a creat astfel seria vocalelor nazale. În toscă, dimpotrivă, dispărând ocluziunea lui -n- (în locul lui -n- a apărut -r-), a dispărut și nazalitatea vocalelor precedente; vocalelor nazale din ghegă le corespund vocale orale în toscă (de exemplu, t. **rërë**, gh. **rănë** < lat. **arena**).

În zona de tranziție dintre toscă și ghegă, rotacismul coexistă cu nazalitatea vocalei în complexul sonor al aceluiași cuvânt: **hŭri** "parul", **frëri** "frâul", **zări** "glasul", **râr** "nisip", **bâr** "făcut" (la ultimele două exemple, â este lung din cauza dispariției vocalei finale). M. Çeliku (SF, 1, 1964, p. 176), care s-a ocupat cu această problemă, crede că în această zonă rotacismul e târziu, o suprapunere peste nazalizarea ghegă, o contaminare a rostirii de tip gheg cu cea de tip tosc. Felul în care au apărut aceste forme hibride dovedește indirect că rotacismul este consecința nazalizării.

3. Atât în română cât și în albaneză rotacismul e un fenomen dialectal încă de la apariția lui, dovadă că nu a existat în graiurile sudice ale dacoromânei, nici în aromână și meglenoromână; existența rotacismului nu se poate proba nici pentru ghegă.

E greu de spus când a luat naștere acest fenomen. Unii lingviști fac legătură, din punctul de vedere al vechimii, între transformarea lui -l- în -r- (generală în română și numai în elemente moștenite din latină și din substrat) și rotacismul lui -n- (v., mai recent, Coteanu, *SELR*, p. 84).

În albaneză există unele fapte de cronologie, fără însă ca prin aceasta să se poată stabili cu exactitate un **terminus a quo** al fenomenului. Astfel, Pușcariu a arătat că dispariția vocalelor finale în albaneză e un fenomen anterior rotacismului, căci un cuvânt cum este **qen** "câine" (din lat. **canis**) apare cu **n** neschimbat în **r**.

Înainte de rotacism s-a efectuat și postpunerea articolului definit: t. **zëri**, gh. **zani** "glasul, t. **mulliri**, gh. **mullini** "moara", cu **n** rotacizat în toscă în prezența articolului postpus **i**. La formele nearticulate, **n** final a dispărut (bineînțeles, după ce în ghegă a nazalizat vocala precedentă); căderea lui **n** final s-a petrecut după efectuarea rotacismului din forma determinată.

O soartă aparte a avut **n** precedat de **o**: el a dispărut după ce a nazalizat vocala, care s-a transformat apoi în diftong (mai exact, într-un grup vocalic: **ô > ou > uo > ua > ue**, după cum a arătat N. Jokl în clasică monografie consacrată istoriei "difongului" **ua, ue**, în JF, 49, 50, 1931, 1932). Dispariția lui **n** din **on** s-a petrecut înainte de apariția articolului postpus: lat. **cotoneum** > alb. * **fton** > * **ftô** > * **ftou** > **ftuo** > **ftua**, gh. **ftue**; forma articulată, **ftoi**, care apare în epoca de influență romană asupra albanezei, intră în opoziție cu forma nedeterminată * **ftô**. Dacă **n** ar fi existat când s-a lipit articolul, s-ar fi rotacizat: * **ftoni**, * **ftori** (v. discuția la Demiraj, *Gram.*, p. 120, 122). O situație asemănătoare prezintă cuvintele românești **frâu**, **grâu** (din latină) și **brâu**, **pârâu** (din substrat), la care **n** a dispărut înainte de efectuarea rotacismului, dar după închiderea vocalelor precedente; cele patru cuvinte sunt proprii românei comune (v. Rosetti, *Rhot.*, p. 53; totuși, în aromână și meglenoromână sunt cunoscute și formele cu **n**: **gârnu**, **brân**, **fârnu**; **gron**, **fron**; în dacoromână, numai la plural: **grâne**, **frâne**, **brâne**; **pârâu**, cunoscut numai în dacoromână, nu are variantă cu **n** la plural).

Prin urmare, rotacismul lui **-n-** a luat naștere, foarte probabil, în perioada în care albaneza se afla sub influența latinei, deci cu mult înainte de influența slavă și s-a încheiat înainte de contactul cu limbile slave.

Rosetti (ML, p. 151; v. și Sala, *Contrib.*, p. 52-53) crede că **-n-** din elementele slave era tratat exploziv în română, ca **nn** geminat din latină, dar dovezile pentru aceasta nu există. Faptul că în elementele de origine slavă vocala de dinaintea lui **-n-** nu s-a nazalizat și nici nu s-a închis (de exemplu **rană**, **hrană**) nu trebuie explicat prin articulația specială a lui **-n-** slav și gruparea lui în silabă cu vocala următoare (v. și Balotă, *op. cit.*, p. 39), ci prin aceea că legea nazalizării și a rotacismului se încheiase când au început să pătrundă în română cuvinte slave (cf. Densusianu, GS, II, p. 390) sau, cum se exprimă Sala (*op. cit.*, p. 56-59), opoziția de forță a celor două feluri de **n** (slab și forte) se pierduse.

4. Din felul în care a fost interpretat rotacismul în română și albaneză s-au tras concluzii de istorie socială privind atât raporturile dintre dacoromânii rotacizanți și istroromâni, cât și cele dintre români și albanezi.

Pe baza acestei importante trăsături fonetice s-a considerat că istroromânii s-au desprins prin sec. al X-lea (înainte de venirea ungarilor) din aria de vest (rotacizantă) a dacoromânei (Hasdeu, EMR, III, p. 9; Densusianu, HLR, I, p. 337 ș.u.; Popovici, *Dial. rom.*, I, p. 122-129; Rosetti, GS, V, p. 1 ș.u.); după stabilirea lor în Istria, ar fi urmat un nou val de

emigranți din Banat și Țara Hațegului, regiuni fără rotacism, explicându-se astfel unele forme nerotacizate din istroromână (cf. Rosetti, GS, V, p. 8-9).

După alți învățați, rotacismul ar fi o dovadă că istroromânii reprezintă o parte din așa-numitul grup al "românilor apuseni", din nord-vestul Peninsulei Balcanice (Pușcariu, SIR, II, *Introducere*; S. Dragomir, *Vlahii*, p. 95, 157; v. și P. Skok, AAS, II, 1924, p. 325 ș.u.); aceștia formau la început o singură ramură cu dacoromânii. Opresiunea otomană a determinat împingerea unei părți a acestor vlahi în spre Istria și insula Veglia; ceilalți au dispărut în masa sârbească până în sec. al XVII-lea (cf. Pușcariu, LR, I, p. 256). Din graiul românilor "apuseni", al celor atestați în Bosnia și Croația la sfârșitul sec. al XV-lea și în sec. al XVI-lea, se păstrează urme de rotacism (v. Dragomir, *op. cit.*, p. 157-158; Rosetti, ML, p. 427; după E. Petrovici, SDT, p. 216 ș.u. top. **Peșter**, cu **șt** în loc de **ć**, din sud-vestul Serbiei, ar dovedi că așa-zișii români apuseni nu reprezintă vechea populație romanizată din vestul Peninsulei Balcanice, ci o populație emigrată dintr-o zonă situată mai la est și nord-est, unde grupurile sl. com. ***tj**, ***kt** deveniseră **št**; ipoteza aceasta, susținută în trecut de mulți lingviști și istorici, nu explică însă prezența rotacismului, căci aria Dunării de jos era nerotacizată).

Unii lingviști și istorici au considerat că dacoromânii rotacizanți (crișeni și maramureșeni) au venit, în totalitate sau numai o parte dintre ei, din sudul Dunării, unde ar fi conviețuit cu albanezii ori s-au aflat în vecinătatea lor imediată (Onciul, *Conv. lit.*, XIX, 1884, p. 592-594; Philippide, OR, II, p. 386; Pușcariu, DR, II, p. 710; Ivănescu, ILR, p. 201).

5. După părerea noastră, rotacismul a fost determinat de acțiunea substratului atât în română cât și în albaneză. Ipoteza aceasta a fost susținută mereu, de la Miklosich (SER, p. 7) și Hasdeu (Col. Tr., 1877, p. 88) până astăzi (v. Poghir, în ILR, II, 1969, p. 321, cu bibliografie sumară), dar niciodată argumentată. Hasdeu a căutat exemple de rotacism în limba dacă, dar fără succes (v. CB, II, p. 17-18). De asemenea, dintre cuvintele autohtone care au -**r**-intervocalic nici unul nu presupune etimon cu -**n**- (**abure**, **măgură**, **strugure**, **viezure** etc.); alb. **kurpër**, **kurpën** "curpen" sunt la origine variante de plural ale unui sing. **kulp**.

În română, fenomenul rotacismului nu poate fi independent de cel din albaneză, pentru că atât geneza cât și evoluția acestuia s-au petrecut în condițiuni identice în cele două limbi.

O explicație nouă în legătură cu rotacismul e greu de dat. Avansăm totuși o ipoteză, utilă pentru o eventuală reluare a cercetării fenomenului.

Dacă rotacizarea lui -**n**- intervocalic era un fenomen dialectal în româna comună și în albaneza comună, e foarte probabil să fi fost dialectal și în idiomul de substrat.

Nu este exclus ca rotacismul să fi apărut în română în perioada în care a avut loc asimilarea în masa dacoromanicilor a triburilor de daci liberi, situați, după cum se știe, (v. *Ist. Rom.*, I, p. 637-647; Maria Comșa, *La romanisation des territoires nord-danubiens au III-ème - VI-ème siècle de n. è.*, în "Nouvelles études d'histoire", București, 1965, p. 23-39), în părțile de nord și de vest ale Daciei Romane (în Crișana, Maramureș), și, unii dintre ei, carpii, în Carpații răsăriteni. E posibil ca rotacismul să fi caracterizat varianta dacă vorbită de aceste triburi romanizate relativ târziu, prin sec. al VI-lea, triburi care și-au însușit româna comună ajunsă deja pe o anumită treaptă de evoluție. "Dacii care s-au asimilat după secolul al VI-lea - scrie G.

Ivănescu, ILR, p. 190 - au acceptat limba română deja adaptată bazei de articulație traco-dacice".

Prin acest nou val de daci romanizați s-ar explica existența în dacoromână a unui număr mai mare de elemente din substrat decât în aria sud-dunăreană. "Spre sfârșitul perioadei antice - scrie I.I. Russu, *Etn. rom.*, p. 190 - dacii liberi și ceilalți traci în nord-est se pare că au fost absorbiți de triburile sarmatice, germanice, iar în evul mediu de slavi; dar - cum s-a spus - o parte dintre ei (de prin Crișana, Maramureș, Moldova) au fost asimilați în romanitatea Daciei carpatice, amestecați cu geto-daco-romanii lăsați în urmă de armata și oficialitatea romană în 271/2, - fapt care ar contribui la facilitarea muncii de explicare a "tracismului" mult mai pronunțat al dialectului român septentrional (așa-numita dacoromână) în lexic, față de dialectele sudice, din Peninsula Balcanică".

Așadar, e de presupus că dacii mărginași, în procesul romanizării lor, au putut primi fondul autohton al limbii române comune.

După Pușcariu, asemănările mari dintre dacoromână și albaneză se explică prin situarea celor două limbi în arii marginale: "Cronicarii bizantini vorbesc de români așezați la nordul Peninsulei Balcanice, lângă Dunăre. Aici ei formau însă o arie **centrală** în spațiul sud-estic al neamurilor sud-est-europene. Aripile **laterale** ale acestui spațiu le formau limbile vorbite la periferia lui, în Dacia și pe malul Mării Adriatice. Iată cum se explică faptul surprinzător că **dacoromânii îndepărtați, nu aromânii învecinați**, au atâtea elemente comune cu albanezii. Asemănările dintre limba română din Dacia și cea albaneză nu vin dintr-un contact direct și nu sunt împrumuturi directe, ci se explică ca forme arhaice conservate în arii laterale în timpuri străvechi". (Pușcariu, LR, II, p. 325). Oricât de ingenioasă, această ipoteză, întemeiată pe cunoscuta teorie a ariilor laterale a lui Bartoli, trebuie privită cu rezerve, pentru că presupune să plasăm **centrul** substratului românesc la sud de Dunăre, fie și în imediata vecinătate a fluviului.

Ipoteza lui Pușcariu reapare la I.I. Russu, cu adaosul relației dintre dacoromâni și dacii liberi: "Poziția periferică a Daciei carpatice față de Romania balcanică, având legături ceva mai îndelungate și intense cu grupele "barbare" traco-getice din afara hotarelor Imperiului, traci care, frați cu dacii din provincie, nu vor fi dispărut fără să aducă vreun aport social- etnic și lingvistic (cât de mic) la romanitatea Daciei carpatice". (*Etn. rom.*, p. 137).

Dacă în privința vocabularului este extrem de dificil de distins elemente autohtone pe care să le atribuim acestor valuri de daci romanizați mai târziu (după Ivănescu, *loc. cit.*, s-ar explica în acest fel numele topice **Vedea, Argeș, Buzău, Năruja**, eventual și **Criș**), presupunerile pot fi mai aproape de adevăr în cazul foneticii. În principiu, elementele care apar ca dialectale în româna comună și specifice ariei nordice e foarte probabil să fi provenit din graiul acelor daci liberi. În felul acesta ne explicăm apariția rotacismului, menținut până în zilele noastre în aria nordică a dacoromânei. În graiul acelei populații nordice, care descinde din dacii liberi, rotacismul a suferit o presiune permanentă din partea limbii vorbite în zonele nerotacizante. În felul acesta s-ar explica situația remarcată de Rosetti: "Plusieurs prononciations [avec l'n spirant, l'r nasalisé, l'r oral et l'n dental, n.n.] coexistent [...] dans le parler de la même personne". (ML, p. 208). Situația aceasta e reflectată în limba primelor noastre texte manuscrise, precum și în graiul de azi de la Scărișoara și Ugocea (în jud. Satu-Mare).

E de presupus că în sec. al XVI-lea fenomenul rotacismului era viu în graiul din Apuseni (cf. Gheție, Mareș, **Graiurile dr.**, p. 157).

În istroromână rotacismul s-a menținut pentru că nu a existat, ca în dacoromână, o presiune internă din partea unor graiuri nerotacizante. La origine, istroromânii provin din aria Munților Apuseni, ori se identifică cu așa-ziii "români-apuseni" (din nord-vestul Peninsulei Balcanice), unde, probabil, se vorbea cu rotacism (cf. Pușcariu, LR, I, p. 256, 309).

Tot pe baza rotacismului considerăm că e posibil ca și leagănul primitiv al albanezilor toscii să fi fost, așa cum s-a mai spus, mult mai la nord-est de actuala lor patrie. (v. mai recent E. Petrovici, SDT, p. 96: "teritoriul albanez se întindea în evul mediu timpuriu mult spre nord-est, până în nemijlocita apropiere a teritoriului puternic romanizat de pe cursul inferior al Dunării"; autorul face trimitere la studiul lui H. Barić, **Albanisch, Romanisch und Rumänisch**, din "Godišnjak", I, nr. 1, p. 13).

Toate acestea conduc la ipoteza că fenomenul rotacismului caracteriza idiomul acelor traco-daci situați la nord și la vest de provincia Dacia.

ORIGINEA STRUCTURII NUMERALULUI ROMÂNESC

1. Procedeu de formare prin adițiune a numeralului românesc de la 11 la 19 după structura **unus super decem** a fost atribuit de către cei mai mulți cercetători influenței slave¹. Tipul v. sl. **jedinŭ na desęte, dŭva na desęte** etc. ar fi fost calchiat în română: **unsprezece, doisprezece** etc., cu aceeași topică a elementelor componente, legate printr-o prepoziție cu valoare identică: **spre** "pe, peste" (< lat. **super**) are același sens cu **na**.

2. După părerea noastră, numeralul de tipul **unsprezece** a fost moștenit ca atare din latina balcanică (**unus super decem**), unde a luat naștere ca un calc al unei construcții similare din substratul autohton. În favoarea acestei teze se pot aduce mai multe dovezi.

2.1. Structura identică a acestui numeral în albaneză, limbă în care influența slavă, privind domeniul numeralului, e și mai greu de dovedit decât în română. Alb. **njëmbëdhjetë, dymbëdhjetë** etc. corespund perfect cu rom. **unsprezece, doisprezece** etc. Indo-europeniștii consideră procedeul în albaneză ca fiind autohton² și exprimând una din concordanțele albano-balto-slave³. În cercul acestor limbi indoeuropene pot fi atrase armeana și prusiana veche⁴.

2.2. În dialectul aromân, **spre** nu apare ca prepoziție lexical independentă, ci numai în componența acestui numeral: **unsprădzatse, doisprădzatse**⁵ etc. Aceasta dovedește că în româna comună, de dinainte de influența slavă, **spre** se găsea deja în componența numeralului. E de la sine înțeles că, în asemenea caz, trebuie admis că în latina dunăreană apăruse sintagma **unus super decem** ca un calc al unei construcții similare din substratul balcanic.

2.3. Româna comună a moștenit din latină pe **viginti** (păstrat în aromână: **vingît**), prin

1 Cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 279; Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958, p. 138: ar fi vorba de un calc sintactic după slavă.

2 Cf. H. Barić, *Hijmje në historinë e gjuhës shqipe* (= Introducere în istoria limbii albaneze), Prishtinë, 1955, p. 67.

3 Cf. N. Jokl, *Marrëdhëniet e afërta të shqipes me gjuhët e tjera indo-evroplane* (= Relațiile de apropiere dintre albaneză și celelalte limbi indo-europene), în "Studime filologjike", 1967, 3, Tirana, p. 124 (studiu postum, tipărit mai întâi de H. Kronasser, în "Die Sprache", IX, (1963), 2).

4 V. Pisani, *Saggi di linguistica storica*, Torino, 1959, p. 106.

5 Th. Capidan, *Arom.*, 1932, p. 402-403; Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții gramaticale*, București, 1965, p. 116: "Funcțiile prepoziționale îndeplinite de dr. **spre** sunt exercitate în aromână și meglinită de **stră, si(r)l**, probabil descendent din lat. **extra**". Cele câteva contexte cu **spri** "vers; du coté de; après" din T. Papahagi, DDA, s.v., aparțin textelor poetice culte.

care, probabil, a fost tradusă unitatea de bază a unui presupus sistem vigesimal autohton. Acest sistem de numărare există în albaneză (azi e împletit cu cel decimal): *njëzet, dyzet, trezet, katrëzet*⁶.

După cum se știe, aromâna a extins și de la 21 la 29 procedeul de numărare prin adăuine, cu ajutorul prepoziției *super* (ar. *spră*): *unsprăyngiț, doisprăyngiț* etc. I. Coteanu a arătat că *yngiț* era la fel de neanalizabil pentru vorbitori ca și *dzațe*⁷, ceea ce a permis extinderea analogică a procedurului.

Se pune însă întrebarea de ce albaneza, care, ca și aromâna, posedă un termen special pentru numărul "douăzeci", nu a dezvoltat procedeul și de la 21 la 29. Răspunsul este acesta: alb. *zet* "viginti" nu există izolat, așa cum există *dhjetë* "zece", ci numai precedat de un determinant cantitativ⁸: *njëzet, dyzet* etc.

Arom. *yngiț*⁹, dimpotrivă, se comportă ca *dzațe* (din seria 11-19), deci niciodată nu e însoțit de numeralul *un*. Prin absența acestei determinări a arom. *yngiț* trebuie explicată extinderea procedurului de numărare cu *spră* de la 21 la 29¹⁰.

2.4. Influența idiomului autohton asupra latinei dunărene a fost de un tip special și cu efecte caracteristice. Fără să ne angajăm într-o cercetare teoretică privind acțiunea substratului în evoluția unei limbi, arătăm că, în cazul românei, se poate observa o anumită concordanță între faptele gramaticale atribuite substratului și unele tendințe ale latinei vulgare târzii extinsă în regiunea Balcanilor. Cu alte cuvinte, constatăm că analitismul latinei vulgare (orientale) concordă cu caracterul analitic al elementelor gramaticale autohtone. Bineînțeles nu toate faptele nelatine din gramatica românei comune concordă cu tendința spre construcții analitice a latinei târzii, dar toate sunt rezultatul fixării, sub influență autohtonă, a unor tipuri de structură a căror preferință începuse încă din latină. Am putea spune, ca observație generală, că, în interferența cu idiomul autohton, latina dunăreană a fost afectată de influența acestuia în laturile slabe, periferice, ale sistemului ei gramatical. S-au menținut intacte în română opozițiile stabile, tari, din sistemul latin, acelea care nu au fost atinse de procesul evoluției sunetelor finale sau al reamenajărilor structurale. În schimb, opozițiile care ajunseseră slab marcate față de sistemul inițial au fost, unele dintre ele, întărite sau refăcute prin

6 Numărarea vigesimală e cunoscută în celtă, în bască, în gotica din Crimeea, azi în daneză, în v. franceză și provençală, cf. Jokl, *op. cit.*, p. 124.

7 I. Coteanu, *Morfologia numelui în proloromână (româna comună)*, București, 1969, p. 155-157, unde se susține și ideea că *viginti* era cunoscut în întreaga română comună.

8 Cf. Çabej, în "Studie filologjike", 1968, 3, p. 96-97; Id., SGJ, IV, Prishtinë, 1977, p. 29 (cu bibliografie), unde se propune ca etimon al alb. *zet* un străvechi **jeug-t-*, **jeuk-t-* "pereche" din i.e. **ieug-* (comp. v. indian *yugă-* "jug, pereche", lat. *jugum*, got. *juk* "jug", gr. *ζυγόν* "a înjuga, a uni").

9 Lat. *viginti*, care, la origine, însemna probabil "deux dizaines", deci era un cuvânt compus, încetase foarte de timpuriu de a mai fi analizabil, cf. Bréal-Bailly, *Dictionnaire étymologique latin*, Paris, 1885, p. 438.

10 Totuși, I. Coteanu, În legătură cu structura numeralului românesc, în LR, XVIII (1969), 2, p. 137, crede că seria de numere aromânești de la 21 la 29 s-a creat în perioada în care "modelul slav era absent", când încetase contactul dintre aromâni și slavi. Trebuie obiectat însă că acest contact nu a încetat nici astăzi, deci nici prezența, nici absența modelului slav nu pot explica nimic.

interferență cu sistemul lingvistic autohton, dar în concordanță chiar cu tendințele care duseseră la slăbirea lor în latină.

Tendința spre analism a latinei vulgare a cuprins și sistemul de numere. Există multe exemple de numere de la 11 la 19 în care elementele componente sunt analizabile, în sensul că sunt legate printr-o conjuncție *et*, *ac* și cu ambele posibilități topice: *decem et octo*, *decem et novem*, *septem et decem*, *septem ac decem*, *tres et decem*, *octo et decem* etc.¹¹ Deci construcția: *unitate + element de relație + decem* apare deja în latină ca expresie a unui procedeu analitic. Sub influența substratului¹², construcția s-a generalizat în romanica balcanică (un calc de structură în deplin acord cu o tendință internă), devenind o caracteristică a numeralului cardinal din româna comună.

Să fi fost un calc după slavă (deci efectuat relativ târziu, către sec. al IX-lea), ar fi fost normal să se fi păstrat, cel puțin în aromână, unele urme, oricât de slabe, ale numeralului latin *undecim*, *duodecim* etc.

Așadar, e mai probabil să acceptăm că structura *unus super decem* (super "peste, pe, deasupra") pornește de la "sistemul creșterii pe răboj"¹³ cunoscut și astăzi la populațiile pastorale, după cum va fi fost cunoscut și la traco-iliri.

3. Numeralul românesc prezintă și alte paralelisme cu albaneza. În româna populară și familiară este cunoscut procedeu folosirii conjuncției și între elementele unui numeral compus: o sută și doisprezece, o mie și una, o mie și două sute¹⁴. În limba literară actuală legătura prin și se face numai între zeci și unitate: *douăzeci și unu*, *treizeci și șapte*. În albaneză, conjuncția e "și" apare în mod regulat după fiecare element component: *njëzet e dy "douăzeci și doi"*, *një qint e tre "o sută și trei"*, *dy mijë e një qint e katër "două mii și o sută și patru"*, *një mijë e nënt qint e shtatëdhjetë e tre "o mie și nouă sute și șaptezeci și trei"*.

Dacă atribuim acest procedeu substratului, trebuie arătat însă că el era folosit și în latina vulgară, în sensul că legătura dintre zeci și unități sau sute și zeci se făcea nu numai prin juxtaținere, ci și printr-o conjuncție *et*, *ac*, *atque*.

3.1. Substantivele numere *sută și mie* (alb. *qint, mijë*) sunt folosite, în ambele limbi, cu un adjectiv cantitativ proclitic: *o sută, o mie*, alb. *një qint, një mijë*¹⁵, fapt neîntâlnit în limbile romanice apusene (comp. fr. *cent, mille*, it. *cento, mille*).

Cele două substantive păstrează adjectivul cantitativ proclitic și când se găsesc în construcțiile numeralului ordinal: *al o sutălea, al o mielea*, alb. *i një qindëtë, i një mijëtë*.

11 H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 130; Veikko Väänänen, *Introduzione al latino volgare* (în traducere italiană, Bologna, 1971, p. 209; *Istoria limbii române*, I, București, 1965, p. 162.

12 Explicația prin substrat a procedurii de numărare discutat a fost acceptată și în *Istoria limbii române*, II, (capitolul *Influența autohtonă*, redactat de C. Poghirc), București, 1969, p. 325.

13 Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, EȘE, București, 1985, p. 105.

14 În aromână: *tsintsi nîl'î șă tsintsi sute șă optu di an'î*, în *Cod. Dim.*, ap. Capidan, *Aromânii*, p. 404; exemple din dacoromâna veche la Șt. Găitânaru, *Numeralul în limba română. Studiu descriptiv și istoric*, Ed. Calende, Pitești, 1993, p. 65 ș.u.

15 Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930, p. 130.

În albaneză e întrebuințat în același fel și **zet** "viginti", unitatea de bază a sistemului vigesimal: **njëzet** "une vingtaine".

În seria asemănărilor cu albaneza, poate fi amintit aici și subst. **jumătate**, alb. **gjymës** și **gjysmë** (cu metateză); pentru etimologie, v. VALR, p. 88-89 (cu comentariu bibliografic).

3.2. În privința numeralului ordinal, atribuim acțiunii substratului crearea formei latinești balcanice ***antaneus**, din care se explică rom. **întâi**. Densusianu¹⁶ a relevat paralelismul cu albaneza: prep. **para** "înainte" stă la baza numeralului (i) **parë** "întâi", după cum din lat. **ante** a derivat ***antaneus**. Adăugăm că rom. **întâi** și alb. (i) **parë** se folosesc, deopotrivă, adjectival și adverbial.

4. Raportarea la albaneză se poate face și în legătură cu procedeul numărării prin înmulțire a zecilor: **treizeci**, **patruzeci** etc., alb. **tridhjetë**, **katrëdhjetë** etc. Deosebirea constă în aceea că rom. **zece** e la plural, pe când alb. **dhjetë** la singular. Această deosebire apare consecvent și la numărarea sutelor și miilor: **două sute**, **două mii** (cu pluralul), alb. **dy qint**, **dy mijë** (cu singularul). Albaneza utilizează singularul și în numărarea de tip vigesimal: **njëzet**, **dyzet** etc. Dar, și din acest punct de vedere, româna se apropie mai mult de albaneză decât de slavă, pentru că, așa cum a arătat de curând Gh. Bolocan¹⁷, modelul slav prezintă, față de cel românesc, importante și numeroase deosebiri paradigmatic.

Cu albaneza, româna are în comun structura simplă și uniformă a acestor categorii de numere, adică același tip de structură la toate cazurile de numărare prin înmulțire (zeci, sute, mii).

16 În "Romania" XXX, p. 113-115; de asemenea, vezi *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 296.

17 Gh. Bolocan, *Observații asupra originii numeralelor românești*, în LR XVIII (1969), 2, p. 133.

NOTE ÎN LEGĂTURĂ CU POSTPUNEREA ARTICOLULUI DEFINIT

1. Se știe de multă vreme că postpunerea articolului definit este cea mai importantă trăsătură sintactică a românei considerată în ansamblul idiomurilor romanice. Acest fenomen a fost explicat, încă din secolul trecut, prin preferința românei de a așeza adjectivul în urma substantivului determinat: **om bun, fată bună**.

O topică identică există, dintre limbile vecine, în albaneză: **njeri i mirë** "om bun", **vajzë e mirë** "fată bună".

Acest tip de topică este stabil, indiferent de genul, numărul și cazul substantivului determinat, precum și indiferent de prezența sau absența articolului definit: **omul bun, oamenii buni, fata bună, fetele bune**; alb. **njeriu i mirë, njerëzit të mirë; vajza e mirë, vajzat të mira**. Din aceste exemple se vede că e implicată aici și categoria determinării numelui; postpunerea adjectivului se impune și în prezența articolului hotărât, ceea ce reprezintă dovada evidentă că postpunerea articolului a fost determinată de această normă a ordinii cuvintelor din sintagma constituită din substantiv și adjectiv.

O dovadă că româna a preferat de la început această topică o reprezintă și faptul că adjectivele participiale se află întotdeauna în poziție enclitică față de substantiv: **pământ arat (semănat, lucrat)**. Acestea s-au supus unei norme preexistente, fixate prin sintagmele cu adjective calificative de tipul **om bun**.

În treacăt fie spus, nu luăm în discuție bulgara, unde adjectivul precedă substantivul, deci postpunerea articolului în această limbă se explică prin alte criterii.

Topica inversă, posibilă și în română și în albaneză, este o marcă stilistică și afectivă: **bun om, bunul om**; alb. **i mirë njeri, i miri njeri**. Această topică ne întâmpină mai cu seamă în aspectele moderne ale celor două limbi, deci ar fi vorba de o topică neologică (totuși, **bietul om, sărmanul om** sunt construcții populare, ca și echivalentele albaneze: **i ndjeri njeri, i mjeri njeri** "bietul om").

Se observă că odată cu adjectivul în inversiune e atras și articolul enclitic al numelui, deci articolul este, la origine, un determinant de felul adjectivului. Chiar dacă în această poziție articolul vine grupat cu adjectivul, el își păstrează funcția de individualizare a obiectului desemnat prin substantiv.

La numele proprii compuse, postpunerea adjectivului e obligatorie: **Piatra Albă, Marea Neagră, Alexandru cel Mare**; alb. **Guri i Bardhë, Deti i Zi, Leka i Madh**. Dacă, totuși, din cauze stilistice, inversiunea adjectivului se produce, articolul care se impune este cel postpus: **Marele Alexandru**, alb. **I Madhi Aleksandër**.

După Al. Graur¹, româna continuă, în ambele situații, topica latină: *homo ille bonus* și *bonus ille homo*, cu precizarea că "l'article postposé est reçu toujours par le mot qui est placé devant l'autre".

2. Încă din secolul trecut a fost remarcată paralela dintre română și albaneză privind postpunerea articolului definit. Relevat de Kopitar, Miklosich, Schuchardt, cel dintâi lingvist care a arătat că acest fenomen se explică în ambele limbi prin preferința pentru topica substantiv - adjectiv a fost Hasdeu², care a atras în comparația fenomenului și alte limbi, ca bulgara, armeană, limbile scandinave, deși în unele dintre ele, cum este bulgara, adjectivul e așezat, de regulă, înaintea substantivului. Cercetătorii de mai târziu, care nu au negat existența raporturilor gramaticale dintre română și albaneză, au discutat problema postpunerii articolului definit aproape întotdeauna în cadrul acestor raporturi, dar au stăruit mai mult asupra deosebirilor decât asupra asemănărilor dintre cele două limbi privind articolul. Al. Philippide³, de exemplu, acceptă, tacit, teoria lui Hasdeu, relevând însă o mulțime de detalii care deosebesc în această privință româna de albaneză. Trebuie spus însă că o cercetare istorică a articulării în cele două limbi, a evoluției acestora de la origini până în perioada lor literară, precum și o interpretare mai "corectă" a originii și valorii așa-ziselor articole, pun în lumină identități româno-albaneze mai frapante și un număr de deosebiri mult redus. Faptul acesta a fost remarcat în timpul din urmă de istoricii limbii albaneze Eq. Çabej, și Shaban Demiraj. Primul dintre aceștia afirmă, cu deplină dreptate, următoarele: "Lucru demn de remarcat este că cele două limbi cioncid în folosirea acestei părți de vorbire până în cele mai mici amănunte ale folosirii și ale poziției ei sintactice, ceea ce pledează împotriva presupunerii unei evoluții spontane în fiecare dintre cele două limbi... Nu mai puțin importante mi se par diferențele care ne permit să deosebim elementele mai vechi ale unei evoluții comune sau cel puțin paralele de inovațiile mai noi ale fiecărei limbi"⁴. Este evidentă, la autorul citat, perspectiva istorică asupra articolului în română și albaneză.

3. Ne ocupăm în acest studiu de asemănările mari dintre română și albaneză în privința

-
- 1 Al. Graur, *A propos de l'article postposé*, în *Mélanges linguistiques*, Paris - București, 1936, p. 52. De adăugat că în construcțiile marcate de afectivitate de felul: *Bun omul* (care face o fântână), alb. *I mirë njeriu* (që bën një pus), adjectivul se distanțează într-un fel de substantiv prin funcția sintactică de nume predicativ cu un verb copulativ subînțeles, ceea ce permite o abatere de la regula determinării prin articol.
 - 2 B.P. Hasdeu, *O pagină din sintaxa româno-albaneză. Reduplicarea și triplicarea articolului definit*, în CB, II, 1879, p. 611 ș.u. (în ed. lui G. Mihăilă, EDP, 1984, la p. 432 ș.u.) care pornește, de fapt, după cum însuși mărturisește, de la o constatare făcută de Ascoli (în *Studj critici*, t. II, Roma, 1877, p. 67), precum că în rom. *omul cel bun* și alb. *njeriu i mirë* s-ar reproduce o structură latină de tipul *homo ille ille bonus*, care nu apare în alte idiomuri romanice.
 - 3 Al. Philippide, OR, II, p. 596-600.
 - 4 Eqrem Çabej, *Unele probleme ale istoriei limbii albaneze*, în SCL, 4, X, 1959, p. 531. Pentru cercetări amănunțite asupra istoriei articulării albaneze, v. Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana, 1985, cap. VI, p. 297 ș.u., lucrare la care vom face mereu referiri.

articolului definit considerat din punctul de vedere al dezvoltării istorice, asemănări care vin în favoarea ipotezei că postpunerea este un fenomen străvechi în ambele limbi și anterior fenomenului proclizei acestui morfem al determinării.

În general, e acceptată însă ipoteza că encliza articolului a luat naștere din procliză. Al. Graur⁵ a arătat că româna a moștenit din latină atât topica de tipul **homo ille bonus** (devenit **omul bun**) cât și topica de tipul **bonus ille homo** (devenit **bunul om**). În latină, topica era liberă, adică **ille** putea apărea atât înainte cât și după substantivul determinat de un adjectiv. Româna, preferând turnura sintactică substantiv - adjectiv, a grupat pe **ille** cu substantivul precedent, deși, potrivit acestei ipoteze, **ille** determina adjectivul: **homo ille - bonus**; în cazul turnurii **bonus ille homo**, **ille** s-a grupat ca adjectivul: **bunul om**. Același model de geneză a postpunerii s-ar fi produs în albaneză și în limbile scandinave. Problema postpunerii prin această nouă grupare ritmică a lui **ille** cu termenul precedent fusese rezolvată, în aceiași termeni, deja de Hasdeu, încă din 1879. De reținut însă formularea sintetizată a lui Rosetti: "Cu timpul, din cauza unei noi grupări ritmice a silabelor în fraza vorbită, articolul proclitic al adjectivului a fost atras de substantivul precedent, și, printr-o falsă tăietură, socotit ca aparținând substantivului: **homo ille - bonus** > **homo - ille bonus** > **omul bun**. În felul acesta, când a fost necesară determinarea adjectivului, s-a recurs la articolul **cel**, care a fost așezat dinaintea adjectivului"⁶. Nu aflăm însă din studiul lui Al. Graur ce formă va fi avut **ille** ca articol proclitic al adjectivului ca să poată fi atras de substantivul precedent. Evoluția formală a lui **ille** la **lu**, **le** se explică bine numai prin legătura cu substantivul precedent. Reflexele **ă**l, **a** (**illu**, **illa**) nu puteau funcționa ca "articole" ale adjectivului următor, după cum vom arăta mai departe.

Pentru albaneză, lucrurile fuseseră explicate la fel încă din 1894 de către Holger Pedersen⁷, care arătase că de la sintagma **pus i thellë** "puț adânc" (lit. "puț cel adânc") s-a ajuns, prin alipirea articolului adjectival **i** la substantivul precedent: **pusi thellë** "puțul adânc", de la care, din nou **pusi i thellë** "puțul cel adânc", cu revenirea la structura cu adjectivul articulat proclitic. Observăm, în treacăt, că structura sintagmei românești se identifică cu structura albaneză intermediară presupusă de Pedersen: **puțul adânc** = **pusi thellë**.

4. E greu de dovedit faptul că **ille** ajunsese încă din latină la valoarea de articol, după cum susțin unii învățați. Există însă unele exemple în textele târzii influențate de limba vorbită care conțin pe **ille** cu rolul unui determinant din care s-ar fi putut dezvolta articolul definit. În *Peregrinatio Egeriae* (text din jurul anului 400 d. Hr., care reprezintă, de fapt, latina vulgară occidentală), se află construcții de felul: **montes illi** "munții" sau "munții aceia", **speluncam illam** "peștera" sau "peștera aceea"⁸, sau în *Itala* (sec. al II-lea): **dixit ergo**

5 A. Graur, op. cit., p. 50-55, id., *Notes sur l'article postposé en roumain*, în același volum, p. 56-60.

6 Al. Rosetti, ILR, 1978, p. 234.

7 Holger Pedersen, *Bidrag til den albanesische sproghistorie*, în *Festskrift til Vilhelm Thomsen*, København, 1894, p. 248.

8 Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, EȘE, București, 1985, p. 56, unde se dau și exemple cu **ille** precedând substantivul. "Interpretarea prin articol e posibilă", p. 104; "În traducurile latine ale Bibliei, **ille** redă articolul grecesc, ceea ce dovedește că vorbitorii bilingvi erau conștienți de posibilitatea echivalării pronumelui **ille** cu articolul: **adductile vitulum saginatum**

Petro illa ancilla "sclava" sau "sclava aceea" etc., cu adjectivul așezat înaintea substantivului.

Cât privește româna, sigur este doar faptul că articolul, care apare în toate dialectele, devenise o realitate în faza ei comună. Tulburările flexionare provocate de dispariția consoanelor finale și, în consecință, reorganizarea distincțiilor cazuale, au determinat o îmbogățire funcțională timpurie a lui *ille*.

5. E un fapt dovedit însă că albaneza posedă articol definit enclitic încă din perioada premergătoare pătrunderii elementelor latine în această limbă. Holger Pedersen⁹ a arătat că forma de acuzativ articulat de tipul *nusenë* (acuz. sing. fem. al subst. *nuse* "mireasă, nevastă tânără") provine din aglutinarea adj. dem. **tām* cu substantivul precedent **snusām*, într-o fază anterioară albanezei istorice. De la sintagma **snusām tām* s-a ajuns la *nusen(ë)* prin modificări ale grupului consonantic: *mt* > *nt* > *nd* > *nn* > *n*; -*n*- intervocalic provenit din -*nn*- (alb. *gunë* < lat. *gunna*) sau dintr-un grup consonantic de felul lui *tn*, *dn*, *nd* (alb. *punë* "muncă" < **spudnā*) nu a suferit rotacismul, întocmai ca lat. *nn* geminat în română (comp. tosc. *vrrer* < lat. *venenum*, tosc. *kurorë* < lat. *corona*)¹⁰. În elementele latine, grupul *nt* s-a păstrat neasimilat (de ex. *cantare* > alb. *këndoj*), deci -*në* din acuz. art. *nusenë* e rezultatul unei evoluții fonetice prelatine.

După Çabej¹¹ "aceasta înseamnă că pronumele deictic, așezat lângă substantiv, care a devenit apoi articol, era enclitic din vremurile preistorice și s-a contopit de timpuriu cu substantivul din cauza poziției sale. În cazul poziției proclitice, pronumele acesta vechi nu s-a transformat în articol". O observație care rezultă din comparația celor două feluri de articol din albaneză este valabilă și pentru română: "Articolul postpus este puternic și stabil atât din punct de vedere formal cât și ca înțeles. El se menține totdeauna în funcția sa, care constă în a deosebi un lucru cunoscut de altul necunoscut. Dimpotrivă, articolul proclitic are valori multiple, fiind deosebit de mobil și elastic, iar uneori chiar fluctuant și fără stabilitate; de multe ori trece de la o categorie la alta și chiar lipsește în anumite condiții. Aceasta pledează pentru vârsta apreciabilă a postpunerii și pentru o fixare relativ târzie a întrebuirii proclizei".

Așadar, după Çabej, ca și după alți alba niști, articolul enclitic este anterior celui proclitic; acesta din urmă este o reluare, o repetare a celui dintâi în concordanță cu tendința generală a albanezei, manifestată în întreaga ei istorie, de "caracterizare excesivă", suplimentară, a unei categorii gramaticale.

În continuare, stăruim asupra câtorva trăsături pe care româna le are în comun cu albaneza și care pot fi relevate în sprijinul ipotezei că encliza articolului este anterioară proclizei.

"aduceți vișelul cel îngrășat". *Ille* e folosit însă anaforic în astfel de exemple, deci "nu poate fi vorba de o gramaticalizare a utilizării pronumelui în funcția de articol hotărât", p. 104; v. și I. Coteanu, în ILR, II, 1969, p. 229 ș.u.

9 H. Pedersen, op. cit., p. 249; v. și Marco La Piana, *Studi linguistici albanesi*, I, Palermo, 1939, p. 59, 129; v. și Çabej, în SCL, 4, X, 1959, p. 537.

10 Eq. Çabej, SGJ, III, p. 133; pentru evoluția grupului consonantic *nt* în albaneză, v. Çabej, *Për historinë e konsonantizmit të gjuhës shqipe*, în BUST, II, 1958, p. 41; comp. alb. *kuvënd*, *shëndet*, *këndoj*, *mënd* etc. din lat. *conventum*, *sanctatem*, *cantare*, *mentem* etc.

11 SCL, 4, X, 1959, p. 538-539. Pentru alte dovezi privind vechimea postpunerii, v. Demiraj, op. cit., p. 333 ș.u.

6. Articolul definit - indice al substantivizării

Substantivizarea adjectivelor prin articol definit enclitic e o dovadă privind vechimea postpunerii articolului: **bunul, răul**. În albaneză, această conversiune se realizează tot prin articol enclitic, indiferent de tipul de adjective, cu sau fără așa-zisul articol proclitic: **i mirë** "bun", **i miri** "bunul" (cu articolul definit enclitic -i); **besnik** "credincios", **besniku** "credinciosul" (cu articolul definit enclitic -u). Se observă că în albaneză lucrurile sunt ceva mai clare decât în română, în sensul că, în ciuda articolului proclitic (**i, e, të**) care însoțește obligatoriu adjectivele din fondul vechi al limbii, substantivizarea se face numai cu ajutorul articolului enclitic. Aceasta însemnează că particulele proclitice **i, e, të** au, ca și **cel, cea** din română, alte valori decât cele specifice morfemelor determinării. Pentru substantivizarea adjectivului, e important de remarcat raționamentul lui Demiraj¹²: ca articolul să fi putut servi ca indice al substantivizării adjectivului, el trebuia să fi apărut mai întâi la substantive, să fi devenit deja morfem al determinării și individualizării substantivului.

În locuțiunile prepoziționale adjectivul devine substantiv tot grație articolului enclitic: **de-a lungul** și **de-a latul** câmpului; **în lungul** și **în latul** țării. Probabil că articolul la adjectivele substantivizate din structura acestor locuțiuni se datorează prepoziției compuse **de-a**, cel puțin în cazul tipului **de-a lungul**, dovadă numele de jocuri de felul: **de-a baba oarba**, **de-a puia gaia**, **de-a purcica**, **de-a împăratul**, **de-a hoții**, **de-a pietricelele** etc. sau locuțiunile adverbiale cu **de-a**: **de-a rostogolul**, **de-a surda**, **de-a dreptul** etc. (alte exemple la Hasdeu, EMR, I, p. 61- 65, unde sunt aduse în discuție și echivalentele romanice occidentale ale rom. **de-a**). E greu de arătat de ce această prepoziție (comp. și: **de-a berea**, **de-a grăirea**, cu infinitiv lungi, din limba veche sau **de-a prinslea**, un participiu cu deictice adverbiale din limba populară) cere articularea substantivului. Nu este exclus ca modelul inițial să-l fi reprezentat construcția de acuzativ fără prepoziție: **Joacă hora** (**sârba**, **opinca**, **perinița**, **brâul**, **călușarii**, **căciula** etc.), cu un echivalent albanez perfect: **luajnë kësulën** "joacă căciula". Numai de dragul comparației cu albaneza, amintim că în această limbă un echivalent al rom. **de**, prepoziția **nga** (ca și **te, tek**), se construiește întotdeauna cu nominativul articulat: **Vjen nga qyteti** "vine din oraș" (lit. **vine din orașul**); **Shkuan nga lumi** "plecară la râu" (lit. **la râul**); **Njëqind metra nga shkolla** "o sută de metri de la școală" (lit. **de la școala**); **E largoi nga familija** "l-a alungat din familie" (lit. **din familia**). Pentru numeroase alte exemple și situații sintactice ale prep. **nga**, v. FS, s.v.; o corespondență exactă cu rom. **de-a** nu se poate stabili.

7. Transferul în antroponomastică (mai întâi ca porecle și supranume, apoi ca nume de familie) al substantivelor provenite din adjective se exprimă în ambele limbi prin articol enclitic. Iată câteva exemple paralele (al doilea cuvânt e albanez): **Albu - Bardhi**, **Negru - Ziu**, **Roșu - Kuqi**, **Galbenu - Verdhi**, **Micu - Vogli**, **Scurtu - Shkurti**, **Lungu - Gjati**, **Rău - Ligu**¹³. Se observă din aceste exemple că nici româna, nici albaneza nu recurg la articolul proclitic al

¹² Demiraj, op. cit., p. 308.

¹³ Exemplele albaneze provin din studiul lui Çabej, SCL, 4, X, 1959, p. 542. În română, funcția articolului o îndeplinește vocala u; în faza mai veche a limbii, articolul era **l**: **Lungul**, **Scurtul**, **Micul** etc.

adjectivelor în trecerea acestora în clasa substantivelor proprii. Bineînțeles că în albaneză articolul proclitic obligatoriu dispare de îndată ce adjectivul devine nume propriu: adj. i vogël > subst. Vogli. În română, la fel, cel, cea nu intră în structura substantivului propriu de proveniență adjectivală¹⁴.

Bineînțeles că aceeași particularitate privind articularea adjectivului substantivizat se impune și în cazul combinației cu un prenume: Petru Șchiopul, Mihai Viteazul, Laie Chiorul, Samuil Micu, Ștefan Lungu. Adjectivul calificativ devenit substantiv în astfel de compuse antroponomastice are aceeași caracteristică morfologică pe care o au substantivele proprii în -escu, -eanu, provenite tot din adjective: Filipescu(1), Bălcescu(1), Ploieșteanu(1) sau cele care exprimă inițial diferite ocupații: Boiangiu, Ciobanu(1), Țăranu, Prisăcaru etc. Evident, -u și-a pierdut valoarea de articol la numele proprii, devenind un formant lexical de felul sufixelor. În albaneză, numele de familie este, de obicei, articulat, indiferent că provine de la un prenume (musulman sau creștin), de la nume de locuri sau de ocupații. (Prenumele, dacă e folosit singur, apare, de asemenea, articulat): Dhimitri (de la Dhimitër), Aliu (Ali, cu art. -u); Çobani (de la çoban), Bojaxhiu (de la bojaxhi), Ulqinaku (de la ulqinak "locuitor al regiunii Ulqin"), Frashëri (de la n. top. Frashër)¹⁵.

Trebuie arătat că și în aromână numele proprii de persoană se pot folosi la nominativ cu articol postpus: Goglu, Hristolu, Mitlu, Sâm-K'etrul, Pavulu, Bucurlu etc., chiar la acuzativ: Vidzură pri Goglu¹⁶. Substantivizarea adjectivului ne întâmpină și în toponimie, realizată tot prin articol enclitic. Termeni topici ca Gâlcescu (munte în Gorj), Bălăneasca (moșie), adjective la origine (provenite tot de la nume proprii), sunt determinate prin articolul hotărât aparținând substantivului din sintagma inițială: cracul Gâlcesc (al unuia Gâlcă), moșia Bălănească (a lui Bălan) etc.¹⁷.

Nu e lipsit de interes să arătăm că numele de locuri în -ești, -eni, -ari etc. sunt, inițial, articulate enclitic: Petreștii, Popeștii, Mărginenii, Grădinarii etc., forme intermediare între valoarea lor de nume de grup social și cea de astăzi. Formele cu articol, aproape generale în secolul trecut, sunt cunoscute, mai rar, încă și astăzi. La numele de persoane compuse cu adjective, articolul lipsește: Calalb, Corjos, Botgros (și n. com.), Ochialbi, Țărălungă, poalelungi etc.; alb. Gurzi, Gurakuq, Ujëmirë etc.

8. Substantivul care exprimă un obiect presupus cunoscut are articol enclitic nu numai când e urmat de adjective calificative (de ex. cerul albastru, creionul roșu), ci și de alte determinări. Și din acest punct de vedere asemănările cu albaneza sunt frapante, dovedindu-se vechimea postpunerii în cele două limbi.

14 Totuși, în *Cartea de telefon a Capitalei pe 1977: Celmare, Celmic*, pe care Iordan, DNFR, s.v., le consideră traduceri după maghiară: Nagy, Kis; la Iordan și n. pers. Marele, explicat în același fel. De remarcat însă că adjectivele în -e nu se articulează dacă devin nume proprii, Acesta e cazul lui Verde.

15 Conf. Henri Boissin, *Essai provisoire de classification des noms propres albanais*, în "Studia albanica", 1, 1965, p. 117 ș.u.

16 Th. Capidan, *Arom.*, p. 397. Pentru dacoromână, v. E. Petrovici, în DR, V, 1927-1928, p. 579 ș.u.: *Iuonu Trifulul*, unde se face comparația cu articularea numelor de persoană în albaneză.

17 Cf. Gh. Bolocan, *Introducere la Dicționarul toponimic al României*. Ottenia, I, A - B, Craiova, p. 28.

Cea mai importantă determinare apare, evident, în structura cu un genitiv, în care substantivul determinat este articulat: **calul vecinului**, alb. **kali i fqinit**. De remarcat că în albaneză, deși substantivul determinat este articulat, apare și un articol proclitic al genitivului, care se acordă cu substantivul precedent, de exemplu: **vajza e fqinit** "fata vecinului" (lit. "fata a vecinului"). Aceasta însemnează că articolul proclitic de la genitiv este, de fapt, o reluare a articolului enclitic al substantivului determinat. Procliticele **i**, **e**, **të** ale genitivului albanez își păstrează valoarea pronominală inițială "repetând" substantivul precedent în acord cu o tendință generală a acestei limbi de a caracteriza în mod excesiv, cu mărci suplimentare, o categorie gramaticală¹⁸. Într-un context mai larg, valoarea pronominală a procliticului genitival este evidentă: **Shtëpia jote është e bukur por e fqinit është më e bukur** "Casa ta e frumoasă, dar a vecinului e mai frumoasă", unde **e** (**fqinit**) substituie substantivul **shtëpi** "casă".

Structura genitivală albaneză, cu dublu articol (enclitic și proclitic), apare, după cum se știe, și în română, cu condiția să intervină un adjectiv (sau verbul copulativ) în interiorul sintagmei genitivale: **calul frumos (acesta este) al vecinului** (comp. alb. **kali i bukur i fqinit**); **al** se acordă cu **calul** (comp. **calul frumos al vecinei**), exprimă, deci, o repetare a substantivului articulat precedent: **calul frumos al** (= **calul**) **vecinului**. Construcția de tipul: **acest cal al vecinului**, cu **al** condiționat de o determinare proclitică a substantivului nearticulat, are o paralelă identică în albaneză: **ky kalë i fqinit** "acest cal al vecinului". Se poate spune, în concluzie, că așa-zisul articol genitival este, de fapt, pronume demonstrativ. Prezența lui reclamă în mod necesar o determinare (proclitică sau enclitică) a substantivului regent din sintagma genitivală. Caz al posesiei, al apartenenței, genitivul se distinge astfel de dativ.

Trebuie precizat însă că așa-zisul articol genitival proclitic a intervenit relativ târziu în structura sintagmei genitivale. În albaneza veche și în cea populară absența acestui semn al genitivului e un fenomen obișnuit, după cum constată Eq. Çabej. Pentru exprimarea raportului atributiv sunt suficiente desinențele și articolele enclitice.

9. Altă situație o reprezintă sintagma alcătuită dintr-un substantiv urmat de un adjectiv posesiv. În ambele limbi, substantivul e articulat: **prietenul meu**; alb. **miku im**. Articolul posesiv apare ca în cazul sintagmei genitivale, adică prin distanțarea posesorului față de substantiv: **prietenul acesta al meu**; **prietenul este al meu**; **acest prieten al meu**. La fel în albaneză, unde își face apariția, în plus, un articol enclitic la posesiv: **i imi**, **i yti** etc.: **miku i bukur i imi**; **miku është i imi**; **ky mik i imi**. Identitatea ne întâmpină și în cazul topicii inverse (care apare rar): **al meu prieten**, alb. **i imi mik**. În albaneza veche și în graiuri absența articolului la posesiv e un fapt obișnuit, după cum ne informează Eq. Çabej: **im vëlla** "al meu frate (lit. "meu frate"), **tû bil'** "fiii tăi", (lit. "tăi fii"), de unde rezultă că așa-zisul articol posesiv (care s-a extins chiar și la adjectivul posesiv: **dora e jote** "mâna ta", lit. "mâna a ta") e târziu. "Pronumele posesive actuale de felul lui **i imi**, **e jotja**, care primesc articolul, sunt, prin urmare, noi și de origine semisavantă"¹⁹.

18 Cf. Eq. Çabej, SCL, 4, X, 1959, p. 534, unde e discutată amănunțit această chestiune; v. și Demiraj, *op. cit.*, p. 315.

19 Çabej, în SCL, 4, 1959, p. 546.

Valoarea adevărată a lui **i, e, tē** proclitice este, ca și în cazul genitivului, aceea de pronume: **al meu** = prietenul meu, **al** substituind un substantiv articulat²⁰. La genitiv-dativul popular **alor (mei, tăi etc.)** și, rar, **alui (meu, tău), alei (mele, tale)** etc. valoarea pronominală e mai clară.

E locul potrivit aici să arătăm că articolul proclitic din albaneză, de la genitivul substantivelor și de la pronumele (adjectivul) posesiv, își află o paralelă în aromână, unde apare un morfem **a** (prepoziția lat. *ad* ?) caracterizând dativul și genitivul: **fićorlu a vițină'ei, fićorlu a viținlui; casa a vițină'ei, casa a viținlui**²¹ (comp. alb. *djali i fqinit, shtëpia e fqinit*). Foarte probabil că prezența invariabilului **a** la genitiv și la posesiv (**fićorlu a n'eu**) este un fenomen relativ târziu posterior epocii românei comune.

10. Lingviștii care au contestat originea comună a postpunerii articolului în cele două limbi au invocat, între altele, faptul că în albaneză există un articol proclitic la adjective, articol care face parte din structura lexico-gramaticală a adjectivului: **i mirë** "bun", **i bukur** "frumos" și, prin urmare, s-ar deosebi prin aceasta fundamental de **cel**, cea de la adjectivele românești. Deosebirea este, însă, numai aparentă, căci, cercetate istoric, aceste proclitice se aseamănă foarte mult în ambele limbi.

Să reamintim mai întâi statutul real al rom. **cel, cea** de dinaintea adjectivelor. Se știe că încă Ion Heliade Rădulescu observa, în gramatica sa (a. 1828, p. 34), că ele "sânt adjective demonstrative" și dădea exemple ca: omul **cel** înțelept, femeia **cea** înțeleaptă. Dovada ar consta în faptul că în limba veche, alături de formele scurte **cel, cea**, apar și formele lungi, cu **a**: omul **acel(a)** bun. Interpretarea aceasta e "redescoperită" mereu de către mulți învățați. Mai recent, I. Coteanu, care a cercetat statutul morfologic al lui **cel, cea**, afirmă cu prudență: "Vom conchide, prin urmare, că **cel, cea** au în ultimă instanță rol fundamental de demonstrative"²², fără să precizeze însă dacă sunt adjective sau pronume.

După părerea noastră, **cel, cea** par să aibă un statut dublu, de pronume și adjectiv totodată. Orientate spre substantivul precedent, cu care se acordă, (în număr, gen și caz), **cel, cea** sunt adjective; orientate spre adjectivul calificativ următor, sunt pronume demonstrative. Prin această dublă calitate se și explică rolul lor de elemente de legătură între substantiv și adjectiv. Valoarea adjectivală a lui **cel, cea** în raport cu substantivul precedent din sintagma **omul cel bun** se constată mai cu seamă în inversiunile de tipul **cel om, cea femeie**; în limba populară, mai frecvente sunt formele simple: **al (ăl), a: ăl om, a nevastă, a bubă, a nevoie, a boală**.

Se observă că în toate tipurile de sintagme în care se folosesc **cel, cea** e posibilă comutarea acestora cu zero, după cum e posibilă comutarea cu zero și a substantivului prece-

20 Mai recent, I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (Româna comună)*, 1969, p. 108-111.

21 Cf. M. Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, EȘE, București, 1975, p. 237,242.

22 I. Coteanu, *op. cit.*, p. 113. E important de reținut aici raționamentul lui Al. Philippide, OR, II, p. 596-597, potrivit căruia la adjectivele substantivate de felul **leneșli** și **cel leneșli** "adjectivul este atributul propriului său articol. Elipsă a substantivului în realitate nu există, ci locul substantivului îl ia pronumele determinativ, adică articolul". După Philippide, în **muntele cel înalt** și **muntele cel înaltul** "articolul adjectivului aparține, de fapt, tot substantivului".

dent, care e totdeauna articulat. Exemplul folosit de Coteanu **mielul cel blând** poate deveni fie **mielul blând**, fie **cel blând**, în care **cel** substituie substantivul articulat **mielul**. Lucrurile se observă mai ușor dacă pornim de la exemple în care prin intervenția altor adjective se distanțează substantivul articulat de **cel**, **cea**: **pâinea noastră cea de toate zilele = pâinea noastră [pâinea] de toate zilele**, în care **cea** apare clar ca substitut al substantivului.

11. Dacă adjectivul din construcția **omul cel(a) bun** se articulează, articolul este tot enclitic: **omul cela bunul**, ceea ce dovedește că **cel(a)** nu e articol. Această construcție emfatică e bine cunoscută în limba veche. Iată câteva exemple: **omul cela răul**, **locul cela frumosul**, **glasul cela dulcele**, **măna ceea tarea**, **slugile cealea bunele și înțeleptele**, **mugurii ceia marii**, **cuvintele cealea mincinoasele**²³. Astfel de construcții se aud și în limba vorbită de azi: **cartofii ceia stricații**, **vârful ăla înaltul**, **copacul cela scorburosul**. Acest tip de construcție, cu adjectivul urmat de articol, există și în aromână, de exemplu, **omul ațel bunlu** și meglenoromână, paralel cu construcția în care adjectivul e nearticulat: **omlu ațel bun**²⁴. I. Coteanu crede că în construcția **omul cela bunul**, arom. **calul ațel(u) azburătorlu** s-a produs o contaminare între **omul (a)cela**, **calul (a)cela** și adjectivele articulate enclitic **bunul**, **zburătorul** etc.²⁵ Autorul citat nu spune însă de unde e abstras adjectivul articulat enclitic implicat în contaminare: din categoria adjectivelor substantivizate: **bunul**, **zburătorlu** sau din sintagma adjectiv - substantiv: **bunul om**, **zburătorlu cal** ? Oricum am interpreta lucrurile, trebuie observat că adjectivul cu articol enclitic din sintagma **omul cela bunul** exprimă o reluare a grupului **omul cela**, deci are funcția unei apoziiții; adjectivul este, implicit, substantivizat: **omul cela** [adică] **omul bun**. S-ar simți parcă și o ușoară pauză înaintea adjectivului substantivizat **bunul**, ceea ce ar echivala cu izolarea specifică apoziiției. O explicație apropiată de aceasta a dat N. Drăganu²⁶.

12. În albaneză adjectivele vechi, primare (moștenite sau cele împrumutate din latină) au un așa-zis articol proclitic prin care se asigură acordul cu substantivul precedent: **i mirë** "bun" (masc.), **e mirë** (fem.), **të mirë** (pl.). Cu puține excepții, acest articol nu apare la adjectivele derivate, de unde ipoteza că sufixele ar echivala funcțional cu articolele proclitice. Nici adjectivele compuse nu au, în general, articol: **dardhë bishtgjatë** "pară lunguiață" (lit. "cu coada lungă"; adj. **i gjatë** "lung", folosit singur, are articol) și, evident, nici cele care au intrat mai târziu, din turcă sau din limbile romanice.

S-a scris relativ mult despre această particularitate lexico-gramaticală curioasă a adjectivului albanez²⁷. S-ar părea că așa-numitele articole proclitice apar în special la adjectivele folosite și ca substantive: **i bukur**, de exemplu, este adjectiv, dar **bukur**, **bukuri** e substantiv.

23 Hasdeu, CB, II, p. 624-626.

24 Cf. Th. Capidan, *Arom.*, p. 400, care consideră că **ațel** este pronume; la locul citat, se dau numeroase exemple din texte aromâne.

25 I. Coteanu, *op. cit.*, p. 113.

26 V. DR, IX, 1936-1938, p. 281 ș.u.; v. și DA, s. **cel**, **cea**.

27 Pentru bibliografia problemei, v. Demiraj, *op. cit.*, p. 297 ș.u., 417 ș.u.

Există însă adjective autohtone ca, de exemplu, **plak** "bătrân", cu ambele valori, de adjectiv și substantiv, și totuși fără articol.

În general, însă, adjectivul precedat de articol se află, obligatoriu, lângă substantiv și în dependență de acesta. Devenit adverb, adjectivul pierde articolul, de unde concluzia că articolul e determinat de prezența substantivului: **Shkruan bukur** "scrie frumos" (comp. cu: **djalë i bukur** "băiat frumos"); **Jeton mirë** "trăiește bine" (comp. cu **njeri i mirë** "om bun")²⁸. De asemenea, substantivizarea adjectivului se produce prin dispariția articolului proclitic și apariția concomitentă a celui enclitic, acesta din urmă fiind singurul indice al substantivizării.

Rezultă din toate acestea că procliticele **i, e, të** sunt o repetare a articolelor enclitice ale substantivelor precedente, repetare necesară în perioada în care au dispărut terminațiile numelui și s-a zdruncinat flexiunea; multe părți de vorbire au devenit identice ca structură morfematică din cauza desinențelor dispărute sau unificate în întreaga paradigmă. Articolul prepozitiv la adjectiv contribuie la crearea unor opoziții noi²⁹. Această reluare s-ar părea că s-a petrecut relativ târziu; dovada ar consta în aceea că în vorbirea populară absența acestui deictic e obișnuită și, la fel, în limba monumentelor vechi.

13. Substantivul precedat de o prepoziție (cu excepția lui **cu**) nu-e determinat de articol: **Merge pe drum**; **Întră în casă** (dar: **Se încălță cu cizmele** și: **Se încălță cu cizme**, dar numai: **Face semne cu mâna**; **Salută cu capul**). Urmat de un determinant, substantivul cu prepoziție se articulează de regulă: **Merge pe drumul îngust**; **Întră în casa (cea) veche** (dar și: **Merge pe drum îngust**; **Întră în casă veche**). Această situație sintactică ar dovedi, după Al. Rosetti³⁰, că encliza articolului e ulterioară proclizei. Trebuie adăugat că substantivele cu prepoziție pot apărea cu articol (de regulă la singular) dacă exprimă rudenția sau dacă au un conținut semantic bine individualizat prin care se apropie de numele proprii: **Merge la bunicul (la tata, la vecinul, la împăratul; comp. alb. E kam parë doktorin "l-am văzut pe doctorul")**.

După cum se știe, în româna populară numele de rudenie sau cele asimilate prin conținut semantic cu acestea apar fără articol dacă sunt urmate de adjective posesive. Situația aceasta ne întâmpină de regulă la singular: **fie-mea, soacră-mea, bărbatu-miu, frate-miu, frate-tu, soră-ta, nepoată-sa**. Aceste construcții sunt moștenite din latină: **filia mea, mamma mea, frater meus** etc. Adjectivul s-a aglutinat cu substantivul. Așa s-ar explica și encliza lui **ille** la substantiv, deci fără să fi fost nevoie de o structură cu trei termeni de tipul **homo ille bonus**.

De adăugat că după adjectivul **tot**, toată substantivul se articulează chiar dacă e precedat de o prepoziție: **(pe) toți oamenii, (la) toate casele, tot pământul** (comp. alb. **gjithë bota** "toată lumea", **të gjithë fshatarët** "toți sătenii", **i gjithë populli** "tot poporul").

În albaneză, lucrurile se petrec la fel: **Kalon në rrugë** "trece pe drum" (dar și: **Kalon në rrugë të ngushtë** "trece pe drum îngust). După cum am arătat mai sus, prepozițiile **nga** și **te** (de regulă cu valoare locală) se construiesc cu substantive în nominativ articulat: **Vjen nga shtëpia**

28 Cf. Çabej, SCL, 4, 1959, p. 541.

29 Cf. Çabej, SCL, 4, 1959, p. 542; Demiraj, op. cit., p. 426, 429; id., Sistemi, p. 189.

30 Al. Rosetti, ILR, p. 235.

"vine de acasă" (lit. **din casa**); Mbeti **te fqinji** "rămase la vecinul". Cât privește articolul adjectivului, acesta trebuie interpretat, după cum am spus mai înainte, ca pronume, prin care se reia substantivul precedent, potrivit unei străvechi tendințe albaneze de hipercaracterizare a categoriilor gramaticale (ipoteza lui Çabej).

În ce privește sintaxa substantivului lipsit de articol definit se poate constata că toate situațiile înșirate de Sh. Demiraj (op. cit., p. 300) se potrivesc întru totul cu cele din română: a. **nume predicativ**: Ai është (duket) **burrë** = El este (pare) **bărbat**; b. **complement al calității**: Ai luftoi si **burrë** = El a luptat ca **bărbat**; c. **acuzativ cu prepoziție** (fără alte determinări și cu diferite funcții sintactice): Shkoj **në qytet** = Merg **în oraș**; d. **construcții impersonale** (cu substantivul în funcție de subiect): Kam frikë = Mi-e **frică** (lit. Am **frică**); Bie dëborë = Cade **zăpadă**. Fără nici un fel de articol, substantive în propoziții de felul: Kam veturë = Am **mașină**. Pentru acestea, să se compare echivalentele din alte limbi europene.

14. Unele trăsături paralele între română și albaneză se pot observa și în privința expresiei articolului. În ambele limbi, modificările cele mai mari le-au suferit articolele enclitice, încorporate în forma substantivului. Ele participă la unele schimbări fonetice din porțiunea finală a substantivului (determinate de accent sau de alte cauze), menținându-și funcția morfematică a determinării. Deosebiri formale apar, pe de altă parte, și între articol și pronumele demonstrativ propriu-zis. Această observație elementară e necesară dacă avem în vedere că articolele proclitice **al** și **cel** sunt, de fapt, pronume și adjective pronominale: **ăl bun, ăl om; cel bun, cel om**. Ca articol enclitic, formele sunt întotdeauna simple: **l, (le), a, i, le, lor**. În albaneză, demonstrativul de depărtare are formele **ai (ay), ajo, ata, ato**, care diferă de formele de articol derivate din ele: **i (u), a, të (t)**, iar acestea de "articolele" proclitice: **i** (niciodată **u**), **e, të** (nu ne referim aici la deosebirile cazuale). În treacăt fie spus, în lingvistica albaneză nu este încă elucidată originea articolelor **i** și **u** de la nom. sing. al masculinelor și **a** de la feminine; **-u**, de exemplu, apare numai la substantivele terminate în vocală accentuată sau în consoană velară (**k, g, h**); femininul **a** s-ar părea că e rezultatul aglutinării desinenței **-ë**, cu art. **e** (comp. **ma jep "mi-l dă"**, din **më "mi" + e "il, o"**), dar e se raportează foarte greu la **ó** de la pron. dem. **ajó "aceea"**.

Desinențele cazuale se conservă în română dinaintea articolului la masculine (fapt evident în româna de astăzi la genitiv - dativ): **lup-u-l(u), lup-u-lui; lup-i-i, lup-i-lor**. În aromână, dialect cu silabă deschisă la finală, **u** (**luplu**), fiind neaccentuat, a dispărut după perioada românei comune, menținându-și însă în structura articolului.

În albaneză, desinențele masculinelor se conservă în prezența articolului enclitic la toate cazurile, cu excepția nominativului: nom. **fqinj-i** (**i** este articol), g.d. **fqinj-i-t** (**i** este aici desinență), ac. **fqinj-i-n**, pl. nom. **fqinj-e-t**, g.d. **fqinje-ve-t** (**e** și **ve** sunt desinențe).

O observație specială trebuie făcută în legătură cu desinența **u** de la nominativ singular; aceasta există, de fapt, latent, actualizându-se numai în prezența articolului definit: **lup, art. def. lup-u-l**.

La feminine, desinența **-ă** dispăre la forma articulată de nominativ: **fată - fata**. La fel în albaneză: **vajzë - vajza**; alternanța **-ë : -a** la feminine, marcând opoziția nearticulat - articulat, e o dovadă că vocala **ë** (din **-a**) e un sunet foarte vechi și, de asemenea, articolul enclitic. Desinența

se menține la genitiv - dativ: (unei) **fete** - **fetei**; alb. (e një) **vajze** - **vajzës** (la forma articulată nu e desinența e, ci ë, cea comună cu nominativul nearticulat; comp. arom.: **a vacăl'ei**, **a viținăl'ei**, **a steauăl'ei**, cu ă ca la nominativ).

La femininele de declinare a III-a, -e se păstrează în prezența articolului combinându-se cu acesta într-un diftong: **vulpe** + **a** > **vulpea**. Și în albaneză apare un diftong la forma articulată a femininelor în -a: **dele** "oaie", art. **delja** (< **dele** - a, cu j pentru evitarea hiatului și cu contragerea lui e ?); substantivele în -ë (accentuat) conservă finala când apare articolul: **kopë** "turmă", art. **kopëja**.

Omonimia genitiv - dativului singular nearticulat cu pluralul la substantivele feminine (unei **fete** - niște **fete**, unei **vulpi** - niște **vulpi**), omonimie transmisă din latină, nu există în albaneză.

Nu e lipsit de importanță să arătăm că femininele albaneze în -e (**nuse**, **kope** etc.) au pluralul identic cu singularul, așa cum vor fi avut, în perioada latino-tracă, femininele românești de felul lui **vulpe** etc. (și, în general, substantivele în -e, indiferent de gen; -i este o desinență impusă mai târziu, probabil prin analogie).

15. În română și albaneză se manifestă o anumită preferință pentru postpunerea elementelor neaccentuate (forme pronominale conjuncte, auxiliare verbale) și alipirea lor la cuvintele precedente. Pentru română, observația aceasta a fost făcută de N. Drăganu, care vorbește de "un principiu al postpunerii", ilustrându-l cu exemple de felul: **adu-ți aminte**, **ferească-mă Dumnezeu**, **pare-mi-se**, **rogu-te**, **văzându-te**, **arde-te-ar focul**, **auzitu-m-ai**, **închinare-aș**, **l-am văzutu-l** etc.³¹; de aci supoziția că și articolul enclitic va fi fost rezultatul acțiunii acestui principiu al postpunerii și aglutinării cuvintelor neaccentuate cu cele "pline" precedente. Pentru albaneză, chestiunea e pusă în aceeași termeni de către Demiraj³²: elementele enclitice, în special formele scurte ale pronumelui personal sunt aglutinate de formele verbale ale imperativului, ca, de exemplu, **merre** "ia-l, ia-o", **foli** "vorbește-i". Evident, sunt și alte situații, asupra cărora lingvistul albanez nu se oprește.

Am urmărit în aceste note numai câteva dintre cele mai importante particularități ale articolului românesc considerate în raport cu gramatica articolului albanez, folosind cercetările noi de gramatică istorică albaneză. O cercetare istorică a acestui domeniu duce la concluzia că postpunerea articolului definit din română și albaneză are o explicație comună.

Nu am luat în discuție aici articolul proclitic al albanezei din structura superlativului, în legătură cu care Eq. Çabej observă că în limba veche avea altă poziție decât astăzi, ca în exemplul: **mëzarnë e ma majm** "vitulum saginatum" (în Meshari lui Gj. Buzuku, 1555), ceea ce concordă cu topica din română: **pe mânzatul cel mai gras**; în albaneza de astăzi: **më i majmë** (lit. "mai cel gras").

Referitor la structurile pronominale: **i tillë** "atare, astfel", **i cilli** "care", **të tjerë** "alții, ceilalți", substantivele (de origine participială): **të korrat** "seceratul", **të ecurit** "mersul", **të folurit**

31 N. Drăganu, în DR, IX, 1936-1938, p. 899.

32 Sh. Demiraj, op. cit., p. 333.

"vorbitul, vorbirea", e folmja "graiul" etc., considerațiile lui Eq. Çabej trebuie luate în seamă cu toată seriozitatea; procliticele au aceeași valoare pronominală ca în construcțiile genitivale și adjectivale. De asemenea, demonstrativul proclitic de la numele de rudenie: i ati "tatăl", e ëma "mama", i vëllai "fratele", e motra "sora", de la numele de locuitori: i Pukë "om din Puka", i Mirditë "om din Miridita" (și i mirditas "mirditean", i shkodran "școdran", i matjan "locuitor din Mati" etc.

În legătură cu numeralul tē dy "cei doi", dacă acceptăm că acesta descinde dintr-o construcție cu pronume: ata dy și chiar ata tē dy constatăm că aceasta din urmă are o paralelă în româna populară: aia ai doi (și ăia doi), sintactic o apozitie.

Învățații care susțin vechimea foarte mare a postpunerii articolului în albaneză sunt destul de mulți. M. La Piana, Jokl afirmă clar că fenomenul datează din perioada influenței latine asupra albanezei. Pisani, mai recent³³, crede că articolul postpus nu numai cel din albaneză, ci și cel din armeană și limbile scandinave, a fost determinat de acțiunea substratului indigen, a cărui caracteristică era topica determinat: determinant. La noi, Radu I. Paul a arătat că articolul românesc pare mai vechi decât cel din limbile romanice occidentale și că s-ar explica prin influența traco-dacă, pentru că cel postpus apare în limbi care, odinioară, acopereau spațiul traco-dac și ilir³⁴.

33 În *Konferenca e dytë e studimeve albanologjike*, III, Tirana, 1969, p. 123-125; v. și I. Coja, *Gramatica rațională a limbii române. Gramatica articolului*, EȘE, București, 1983, p. 212, 262.

34 Radu I. Paul, *Flexiunea nominală internă în limba română*, București, 1932.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Erforschung des rumänischen Substrats verlangt notwendigerweise den Blick auf das Albanische. Zwischen diesen beiden Sprachen bestehen nicht nur lexikalische, sondern auch lautliche, grammatische und phraseologische Übereinstimmungen. Die den beiden Sprachen gemeinsamen Elemente sind letztlich das Ergebnis des thrako-dakischen Einflusses auf das Vulgärlatein des karpato-danubischen Raumes, nicht aber späterer albanischer Einwirkung auf das Rumänische. Unserer Ansicht nach zählen nicht so sehr die Unterschiede zwischen beiden Sprachen, die bei Sprachen unterschiedlicher Herkunft zu erwarten sind, sondern die Gleichheiten.

Bestimmte sprachliche Tendenzen des späten Vulgärlateins, die von vergleichbaren Erscheinungen im Thrako-Dakischen verstärkt werden, erlangen im Latein des Donauraumes den Status von Gesetzen. Die Affrikaten, der Vokal *ă*, der Zusammenfall der Kasus, das Neutrum, die Struktur der Zahlwörter von 11 bis 19 usw. sind solche Tendenzen, die vom Lateinischen ausgehen. Unter dem Substrateinfluß setzen sie sich als allgemeine Züge im Rumänischen durch.

1. Die Übernahme von Substratwörtern in der Onomastik

Die aus dem thrako-dakischen Substrat ererbten rumänischen Wörter sind - bis auf wenige Ausnahmen - über das ganze dakorumänische Sprachgebiet verteilt. Im Urrumänischen waren diese Wörter auch im Süden der Donau anzutreffen. Das spätere Verschwinden einer gleichmäßigen Zahl autochthoner Sprachelemente aus den süddanubischen rumänischen Dialekten, der mit dem Schwund vieler lateinischer Elemente einherging, erklärt sich hauptsächlich durch die Ersetzung mit Elementen aus den benachbarten, fremden Kontaktsprachen (Albanisch, Bulgarisch, Griechisch, Serbokroatisch, Türkisch, Italienisch). Im Dakorumänischen, das für die ansässige Bevölkerung zur offiziellen Staatssprache wurde, war der einheimische Wortschatz widerstandsfähiger als in den süddanubischen Dialekten des Rumänischen.

Die Bedeutung des autochthonen Wortschatzes des Rumänischen ergibt sich aus seiner schöpferischen Fähigkeit zur Bildung von mehreren Wortfamilien innerhalb eines Derivationsverfahrens. Auf ein Substratwort kommen gewöhnlich sechs Ableitungselemente, während die lateinischen Basiswörtern gewöhnlich nur vier Derivate erlauben.

Fast alle der rund 90 vorrömischen Wörter des Rumänischen werden in der Onomastik und Toponomastik verwendet. Als Eigennamen haben diese Wörter ungefähr die gleiche geographische Verteilung wie die Ausgangswörter, von denen sie abstammen. Trotzdem zeichnet sich eine größere Häufung dieser Eigennamen in Oltenien, im Banat und in Hunedoara ab, also in besonders konservativen Gebieten, in denen die Romanisierung am stärksten war.

Fast alle diese Eigennamen erscheinen in den alten rumänischen Sprachdenkmälern, in slawischen Dokumenten des 14. bis 16. Jahrhunderts, sowie in lateinisch geschriebenen Texten Siebenbürgens und den benachbarten nördlichen und westlichen Gebieten. Viele dieser Wörter erscheinen bei den sog. Wlachen, deren Existenz im Nordwesten der Balkanhalbinsel in historischen Quellen des Mittelalter bis in das 17. Jahrhundert hinein gut belegt ist.

Die weite Verbreitung dieser aus einheimischen Quelle stammenden Anthroponyme und Toponyme spricht für die Lebendigkeit der Rumänen und ihrer Sprache auf einem weiten Raum im Mittelalter.

Einige der autochthonen Elemente sind heute nur als Eigennamen erhalten geblieben, wie z.B. das Adjektiv **bucur** "schön", die Substantive **bung** "Eiche", **dru** (**druete**) "Holz, Eiche", **leurdă** "Bärenlauch". Dies erlaubt den Schluß, daß sich die Eigennamen auf einem sehr viel weiteren Raum besser erhalten haben, als die Basiswörter.

Die enheimischen Wörter haben sich in der Onomastik vorwiegend in Form von Ableitungen und Zusammensetzungen durchgesetzt. Ihre Wortfamilien sind damit reicher als die Ausgangswörter. Einige unter ihnen bewahren besonders archaische Phonetismen, die sonst selten bei den Basiswörtern erscheinen: **Bardz**, **Bradz**, **Budză**, **Madzăre**, **Copaci**, **Brănași** usw. Auch von der Bedeutung her stimmen einige dieser Personennamen enger mit den entsprechenden albanischen Wörtern überein. So bezeichnet in einigen Zonen **Baltă** ein "sumpfiges Gebiet" (vgl. alb. **baltë** "Sumpf", "Lehm"); **Bucur**, als Toponym, steht dem alb. **bukur** "schön" näher; kollektives **Cătunet**, **Cătuniște**, nähert sich stärker der ursprünglichen Bedeutung von alb. **katun** "Hütte", "Sennhütte", usw.

Eine Besonderheit dieser Eigennamen besteht darin, daß sie zunächst Spitznamen waren - eine Entwicklung, die sich auch heute noch im Rumänischen verfolgen läßt: **Balaure** "Drache", **Barză** "Storch", **Bucur** "schön", **Viezure** "Dachs", **Zară** "Molke", usw.

Wir haben 82 Substratwörter im Dakorumänischen auf ihre Übertragung in den onomastischen Bereich hin untersucht. Es handelt sich dabei auch um Eigennamen, die in rumänischen Dialekten südlich der Donau - und bisweilen auch im Albanischen - belegt sind.

2. Ein gemeinsames rumänisch-albanisches Wortbildungsverfahren

Folgende Wortbildungen werden untersucht: Komposita aus Substantiv + Adjektiv/oder Partizip, die sich auf menschliche Eigenschaften beziehen und die für die volkstümliche Sprache charakteristisch sind: **coate-goale** (wörtlich: "nackter/zerlumpter Ellbogen") "Armer"; **gură-rea** ("böser Mund") "Schandmaul"; **burtă-spartă** "Vielfraß"; **gură-bogată** ("reicher Mund") "Schwätzer", usw. Viele dieser Komposita sind zunächst einmal Spitznamen, die dann zu Eigennamen wurden: **Barbălată** "Breitbart", **Barbăneagră** "Schwarzbart", **Calalb** "Weißpferd", **Caproș** "Rotkopf", **Fruntelată** "Breitstirn", **Ochialbi** "Weißauge", **Mânălungă** ("lange Hand") "Langfinger", **Poalelungi** "Langröcke", **Țarălungă** "weites Land", usw. Das Substantiv bezieht sich auf den Menschen (Körperteile, Eigenschaften, Kleidungsstücke usw.).

Die morphologische Eigenheit dieser Komposita besteht im Fehlen des bestimmten Artikels beim Substantiv.

Dasselbe Kompositionsverfahren findet sich im Albanischen, wo es sehr produktiv ist: **dorëgjatë** ("lange Hand") "Langfinger", **gojëndyrë** "Lästermaul", **sybardhë** "Weißbauge". Die Topik der Kompositionselemente ist dieselbe wie im Rumänischen; sie entspricht der üblichen Topik der beiden Sprachen: Substantiv + Adjektiv.

3. Autochtone Wörter im Aromunischen

Bekanntlich verfügt das Aromunische heute über weniger autochtone Elemente aus gemeinsamer Quelle als das Dakorumänische. Um das Schicksal der einheimischen Wörter des Aromunischen zu verfolgen, haben wir im Januar 1966 in fünf aromunischen Ortschaften in Südalbanien eine Untersuchung vor Ort durchgeführt. Vergleichbare Untersuchungen haben Th. Capidan und Al. Rosetti bereits vor mehreren Jahrzehnten unternommen. Folgenden Wörtern sind wir nachgegangen: **baci** "Senner", **balaure** "Drache", **baligă** "Mist", **baltă** "Sumpf", **Barză** "Storch", **bască** "Vlies", **bâlc** "Pfütze", **brâu** "Gürtel", **bucura** (Verb) "sich freuen", **bunget** "Dickicht", **căciulă** "Mütze", **călbează** "Leberkrankheit der Schafe", **cătun** "Weiler", **ceafă** "Nackten", **cioară** "Krähe", **cioac** "Schnabel", **ciucă** "Spitze eines Hügels", **ciuf** "Haarbüschel", "Zopf", **ciump** "Stumpf", **ciut** "ohne Hörner", **coacăză** "Johannisbeere", **copil** "Kind", **curpen** "Ranke, Rebe", **cursă** "Falle", **druete** "Holzstück", **fărâmbă** "Krumme", **fluier** "Flöte", **gard** "Zaun", **gata** "fertig", **ghimpe** "Dorn", **ghiuj** "Greis", **gogă** "Schreckgespenst", **grapă** "Egge", **gresie** "Wetzstein", **hameş** "ausgehungert", **leurdă** "Bärenlauch", **mal** "Ufer", **mazăre** "Erbse", **măgură** "Hügel", **mărar** "Dill", **mânzat** "junges Rind", **moş** "Alter", **mugur** "Knospe", **muşcoi** "Maultier", **năpârcă** "Eidechse", **pârâu** "Bach", **pupăză** "Wiedehopf", **rânză** "Panzen", **scăpăra** (Verb) "funkeln, sprühen", **strepede** "Käsemaade", **ştiră** "unfruchtbar", **şarc** "Schafpferch", **urdă** "Molkenkäse", **viezure** "Dachs", **zară** "Molke".

Die folgenden Wörter, die in allen aromunischen Wörterbüchern belegt sind und von uns bei den Aromunen in Albanien nachgewiesen werden konnten, haben wir nicht weiter untersucht: **brad** "Tanne", **căpuşă** "Zecke", **strungă** "Melkpfersch", **şap** "Ziegenbock", **vatră** "Herd, Feuerstelle". Th. Capidan notierte 1920 das Fehlen folgender Wörter im Aromunischen: **balaure**, **bucura**, **bunget**, **cursă**, **gata**, **ghimpe**, **ghiuj**, **hămăsit** "hungrig", **mal**, **mugur**, **pârâu**, **strepede**, **viezure**, **zară**. Aufgrund unserer Untersuchung von 1966 fehlen außerdem: **baci**, **baltă**, **cioară**, **ciuf**, **ciump**, **coacăză**, **druete**, **gogă**, **gresie**, **leurdă**, **mazăre**, **măgură**, **muşcoi**, **ştiră**.

Was den autochtonen Wortschatz anbelangt, unterschied sich das Altaromunische nur geringfügig vom Dakorumänischen. Die Gründe für den Schwund einer so großen Anzahl von Wörtern aus dem Aromunischen sind vielfältig. Einige der Wörter sind geschwunden (**baci**, **bucur**, **ghimpe**) oder erfahren einen Bedeutungswandel (**bardzu** "weiß") wegen der Synonymie mit Wörtern lateinischen Ursprungs. Diese Zweisprachigkeit der Aromunen zeitigt in Albanien höchst interessante Wirkungen. Einige Wörter haben auch ihre Lautform verändert, indem sie sich der albanischen Aussprache anglichen (**bruştură** "Klette", **şcrum** "Asche", **şüt** "geweiht", **şarc** "Schafpferch", vgl. Papahagi, DDA); andere wiederum widerstanden dem albanischen Einfluß (**bască**); wieder andere sind geschwunden, da auch die betreffenden albanischen Wörter schwanden (**bung**), andere wegen der zu engen formalen

Übereinstimmung mit den entsprechenden albanischen Wörtern (*baltă, cursă*). Einige Wörter haben sich den albanischen semantisch (*ceafă*) oder phonetisch (*sărrămă* "Krumme") angeglichen.

Eine wichtige Rolle beim Schwund einheimischer Wörter des Aromunischen haben die relativ neuen Entlehnungen aus den Balkansprachen gespielt (Griechisch, Türkisch, Bulgarisch), die jene ersetzten - ein Beispiel für lexikalische Substitution. Von diesen balkanischen Entlehnungen sind nicht alle in die Wörterbücher eingegangen. Daraus folgt - wie bereits gesagt -, daß das Aromunische zu einer älteren Epoche über dasselbe Inventar von Wörtern wie das Dakorumänische verfügte. Der Bilinguismus hat damit sowohl beim Schwund, als auch bei der Ersetzung dieser Substratwörter eine wichtige Rolle gespielt.

4. Der Vokal *ă*

Der Vokal mit dem mittleren Öffnungsgrad, *ă*, entstand im Rumänischen unter gleichen Bedingungen wie im Albanischen. Der Vergleich zwischen den beiden Sprachen betrifft: das lautphysiologische Artikulationsverfahren, die Ausgangslaute (unbetontes *a*, betontes *a* in nasaler Stellung, andere Vokale), die Position im Wort (Fehlen von *ă*, alb. *ë* im Wortanlaut), die Bedingungen für die Phonologisierung (Opposition zwischen unbest./best. Form, Kasus-, Genus- und Numerusmarkierung), die spätere Entwicklung des *ă* (dialektale Varianten), lautliche Anpassung der femininen Endung der Fremdwörter (aus dem Slawischen, Italienischen, Französischen) an *ă, ë*.

Dies läßt den Schluß zu, daß rumän. *ă* und alb. *ë* sehr wahrscheinlich thrakisch-illyrischem Substrateinfluß zuzuschreiben sind, in jedem Fall aber einer Tendenz des Substrats. Das Schwanken zwischen *a* und *e* bei einigen thrakischen Eigennamen läßt - nach C. Poghirc - sogar auf die Existenz eines Vokals mit der Klangfarbe [ə] in den Balkansprachen im Altertum schließen.

5. Der Konsonant *h*

Der Konsonant *h*, den auch das Aromunische kennt, wird gewöhnlich slawischem Einfluß zugeschrieben. Es gibt aber Beweise für die thrako-dakische Herkunft dieses Konsonanten. Das Rumänische kennt vorslawische Wörter mit *h*, zu denen mit Sicherheit *hameş* (vgl. alb. *hamës*, zu dem Wort *ha* "essen") gehört. In thrakischen Sprachresten haben wir die Formen *Heptaporis*, *Hesbenus*, *Histria* usw., die neben den Varianten ohne *h*- vorkommen. Vielleicht erklärt sich so rumän. *Hârşova* aus *Carsium*.

Der Frikativ *h* hat im Rumänischen dieselbe Veränderung wie im Albanischen durchgemacht: (1) er erscheint am Wortanfang als Aspiration des Vokals: *harc*, *harici*, *harmăsar*, *hăla*, *hodaie*, *huliu* statt *arc* "Bogen", *arici* "Igel", *armăsar* "Hengst" *ăla* (dialektal; Pronomen "der/dieser"), *odale* "Zimmer", *uliu* "Habicht, Sperber"; (2) *h* ersetzt ein *v*: *holbură*, *hulpe*, *horbă* statt *volbură* "Ackerwinde", *vulpe* "Fuchs", *vorbă* "Wort"; (3) *h* verstummt im Anlaut: *alva*, *artie*, *aiduc* statt *halva* (türk.) "Süßspeise", *hârtie* "(Blatt) Papier", *haiduc* "Haiduck"; (4) *h* verstummt in intervokalischer Position: *maala*, *moor*, *Miai* statt *mahala* "Vorstadt", *mohor* "Fennichgras", *Mihai* (Eigennamen); (5) *h* wird in finaler - und anderen Positionen - durch *f* ersetzt: *burduf* "Balg", *marfă* "Ware", *vârf* "Gipfel" statt *burduh*, *marhă*, *vâr*h.

Der Wandel von intervokalischem -b- zu -g- in einigen lateinischen Wörtern lief über die Zwischenphase -h-: lat. *nebula* > **nehura* > rumän. *negură* "Nebel" (ebenso lat. *favus*, *naevus*, *rubus* > *fagure* "Wabe", *neg* "Warze", *rug* "Gebüsch").

Die lateinischen Konsonantengruppen *ct*, *cs* wurden im Rumänischen zu *pt*, *ps* über die Zwischenstufe *ht*, *hs* (die im Albanischen zu *ft*, *fs* wurde): lat. *lucta* > **luhta* alb. *luftë*, rumän. *luptă* "Kampf"; lat. *coxa* > **cohsa* > alb. *kofshë*, rumän. *coapsă* "Oberschenkel". Aromun. *ahtântu* "so viel" kommt aus lat. *eccumtantum* (**acutântu*).

In den zentralen Dialektgebieten Albaniens wird *ht* zu *ft*: *i ftoftë* > *i ftohtë*, *i leftë* > *i lehtë* usw., was bedeuten würde, daß das *ht* die intermediäre Phase zwischen *ct* und *ft* war (z.B. lat. *lucta* > *luftë*).

In den Wörtern slawischen Ursprungs ist *h* ein Konsonant, der nur ausnahmsweise überlebt hat, was ein Grund dafür wäre, auf die Hypothese eines slawischen Ursprungs dieses Frikativs im Rumänischen zu verzichten.

6. Der Konsonant *ș*

Es gibt Hinweise, die es erlauben, diesen Konsonanten im Rumänischen thrako-dakischen Substrateinfluß zuzuschreiben.

Die antiken Namen der großen Flüsse zeigen schwankende Schreibungen, mit *s*, *ss* und *si*: *Μάρης*, *Marisia*, auf das rumän. *Mureș* zurückgeht. Ebenso *Timiș*, *Someș*, *Criș*. Im Albanischen hat sich *sh* in allen Entlehnungen bis zum 11. Jahrhundert spontan aus *s* entwickelt. Die antiken Toponyme mit *s* zeigen im Albanischen den Reflex *sh*: *Lissus*, alb. *Lesh*, *Scupi*, alb. *Shkup*, *Naissus*, alb. *Nish*.

Das Rumänische kennt, wie das Albanische, einige Substratwörter mit *ș*: *gușă* "Kropf", *moș* "Alter", *mușcoi* "Maultier", *șopârlă* "Eidechse", *știră* "unfruchtbar". Ein Suffix *-ș* läßt sich in *ușor* "leicht" (lat. *levis* + Suffix *-ior*) erkennen.

Einige lateinische Erbörter haben sich im Rumänischen als Ableitungen mit dem Suffix *-uș(ă)* erhalten: *cătușă* (lat. *catta*) "Katze", *căuș* (lat. *cavus*) "Schöpflöffel", *mătușă* (lat. *amita*) "Tante", *păpușă* (lat. (up)pupa) "Puppe", *părătuș* (lat. *palatum*) "Gaumen", usw. Es wäre also möglich, die Herkunft des Suffixes *-uș(ă)* dem Substrateinfluß zuzuschreiben.

Im Rumänischen läßt sich eine gewisse Vorliebe für Zischlaute belegen. So werden die lateinischen Gruppen *st*, *sc* zu *șt* oder sogar *ș*: *așterne* "ausbreiten", *căștiga* "gewinnen", *naște* "gebären", *ști* "wissen", *pășune* "Weide", *ușă* "Tür" (aus den lat. *Etyma* mit *st*, *sc* + *jot*). Der Konsonant *č* kann zu *ș* werden, was in der Natur der Affrikate als eines zusammengesetzten Lautes liegt: *mușca* (lat. *muccicare*) "beißen", *crâșmă* "Kneipe" (slaw. *krůčma*), *obișnuit* "gewohnt/gewöhnlich" (*obicinuit*, zu *obicei* "Gewohnheit"), *pașnic* "friedlich, ruhig" (*pacinic*, zu *pace*). Auch die Bildung der Affrikate *č* setzt die Anwesenheit eines *ș* voraus: *fecior* (lat. *fetiolus*) "Sohn, Junge", *ceară* (lat. *cera*) "Wachs", da ein *č* aus einem *t* + *ș* besteht.

7. Der Rhotazismus im Rumänischen

Es ist bekannt, daß der Rhotazismus des intervokalischen *n* der lateinischen Erbörtern ein charakteristisches Merkmal in den rumänischen Sprachdenkmäler des 16.

Jahrhunderts ist, die aus dem nördlichen Teil Siebenbürgens stammen. In der dakorumänischen Mundart der Crişana kommen die rhotazierten Formen noch heute vor. Außerdem ist der Rhotazismus im Istrorumänischen allgemein verbreitet. Spuren des Rhotazismus begegnen uns auch bei den rumänischsprachigen Wlachen, die im Mittelalter im Nordwesten der Balkanhalbinsel lebten. Im toskischen Dialekt Südalbanien ist der Rhotazismus überall verbreitet, während das Phänomen im nördlichen Teil des Landes nicht vorkommt.

Weder das Rumänische, noch das Albanische zeigen bei den slawischen Lehnwörtern den Wandel von *n* zu *r*. Es handelt sich also um eine Veränderung, die vor dem slawischen Einfluß (8./9. Jahrhundert) in beiden Sprachen abgeschlossen war. Die Ausnahmen lassen sich als Analogie deuten.

Der Verfasser vertritt die Ansicht, daß der Rhotazismus als Ergebnis des thrako-dakischen Substrateinflusses erklärt werden muß. Seiner Meinung nach ist der Rhotazismus ein Relikt aus der Sprache der 'freien Daker', die außerhalb Dakiens, im Norden und im Westen der romanisierten Provinz, bis in das 6. Jahrhundert überlebten. Es ist anzunehmen, daß die Vorfahren der Tosker (Südalbaner), später auch der Istrorumänen, aus dem Gebiet der 'freien Daker' und aus den benachbarten Bereichen nach Süden bzw. nach Westen abwanderten.

Unter dem Druck der nicht rhotazierenden Mundarten Südrumäniens wurde das Verbreitungsgebiet diese Erscheinung auf den nordwestlichen Teil des Landes eingeschränkt. Im 16. Jahrhundert ist sein Rückgang schon bemerkbar. Gegen Ende des 16. Jahrhunderts hat der Diakon Coresi die rhotazierten Formen aus den Texten, die aus seiner Kronstädter (Braşov) Druckerei kamen, herausgenommen. Im Istrorumänischen und im Albanischen hat sich der Rhotazismus gefestigt, da es keine Drucke mit nicht rhotazierenden Mundarten gegeben hat.

8. Bildung und Verwedung der rumänischen Zahlwörter

Die Bildung der rumänischen Zahlwörter von 11 bis 19 wurde slawischem Einfluß zugeschrieben: rumän. **unsprezece** "11", slaw. **jedinû na desęte**. Glaubhafter scheint die These, nach der die balkanlateinische Konstruktion des Typs **unus super decem** als Lehnübersetzung auf eine ähnliche Konstruktion im Thrako-Dakischen zurückgeht: vgl. alb. **njëmbëdhjetë**, dem rumän. **unsprezece** entspricht. Im Albanischen ist dieses Bildungsmuster, in Übereinstimmung mit dem Balto-Slawischen, autochton (N. Jokl).

Im Aromunischen erscheint **spră** nur in dieser Konstruktion, nicht aber als selbständige Präposition: **unsprădzate**; also bestand **spre** in der Bildung dieser Zahlwörter schon vor dem Kontakt mit den Slawen. Das Aromunische hat diese Art der Zählung auch auf die Zahlwörter von 21 bis 29 ausgedehnt: **unsprăyingiţ** "21" (**yingiţ** > lat. **viginti**). Schon im Lateinischen war die Konstruktion des Typs **decem** + Verbindungselement + Zahlwort (oder umgekehrt) Ausdruck eines analytischen Verfahrens: **decem et octo**, **decem et novem**, **septem ac decem**, usw. Unter Substrateinfluß hat sich diese Konstruktion im Balkanromanischen durchgesetzt (eine Lehnübertragung in Anlehnung an eine interne, analytische Tendenz). Wenn es ein 'calque' aus dem Slawischen wäre, hätten sich im Aromunischen wenigstens Spuren der lateinischen Zahlwörter **undecim**, **duodecim** usw. erhalten müssen.

Bei den Zahlwörtern gibt es noch weitere albano-rumänische Übereinstimmungen: (a)

Verwendung der Konjunktion *și* (alb. *e*) zur Bildung der zusammengesetzten Zahlwörter: *o mie și una* "1001", *o sută și doisprezece* "112", alb. *një qint e tre* "103", *dy mijë e njëqint e dy* "2102" (vgl. die lat. Konstruktion mit *et*, *ac*, *atque*); (b) die Numeralia *sută* und *mie* (alb. *qint*, *mijë*) haben quantifizierendes, proklitisches Adjektiv (rumän. *o*, alb. *një*): *o sută* "100", *o mie* "1000" (alb. *një qint*, *një mijë*), ebenso die Ordinalzahlen: *al o sutălea* "der Hundertste" (alb. *i një qindëtë*); (c) das Substantiv *jumătate* "Hälfte" erklärt sich - teilweise - aus seinem alb. Äquivalent *gjymës*; (d) das Zahlwort rumän. *întâi* stammt aus lat. **antaneus* (zur Präposition *ante* "vor") genauso wie alb. *i parë* (zur Präposition *para* "vor"); (e) Zählung nach Zehnern: *treizeci* "30", *patruzeci* "40" (alb. *tridhjetë*).

9. Zum nachgestellten bestimmten Artikel

Die Nachstellung des bestimmten Artikels im Rumänischen und im Albanischen kann mit der Vorliebe der beiden Sprachen für die Reihung Substantiv + Adjektiv in Verbindung gebracht werden: rumän. *omul bun* "der gute Mann", alb. *njeriu i mirë*. Die umgekehrte Reihenfolge entspricht einer affektiven Ausdrucksweise: *bietul om* "der Arme (Mann)", alb. *i ndjeri njeri*.

Die meisten Linguisten (Al. Graur, Al. Rosetti) sind der Ansicht, daß der dem Substantiv nachgestellte Artikel aus einem ursprünglich dem Adjektiv vorangestellten Demonstrativpronomen hervorging: in *homo ille bonus* wurde das Demonstrativum als eine Determinante des Substantivs, nicht mehr des Adjektivs, empfunden. Diese Erklärung wurde 1894 bereits von H. Pedersen für das Albanische angeführt: *pus i thellë* "tiefer Brunnen" wurde zu *pusi thellë* "der tiefe Brunnen", dann zu *pusi i thellë* (mit 'Demonstrativ-Artikel').

Es gibt Hinweise darauf, daß die Nachstellung des bestimmten Artikels im Rumänischen und im Albanischen der Voranstellung vorausging. So wird der bestimmte Artikel zum morphologischen Kennzeichen bei der Substantivierung des Adjektivs: *răul* "der Schlechte", *bunul* "der Gute", alb. *i miri*, *besniku*; damit haben die proklitischen Elemente rumän. *cel*, *cea*, alb. *i*, *e*, *të* der Adjektive einen anderen Wert als die Determinationsmorpheme (Artikel).

Die aus Adjektiven entstandenen Substantive werden als Eigennamen mit dem bestimmten Artikel gebraucht: *Albu*, *Negruf*, alb. *Bardhi*, *Ziu* (im Albanischen ist der proklitische Artikel geschwunden).

Auch die rumänischen Ortsnamen auf *-ești*, *-eni*, *-ari* hatten ursprünglich einem nachgestellten Artikel: *Petreștii*, *Mărginenii*, *Grădinarii*, da sie aus Adjektiven stammen.

Bei Substantiven in genitivischer Konstruktion erscheint das determinierte Substantiv mit dem nachgestellten Artikel: *calul vecinului* "das Pferd des Nachbarn", alb. *kali i fqinit*. Der sog. Genitival-Artikel des Rumänischen, *al*, *a*, alb. *i*, *e*, *të* stimmen mit dem vorausgehenden Substantiv überein; er ist eigentlich ein Demonstrativ-Pronomen: *această fată a vecinului* "diese Tochter des Nachbarn", alb. *kjo vajzë e fqinit*.

In Syntagmen mit einem possessiven Adjektiv haben die proklitischen Elemente rumän. *al*, *a*, alb. *i*, *e*, *të* pronominalen Wert: *acest prieten al meu* (wörtlich) "dieser Freund von mir", alb. *ky mik i imi*.

Bei den Adjektiven haben die proklitischen Elemente **cel, cea** (rumän. **casa cea frumoasă**, wörtlich: "das Haus dieses schöne") sowohl adjektivische als auch pronominale Funktion: **cel, cea** ist Adjektiv gegenüber dem vorausgehenden Substantiv, aber Demonstrativ-Pronomen gegenüber dem folgenden Adjektiv **cel, cea** können mit Null kommutieren: **casa frumoasă**.

Unserer Ansicht nach ist das adjektiv **bunul** im Syntagma mit artikuliertem Adjektiv des Typs **omul acela bunul** (wörtlich "dieser Mann dieser gute"), der im älteren Rumänischen häufig ist, substantiviert, wobei **bunul** eine Apposition zu **omul acela** ist.

Auch für das Albanische läßt sich zeigen, daß die Partikeln **i, e, të**, die die Adjektive des alten Wortschatzes begleiten, pronominalen Wert haben: diese Partikeln erscheinen bei einigen Ableitungstypen nicht, bei Komposita nie. Wenn die Adjektive Adverbien werden, verlieren sie die begleitenden Elemente: **shkruan bukur** "er schreibt schön"; ebenso schwindet der sog. Artikel, wenn die Adjektive substantiviert werden. Eigentlich ist dieser Artikel im Syntagma Substantiv + Adjektiv eine Wiedereinführung des enklitischen Artikels des vorausgehenden Substantivs mit pronominalem Wert.

Wie dem Albanischen, so fehlt auch dem Rumänischen der Artikel bei Substantiven, denen eine Präposition vorausgeht: **trece pe drum** "er läuft auf dem Weg", alb. **kalon në rrugë** (mit Ausnahme der Präposition rumän. **cu**, alb. **nga** und **te**, die den Artikel verlangen).

Das Rumänische und das Albanische zeigen eine besondere Neigung für die Nachstellung von unbetonten Partikeln (Kurzformen der Pronomina und der Hilfsverben), die an das vorausgehende Wort angefügt werden.

Beide Sprachen zeigen dieselben phonischen Veränderungen bei der Anbindung des bestimmten Artikels, z.B. bei einem fem. Substantiv: rumän. **fată** - **fata** "Mädchen - das Mädchen", alb. **vajzë** - **vajza** (der Artikel **-a** ersetzt die Endung **-a**, alb. **-ë**); Genitiv-Dativ rumän. **unei fete** - **fetei** "eines Mädchens - dem Mädchen", alb. **e një vajze** - **vajzës** (mit Erhaltung der Endung; vgl. aromun. **a viținăl'ei** "der Nachbarin", **a steauăl'ei** "des/dem Sternes/Stern", mit Erhaltung des **-a** der Nominativform); **vulpea** "der Fuchs", alb. **delja** (mit Diphtong bei Anfügung des Artikels).

**Monografii apărute în colecția
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA**

- I: Adrian C. FLORESCU, **Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România, Călărași, 1991 (Premiul "Vasile Pârvan" al Academiei Române).** ·
- II: Ioan ANDRIȚOIU, **Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului, București, 1992.**
- III: Eugen COMȘA, **Bibliografia referitoare la a doua epocă a fierului de pe teritoriul României, București 1993.**
- IV: Marian GUMĂ, **Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, București, 1993.**
- V: Mihai SÂMPETRU, **Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos, București, 1994.**
- VI: Attila LÁSZLÓ, **Începuturile epocii fierului la est de Carpați, București, 1994.**
- VII: Oleg LEVIȚKI, **Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați, București, 1994.**

